नेपालभाषा व्याकरण

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

रबिन श्रेष्ठ, यँ

नेपालभाषा व्याकरण

लेखक
डा. सुन्दरकृष्ण जोशी

प्रकाशक
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौं

प्रकाशक नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान
कमलादी, काठमाडौं ।

संस्करण प्रथम - २०६०

सङ्ख्या ११०० प्रति

मूल्य रु. : १४२।-

ISBN : 99933 - 50 - 54 - 0

मुद्रक लुष प्रेस, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं
फोन/फ्याक्स : ४७८२८८२४
e-mail : lusha@mos.com.np

उपकुलपतिको मन्तव्य

नेपाल अधिराज्य भनेको विभिन्न वर्ण, जातिजातिसमूहको साझा फूलबारी भएर रहेको छ। यहाँ विभिन्न रङ्गका मनोहारी फूलहरू ढकमक्क भएर फुलेझैं गरी काव्य, साहित्य, संस्कृति, कलाका बगैंचामा पनि विभिन्न भावधारा, विभिन्न वैचारिक, दार्शनिक चिन्तनधारा बोकेका काव्य-साहित्यले कलाका, सुन्दर फूलहरू फुलाएका छन्। यिनै विभिन्न भावधारा र चिन्तनधारा लिएर काव्यसाहित्यसाधनामा लागेका कवि साहित्यकारहरूले आफ्ना-आफ्ना ठाउँबाट आफ्नै शैली, आफ्नै अभिव्यक्तिको सुवास फैलाएर अनेकतामा पनि एकताको रङ्ग घोलेर नेपाली काव्य-साहित्य-कलाका रसिक पाठकलाई यथेष्ट परितृप्ति दिने प्रयास गरिरहेका छन्।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको मूल उद्देश्य यस्तै विभिन्न रङ्ग र रूपका सांस्कृतिक एकता र बास्ना लिएर फुलेका राष्ट्रभाषा नेपाली र अरू राष्ट्रिय भाषाका काव्य-कलाकुसुमलाई चुनेर यसको रस र बास्ना देशभित्र र बाहिर फैलाउँदै देशको साहित्य, कला, संस्कृतिको भण्डारलाई समृद्ध तुल्याउनु हो। साथै यसैमार्फत साहित्यका प्रबुद्ध र रसिक पाठकहरूलाई परितृप्ति पनि तुल्याउनुरहेको छ।

वर्तमान प्रजातान्त्रिक अभ्यासका परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रका विविध कला, संस्कृति र साहित्यलाई राष्ट्रको अक्षुण्णता राखी अखण्ड, सुदृढ, शान्त र सुन्दर नेपालका रूपमा यहाँका विविध सामाजिक परम्परा र संस्कृति मात्र होइन चिन्तनधारालाई पनि निष्पक्षरूपमा एक सूत्रमा गाँस्ने प्रयत्न गर्नु पनि यसको कर्तव्यक्षेत्रभित्र पर्न आउँछ। यिनै उद्देश्यहरूको परिपूर्ति गर्ने क्रममा प्रतिष्ठानले आजपर्यन्त नेपाली वाङ्मयलाई आफ्नो क्षमताले भेटेसम्म प्रकाशित गर्दै आएको छ र अब पनि अक्षुण्ण बढावा दिँदै जानेछ।

मोहन कोइराला
उपकुलपति
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशकीय

हिमालयको सुन्दर, शान्त र शीतल काखमा रहेको नेपाल हिमाली सभ्यता र संस्कृतिको केन्द्र हो र बहुजातीय एवं बहुभाषिक राष्ट्र हो । यसमा निवास गर्ने जातजातिका आ-आफ्नै भाषा, आ-आफ्नै कलाकौशल, आ-आफ्नै गीत-सङ्गीत, आ-आफ्नै नृत्य नाट्य, आ-आफ्नै संस्कृति तथा आ-आफ्नै धार्मिक-दार्शनिक अवधारणा छन् तापनि ती राष्ट्रिय एकताका अटूट सूत्रमा गाँसिएका छन् र आ-आफ्ना परम्परा जोगाउँदै, सहिष्णुता र सहअस्तित्वको सिद्धान्तमा बाँचेका छन् । यसैले नेपाल विश्वसमक्ष बहुलवादी समाजको अनुपम आदर्श प्रस्तुत गर्न सक्षम रहिआएको छ ।

अनेकतामा एकताको यसै आदर्शअनुरूप नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले नेपाललाई यसको आफ्नो समग्रतामा परिचित गराउने हेतुले नेपालको राष्ट्रभाषा नेपालीका साथै नेपालका राष्ट्रिय भाषा तथा कलाकौशल, गीत-सङ्गीत, नृत्य, नाट्य, संस्कृति र समाजशास्त्रसम्बन्धी विषयको अध्ययन अनुसन्धान एवं मौलिक सृजन तथा अनुवादका माध्यमबाट उपयोगी कृति तयार गरी-गराई प्रकाशमा ल्याउने अनि यसरी विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत चिन्तक, अनुसन्धायक, सृजनशील प्रतिभाहरूलाई सक्तो प्रेरणा र प्रोत्साहन दिँदै विभिन्न विषय भाषा र साहित्यका विकास तथा समृद्धिमा सक्तो योगदान दिने उद्देश्य राखेर काम गर्दै आएको छ र यो सबैमा विदितै छ ।

यसै बहुमुखी उद्देश्यअन्तर्गत प्रसिद्ध भाषाविद् प्राध्यापक डा. सुन्दरकृष्ण जोशीद्वारा लिखित 'नेपाल भाषा व्याकरण' प्रकाशित हुन लागेको छ । नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरूमा साहित्य, कोश तथा व्याकरण जस्ता विविध विधाद्वारा समृद्ध भाषाहरूको एउटा प्रमुख भाषा हो– नेपाल भाषा अर्थात् नेवार

भाषा । हालसम्म नेपाल भाषाको व्याकरणसम्बन्धी पुस्तकहरू थुप्रै प्रकाशित भैसकेका छन् । तर तीमध्ये अधिकांश पुस्तकहरू नेपाल भाषाको माध्यमबाट लेखिएका छन् भने केही अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमबाट । डा. जोशीद्वारा लेखिएको प्रस्तुत ग्रन्थ नेपाली राष्ट्रभाषाको माध्यमबाट लेखिएको हुनाले नेवार भाषाबाहेक इतर-भाषाभाषीहरूको साथै विविध कारणवश आफ्नो मातृभाषा बोल्न, लेख्न र बुझ्न छोडेका कतिपय नेवारहरूको निम्ति पनि यो व्याकरण अत्यन्त उपयोगी हुनेछ भनी आशा गर्न सकिन्छ । यो ग्रन्थ प्रकाशित गर्न पाएकोमा हामी अत्यन्त हर्षित छौं । साथै यसका विद्वान् लेखक प्राध्यापक डा. सुन्दरकृष्ण जोशीलाई धन्यवाद दिनु पनि हामी आफ्नो कर्तव्य ठान्दछौं ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

उपोद्घात

नेपालका नागरिकहरूको वाग्व्यवहारमा धेरै भाषाहरू छन्, तसर्थ नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो। नेपालका भाषाहरूको सङ्ख्याबारे भाषाशास्त्रीहरूमा मतैक्य पाइदैन। २०४८ को जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्क हेर्दा मूलतः यहाँ २६ वटा भाषा देखिन्छन्। नेपालको राष्ट्रभाषा नेपाली हो, यो समस्त नेपालीहरूको साझा भाषा हो, यो व्याकरण, कोश र साहित्यद्वारा समृद्ध छ। नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरूमध्ये व्याकरण, कोश, साहित्य आदि वाङ्मयले परिपूर्ण, समृद्ध भाषा नेवारी र मैथिली हुन्। यी दुवैमा पत्रपत्रिका प्रकाशित हुन्छन्, त्रि वि मा स्नातकोत्तर तहसम्म पढाइ हुन्छ। यी दुवैमा फरक के छ भने मैथिली मागधी शाखाको भारत वर्गको भाषा हो, जसका वक्ता भारततर्फ साढे दुइ करोडभन्दा बढी छन् र नेपालमा, २०४८ को जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार बाईस लाख मैथिलीभाषी नेपालीहरू छन्, नेवारी भाषा भने नेपाली भूभागमा उदित प्राचीनतम भाषा हो। मल्लकालमा काठमाडौं उपत्यकामा संस्कृत-मैथिली-नेवारी, यी तीनोटै भाषा तंछाड-मछाड गर्दै जोड जुलुमकासाथ हुर्किरहेका थिए, उन्नतिशील अवस्थामा थिए। लिच्छविकालमा संस्कृत राजभाषा भएकोले नेवारी भाषाभाषीहरूले संस्कृतका पद-वाक्य सुन्ने-बोल्ने काम भई नै रह्यो। मल्लकालमा संस्कृतका ग्रन्थहरूका पाण्डुलिपि पूर्ण शुद्धतासाथ नेवारी-भाषाभाषीहरूले नेवारी लिपिमा सार्ने, लेख्ने काम गर्दथे। त्यस बेला, जगज्ज्योतिर्मल्लको राज्यकालमा, मैथिल कवि वंशमणि झाले लेखेको संस्कृत काव्य 'हरिकेलि महाकाव्यम्' ब्राह्मण परिवारका व्यक्तिले देवनागरी लिपिमा सारेको अशुद्ध पाइन्छ भने नेवारी लिपिमा सारेको शुद्ध रूप पाइन्छ।

नेवारी भाषालाई त्यस भाषाका वक्ताहरू नेवा भाय, वा नेपालभाषा भन्ने गर्दछन्। डा सुन्दरकृष्ण जोशीज्यूले प्रस्तुत कृतिलाई 'नेपालभाषा व्याकरण' नै भन्नुभएको छ। २०४८ को जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार यस भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या लगभग सात लाख छ। नेपालबाहिर खास गरेर भारतको दार्जिलिङमा पनि यस भाषाका वक्ता पर्याप्त मात्रामा

पाइन्छन् । नेवारी भाषाबारे भाषाशास्त्री बालकृष्ण पोखरेल (राष्ट्रभाषा, २०५५) भन्नुहुन्छ– यो भाषा काठमाडौंको रैथाने भाषा हो । काठमाडौंको व्यवहारमा रहेको स्वरूपबाहेक यसका प्रमुख भाषिकाहरू हुन्– भादगाउँली, दोलखाली, चित्लाङ्गी र बनेपाली । यीमध्ये दोलखाली भाषा साहित्यिक नेवारीबाट पृथक् छ । डा. सुन्दरकृष्ण जोशीले 'बनेपाली' छोड्नुभएको छ, र पोखरेलले नेवारीको निकटसम्बन्धी मानेको पहारी भाषालाई नेपालभाषाको भाषिका मानी भाषिकाको सङ्ख्या पाँच बनाउनुभएको छ, अनि उपभाषिकाहरूबारे चर्चा गर्नुभएको छ । यसै प्रसङ्गमा यो व्याकरण लेख्नाको उद्देश्यबारे जोशीज्यूको भनाइ छ– नेपालभाषाका विभिन्न भाषिका र उपभाषिका बोल्ने नेवारहरूमध्ये धेरैले नेपाली बुझ्ने हुनाले पनि नेपाली-माध्यममा नेपालभाषा व्याकरण आवश्यक सम्झिएअनुरूप यो व्याकरण लेखिएको हो ।

वास्तवमा प्रकृत व्याकरण-ग्रन्थको लेखनमा प्रवृत्ति-प्रवर्तनाको मूलभूत लक्ष्य वा अन्तश्चेतना त्यही नै थियो– सबद्ध भाषाका भाषिका-उपभाषिकाका वक्ताहरू साझा भाषाको माध्यमबाट एउटै व्याकरणिक सूतिमा उभियून्, नेवारी भाषाको स्तरीय रूप एउटै कायम होओस् । यसको साथै नेवारी भाषाबाहेक इतर राष्ट्रिय भाषा वा राष्ट्रभाषा नेपालीका भाषाविद् तथा व्याकरणका लेखक-साधकहरूका निमित्त पनि नेपाली माध्यमबाट तयार गरिएको यो नेपालभाषा व्याकरण उपयोगी र रुच्य हुनेछ । हालसम्म लेखिएका नेवारी भाषासबद्ध व्याकरणिक कृतिहरूभन्दा बेग्लै रूपमा, अभिनव कलेवरमा, यो व्याकरण प्रस्तुत गर्नुहुने डा. जोशीज्यू सर्वथा साधुवादार्ह हुनुहुन्छ । आशा छ यसबाट अध्येतृवर्ग यथेष्ट लाभान्वित हुनेछ ।

डा. टीकाराम पन्थी
सदस्य
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रस्तुत पुस्तकको प्रसंग

नेपालभाषाका विविध नामहरू छन् । **नेपालभाषा** यस भाषाको अभिलेखहरूद्वारा प्रमाणित प्राचीन नाउँ हो । वर्तमानमा नेवारहरूले यस भाषालाई आफ्नै भाषामा **नेवाः भाय्** भन्छन् भने भारोपेली परिवारका भाषाभाषीहरू र पाश्चात्य देशका मानिसहरूले पनि भारोपेली प्रवृत्तिकै अनुसरण गरी **नेवारी** भन्ने गरेका छन् । नेपालभाषा भोट-चिनिया परिवारको भाषा हो । सो परिवारका भाषाहरूमा कतैकतै संज्ञा र विशेषणको एउटै रूप हुने हुनाले कसैकसैले यसलाई **नेवारभाषा** पनि भन्ने गरेका छन् तापनि भाषा समाजमा नेपालभाषा नै लोकप्रिय हुनाले यहाँ पनि नेपालभाषा नै लेख्ने गरिएको छ । नेपालका नेवारहरूले आफ्नो मातृभाषाका रूपमा बोलिने यो नेपालको एक राष्ट्रियभाषा हो । यस भाषाका आफ्नै लिपिहरू र लामो साहित्यिक परम्परा छन् ।

लिपि

नेपालभाषाका विविध लिपिहरूमध्ये **प्रचलित नेपाललिपि, रञ्जनालिपि** र **भुजिंमोलिपि** प्रसिद्ध छन् तापनि प्राचीन गन्थ्र र अभिलेखहरूमा सबभन्दा बढी प्रयोग प्रचलित नेपाललिपिकै थियो । नेपालभाषाका प्राचीन वाङ्मय रचनाहरू मात्र होइन, संस्कृतभाषाका ग्रन्थहरू समेत नेपाललिपिमा लेखिएका थिए तापनि छापाखानाको प्रबन्ध नेपालमा पनि भएदेखिन् छापाखानामा नेपाललिपिको व्यवस्था नभएकोले प्रचार-प्रसारको दृष्टिले नेपालभाषा साहित्यको माध्यमिक कालमा तत्कालीन कवि लेखकहरूले नेपाललिपि छोडी देवनागरीलिपिमा लेख्ने गरेका थिए । सो परम्परा आजसम्म पनि कायमै छ तापनि नेपालभाषाको प्राचीन भाषा र साहित्य, संस्कृति र पुरातात्त्विक विषयहरूमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्ने स्वदेशी र विदेशी विद्वानहरूलाई पनि नेपाललिपिको ज्ञान नभइनहुने हुनाले हाल **नेपाल लिपि गुठी** र अरू संघ-संस्थाहरू यसको प्रचार-प्रसारमा लागेका छन् । नेपालको उच्च शिक्षामा पनि यसको प्राध्यापनको व्यवस्था छ ।

वाङ्मय रचना

लिच्छवीकालीन (वि.सं.२४२-९३६) संस्कृत भाषाका अभिलेखहरूमा नेपालभाषाका थुप्रै शब्दहरू पाइए पनि एघारौं शताब्दीदेखि यस भाषामै लेखिएका अभिलेखहरू भेटिएका छन् । यी अभिलेखहरूमध्ये वि. सं. १४३१ को **हरमेखला** भन्ने चिकित्साशास्त्र, वि. सं. १४३७ को **न्यायशास्त्र**, वि. सं. १४३७ को **अमरकोश**को टीकाग्रन्थ र वि. सं. १४४६ को **गोपालराज वंशावली** अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् ।

साहित्य

१६ रौं शताब्दीदेखि सुरु भएको नेपालभाषाका प्राचीन साहित्यमा प्रशस्त कविता र नाटकहरू लेखिएका छन् । मल्लकालीन राजाहरू स्वयं नाटक रच्थे र अवसर विशेषमा सहभागी भई मञ्चन पनि गर्ने गर्थे । टोल टोलमा बनेका डबलीहरूले मल्लकालीन नाटक र नृत्यहरूको प्राचुर्यलाई प्रमाणित गरिरहेका छन् र प्रशस्त नाटकहरू अप्रकाशित अवस्थामै छन् । प्रशस्त कविताहरू प्रकाशित भइसकेपछि पनि प्रशस्त अरू कविताहरू प्रकाशनकै प्रतीक्षामा छन् । गद्यतर्फ नेपालभाषा साहित्यका माध्यमिक कालका गद्यगुरु निष्ठानन्द वज्राचार्य (वि. सं. १९१५-१९९२) ले जस्तो बोलिन्छ उस्तै लेख्न थालेपछि गद्य लेखनमा परिवर्तनको स्थिति आयो र त्यसैको फलस्वरूप आज पद्यसँगै गद्यतर्फ पनि त्यस अन्तर्गत विभिन्न विधामा विकासको लहर छाएको छ ।

नेपालभाषाका भाषिकाहरू

नेपाल खाल्डो नै नेवारहरूको मूल थलो थियो तापनि कारणबस बसाइँ सर्दै उपत्यका बाहिर र देशका विभिन्न ठाउँमा रहेकाहरूको संख्या कुल जनसंख्याको ३५ देखि ४० प्रतिशत रहेको अनुमान छ । त्यसरी बाहिर जानेहरूमा धेरै जसो ठाउँमा भक्तपुरबाट गएका हुनाले बाहिरका धेरै जसो भाषिकाहरूमा भक्तपुरको प्रभाव परेको देखिन्छ । काठमाडौं-पाटनको साहित्यिक भाषिकालाई स्तरीय भाषा मानिएको छ जसको प्रभाव उपत्यका बाहिर नगण्य रूपमा मात्र देखिन्छ । वि. सं. २०४८ सालको जनगणनानुसार देशभरि नेवारहरूको कुल जनसंख्या १०,४१,०९० छ र मातृभाषाका रूपमा नेपालभाषा बोल्नेको संख्या ६,९०,००७ रहेको देखाइएको छ । यो तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेवारहरूको कुल संख्याको ६६% ले मात्र नेपालभाषा बुझ्ने, बोल्न सक्ने, बाँकी ३४% ले बुझ्न र बोल्न

छोडिसकेका छन् भन्ने देखाउँछ । यसरी नेपालभाषा मातृभाषाका रूपमा नबोल्नेमा काठमाडौं खाल्डोभन्दा बाहिरका बासिन्दा बढी छन् ।

नेपालभाषाका साहित्य, संस्कृति आदि बारे बुझ्न चाहने नेपालकै विभाषीहरू पनि धेरै छन् । तर भाषा बुझ्न नसकेकै कारणले नेपालभाषाका साहित्य, संस्कृति र भाषिक विशेषताहरूको जे जति प्रचार-प्रसार हुनु पर्दथ्यो त्यो भइरहेको छैन । त्यसैले विभाषी नेपालीहरू र उपत्यका बाहिरका नेवारहरूको लागि समेत उपयोगी हुने खालको व्याकरण नेपालीभाषाको माध्यमबाट भए धेरै उपयोगी हुन्थ्यो भन्ने कुरामा मलाई हौसला बढाउनुहुने प्राज्ञ डा. टीकाराम पन्थी र प्राज्ञ तथा नेपालभाषाका अग्रज समालोचक माधवलाल कर्माचार्यप्रति म कृतज्ञ छु । सरल बनाउँछु भनी लेख्नु अगि सोचे पनि लेख्दैजाँदा अनुसन्धानात्मक प्रकृतिको हुनगई सरल भएन कि भन्ने शंका लागेको छ ।

नेपालभाषाका भाषिकाहरू कति छन्, के के हुन् भन्ने कुरा अध्ययन अनुसन्धानकै विषय रहन गएको छ तापनि हाललाई काम चलाउ रूपमा मानी आए अनुसार यस भाषामा **काठमाडौं-पाटनको** (अलिअलि मात्र फरक भएको कारणले दुवैको नाउँ जोडी एउटै गरिएको), **भक्तपुरको, दोलखाको, चित्लाङ्गको र पही** (पहरी वा नगरकोटहरूको) समेत गरी जम्मा ५ मानिएका र अरू उपभाषिकाहरूमा प्याङ गाउँकोलाई पाटनको उप-भाषिका; लिस्ती, तौथली र दुतिकोलाई दोल्खाको उप-भाषिका; गमाल, बलामीलाई चित्लाङ्गको उप-भाषिका; पाल्पा, गोरखा, बन्दीपुर, बाग्लुङ, सिन्धुपाल्चोक, पर्वत, आदिलाई भक्तपुर भाषिकाको उप-भाषिकामा लिन सकिन्छ । नगरकोटे (पही) हरू जुनसुकै ठाउँमा छरिएर बसेका किन नहोस् उनीहरूको आपसमा आफ्नो भाषिकामा कुरा चल्छ । अरूहरूको आ-आफ्नो उप-भाषिका बोल्नेहरूसित सम्बन्धित भाषिकामा कुरा हुनसक्छ तापनि प्याङ् गाउँकोलाई भने नजिकै बस्ने अरू नेवारहरूले पनि नबुझ्ने हुनाले त्यसलाई पाटनको भाषिकाको उप-भाषिका नभनी छुट्टै भाषिका रूपमा लिनु पर्ने हो - होइन भन्ने कुरा पनि अनुसन्धानकै विषय भइरहेको छ । यसरी भाषाको दृष्टिकोणबाट स्तरीय मानिएको काठमाडौं-पाटनको नेपालभाषाले यी सबैलाई समेट्न नसकिरहेको अवस्थामा पनि नेपालभाषाका यी विविध भाषिका र उप-भाषिका बोल्ने नेवारहरूमध्ये धेरैले नेपाली बुझ्ने हुनाले पनि नेपालीको माध्यममा नेपालभाषाको व्याकरण हुनु आवश्यक सम्झिए अनुरूप यो व्याकरण लेखिएको हो । यो अनुसन्धानात्मक रूपको भाषावैज्ञानिक व्याकरण हुनाले भाषा सिक्नेहरूको लागि सोझो रूपमा त्यसको काम नआउन सक्छ तापनि भाषा सिकाउने शिक्षकहरूको

लागि भने यो अत्यन्त उपयोगीहुने खालको व्याकरण हुनसक्छ भन्ने मेरो विश्वास छ ।

नेपालभाषा व्याकरण

विद्वानहरूले नेपालभाषा साहित्यको काल-विभाजन निम्न किसिमले गरेका छन् -

(क) प्राचीन	वि. सं. १५६२-१९०४
(ख) माध्यमिक	वि. सं. १९०४-१९९८
(ग) आधुनिक	वि. सं. १९९८-

उत्तर प्राचीनकालमा वि. सं. १८८८ मा ब्रायन् हजसनको अनुरोधमा पं. अमृतानन्द वन्देले **नेपालभाषा व्याकरण** लेखेका थिए जुन अहिले लण्डनको **इण्डिया अफिस लाइब्रेरी**मा सुरक्षित छ तापनि प्रकाशित रूपमा नआउनाले त्यसबारे यहाँ केही चर्चा भएन ।

माध्यमिक कालमा वि. सं. १९८३ मा कविवर सिद्धिदास अमात्यले **सिद्धि व्याकरण** र धर्मादित्य धर्माचार्यले (वि.सं. १९५९-२०१९) **संक्षिप्त नेपाल व्याकरण** लेखेको चर्चा सुनिन्छ तापनि हालसम्म ती दुवै पुस्तकहरू अप्रकाशित रहेकाले ती व्याकरण पुस्तकहरू कस्ता खालका हुन् भन्ने बारे केही जान्न र भन्न सकिएन । सन् १८७५ (वि. सं. १९३२) मा नेपाल आउनुहुने रूसका सेण्ट पिटर्स (लेलीनग्राड) विश्वविद्यालयका पूर्वीय साहित्य र संस्कृतिका विद्वान् इभान पाब्लोवीच मिनायफले नेपालभाषाका कोश र अरू पुस्तकहरूसँगै पं. गुणानन्द वन्देद्वारा तयार गरिएको नेपालभाषाको व्याकरण पनि रूस लगेका थिए । यी पुस्तकहरूले रूस र युरोपका अरू मुलुकहरूमा नेपालभाषाको प्रचार र अध्ययन-अनुसन्धान कार्यमा बल पुऱ्याएको विश्वास गरिएको छ । चर्चामा आएका तर प्रकाशित नभएका ती व्याकरणहरू के कस्ता खालका हुन् भन्ने बारे अप्रकाशित रहेकै कारणले गर्दा अज्ञात रहेको छ । शुक्रराज 'शास्त्री'ले लेख्नुभएको **नेपालभाषा व्याकरण** भने वि. सं. १९८५ मा लेखक आफैले कलकत्ताबाट प्रकाशित गरेका कारणले प्रकाशित भएको हिसाबले नेपालभाषाको सबभन्दा पहिलो व्याकरण हुन गएको छ ।

शास्त्रीज्यूको नेपालभाषा व्याकरण राम्रो र उपयोगी छ । उक्त व्याकरणले पछिल्ला वैय्याकरणहरूमा केही प्रभाव पारेको देखिन्छ । व्याकरणिक कोटीको नाम संस्कृतमा दिए पनि त्यसको अंग्रेजी रूपान्तर कोष्ठक-चिन्हभित्र राखिदिनाले

एक भाषामा बुझ्न नसकिएको कुरो अर्को भाषाको माध्यमद्वारा बुझ्न सजिलो हुन गएको छ । शास्त्रीज्यूले वार्णिक भन्दा ध्वनितात्त्विक आलेखनको बढी प्रयोग गरेका छन् । अचेल नेपालभाषामा नासिक्य र नासिकीकरणमा ह्रस्व-दीर्घ मात्रको भेद भएको भन्ठानी नासिकीकरण (चन्द्रबिन्दु) को दीर्घरूप नासिक्य (शिरबिन्दु) मानी लेख्ने चलन छ । यो वार्णिक आलेखनको कुरो भयो । ध्वनितात्त्विक दृष्टिले नासिक्य र नासिकीकरणको भेद छ (हेर्नुहोस् १.१.२ अनुनासिकको ह्रस्व-दीर्घ रूप) । शास्त्रीज्यूले यस विषयमा ध्वनितात्त्विक दृष्टिले मिल्ने गरी लेख्नुभएको छ । त्यस्तै आत्मअभूत (उत्तम पुरुषको वर्तमान् तथा भविष्यत्) रूपमा बोल्दा / धाय् / **भन्छु** / नय् / **खान्छु** इ. बोले पनि लेख्दा धाये, नये लेख्ने चलन छ । तर शुक्रराज शास्त्रीले उदारतापूर्वक यी दुवै रूप **धाय् र धाये, नय् र नये** लाई वैकल्पिक मान्यता दिएका छन् । अनेक गुण भए पनि एक दुई कुरामा भने गम्भीर भूल हुनगएको छ । वहाँको व्याकरण छापिएर निस्कनु १९ वर्ष अगि सन् १९०९ (वि.सं. १९६६) मा **डा. स्टेन कोनो**ले ध्वनि, रूप, अर्थका अनेक उदाहरण दिई नेपालभाषा **भोट-चिनिया** परिवारमा परेको बारे प्रमाणित गरिसकेका थिए तापनि *नेपालभाषाको पनि मुख्य आधार र नियम संस्कृत भाषाकै गर्नु पर्छ, सबै भाषाको आमा संस्कृत वाणी नै हो भनी सबै देशका विद्वानहरूले स्वीकार गरेका छन्* (शास्त्री १९८५:ग) भनी लेख्नु भएको छ । नेपालभाषामा संस्कृत भाषाको प्रभाव छ, तर नियम र आधार संस्कृतकै गर्नुपर्छ भन्न सकिन्न । सबै भाषाको आमा संस्कृत हो भन्ने कुरा सबै देशका विद्वान्हरूले स्वीकारेका छन् भन्ने कुरा पनि साँचो होइन ।

त्यस्तै एक अर्को ठाउँमा शास्त्रीज्यूले (१९८५:१६) *नेपालभाषा व्याकरणमा सन्धिको व्यवहार हुन्न* भनी लेख्नुभएको छ, जब कि नेपालभाषामा रूप-सन्धिका प्रशस्तै उदाहरण छन् (हेर्नुहोस् २.२ नेपालभाषामा रूप-सन्धि) । त्यस्तै नेपालभाषामा छँदै नभएको मूर्धन्य व्यञ्जन वर्णहरू **म्हुत्वी**को लागि **म्हुट्वी, पुतु**को लागि **पुटु म्हिते**को लागि **म्हिटे** आदि लेख्ने गर्नुभएको छ । उहाँले नेपालभाषा व्याकरणलाई नेपालभाषाको आफ्नो प्रकृति विपरीत कतै कतै बढी संस्कृतीकरण गर्न खोज्नुभएको छ ।

माध्यमिक कालमै सन् १९४१ (वि.सं. १९९८) मा हायन्स जोर्गेन्सन्ले अंग्रेजी भाषाको माध्यमद्वारा **प्राचीन नेपालभाषाको व्याकरण (A Grammar of the Classical Newari)** लेखेका थिए । सो व्याकरण राम्रो र उपयोगी भए पनि त्यो प्रचलित नेपालभाषाको नभई विभिन्न अभिलेखका भाषालाई आधार मानी लेखिएको पुरानो भाषाको व्याकरण हो ।

हालसम्ममा नेपालभाषामा वि.सं. १९८५ देखि २०५५ सम्ममा निम्नानुसार विभिन्न १० वटा व्याकरण पुस्तकहरू प्रकाशित छन् -

शीर्षक	लेखक	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ संख्या
१. नेपालभाषा	शुक्रराज 'शास्त्री'	१९८५	२५६
२. सुबोध नेपालभाषा व्याकरण	पुष्परत्न सागर	२००९	१३६
३. नेपालभाषा व्याकरण	लोकमान सिं	२०१२	१०६
४. शब्द रचना अलंकार	आदिवज्र वज्राचार्य	२०१५	७७
५. पौभा	हितकरवीरसिंह कंसाकार	२०१५	११६
६. मूलुखा	ईश्वरानन्द श्रेष्ठचार्य	२०२९	८८
७. च्वसा	तुयबहादुर महर्जन	२०४४	६४
८. भीगु व्याकरण	तुयुबहादुर महर्जन	२०४७	१३९
९. नेपालभाषाया भाषावैज्ञानिक व्याकरण	सुन्दरकृष्ण जोशी	२०४९	२४९
१०.नेपालभाषा व्याकरण	तुयुबहादुर महर्जन	२०५५	२४७

यी बाहेक भाषाको छिटो प्रचार-प्रसार होस् भन्ने विचारले, कमसे कम समयमा बढीभन्दा बढी लेख्न र बोल्न सकून भन्ने उद्देश्यले (८ पृष्ठ देखि ४७ सम्मको) नेपालभाषाका व्याकरण सम्बन्धी ११ वटा जति पुस्तिकाहरू लेखिएर प्रकाशित भइसकेका छन्, तिनीहरू यस प्रकारका छन् -

शीर्षक	लेखक	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ संख्या
१. नेपालभाषा मूलँपु	आदिवज्र वज्राचार्य	२०१५	२८
२. नेपालभाषा गय् च्वयगु	चित्तधर 'हृदय'	२००९	१५
३. नेपालभाषा ख:कथं च्वयगु लँपु	सूर्यबहादुर 'पिवा:'	२०१२	२७
४. शुद्ध च्वेगु सूत्र	सत्यमोहन जोशी	२०१५	२७
५. नेपालभाषा शब्द रूपावली	पन्नाप्रसाद जोशी	२०१६	२४
६. ह्रस्व-दीर्घया म्ये	सूर्यबहादुर 'पिवा:'	२०१६	८
७. संक्षिप्त नेपालभाषा व्याकरण	ज्यानबहादुर नेवा:	२०१८	४०
८. चलंचा	ईश्वरानन्द श्रेष्ठचार्य	२०२३	२६
९. स्तरीय नेपालभाषा नियमावली	काशीनाथ तमोट	२०३७	४७
१०.नेपालभाषा व भाषाविज्ञान	तेजरत्न कंसाकार	२०३९	४७
११.सहलहया सुलचं	राजा शाक्य	२०४७	२६

व्याकरणका यी पुस्तक-पुस्तिकाहरू आ-आफ्नै तालले महत्त्वपूर्ण छन् तापनि समयको गतिसित बदलिंदै गएको भाषाको स्थिति र भाषा-अध्ययन सम्बन्धी नयाँ परिपाटीको विकासले गर्दा पनि धेरै अगि लेखिएका यी पुस्तक-पुस्तिकाहरूमध्ये धेरैजसो अलि पुरानो भइसकेको महसूस हुन्छ, अर्थात् समयको गतिले पछाडि परिसकेको भान हुन्छ । अर्को कुरा यी सबै पुस्तक-पुस्तिकाहरू नेपालभाषामै लेखिएका हुन् । यी बाहेक निम्न ३ वटा व्याकरण सम्बन्धी पुस्तकहरू अंग्रेजी भाषामा प्रकाशित छन् ।

शीर्षक	**लेखक**	**प्रकाशन वर्ष**	**पृष्ठ संख्या**
१. A Grammar of the Classical Newari	Hans Jorgensen	1942	108
२. A Basic Course in Coloquial Newari	Tej R. Kansakar	1984	150
३. The Newari Language: A Working Outline	Kamal P. Malla	1985	111

यी पुस्तक-पुस्तिकाहरू बाहेक नेपालभाषाकै विषयलाई लिएर नेपालभाषा र अंग्रेजी भाषामा प्रशस्त व्याकरणिक तथा भाषावैज्ञानिक लेखहरू स्वदेशी र विदेशी विद्वानहरूबाट लेख्ने काम भएको छ । अंग्रेजी र नेपालभाषा पनि नबुझ्ने विभाषी र मातृभाषाकै रूपमा नेपालभाषा प्रयोग गर्न छाडिसकेका नेवारहरूको लागि पनि उपयोगी हुने खालको व्याकरणिक पुस्तकको अभाव जो धेरै अगिदेखि खट्किरहेको थियो सो पूर्ति गर्ने काम यस पुस्तकबाट हुनेछ । कृति अनुसन्धानात्मक भएको कारणले भने यो अभाव पूर्तिको रूपमा मात्र आएको नभई यसबाट नेपालभाषाको भाषिक अध्ययनमा जो मौलिक देन पनि भएको छ त्यो स्मरणीय रहनेछ । मेरो यस कार्यमा हौसला बढाउनुहुने राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका **प्राज्ञद्वय डा. श्री टीकाराम पन्थी र श्री माधवलाल कर्माचार्य**प्रति म फेरि पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । उहाँहरूबाट मलाई आफूसित भएको व्याकरणिक योग्यता फस्टाउने मौका मिलेको छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागका उपप्राध्यापक मेरा मित्र **श्री ॐकारेश्वर श्रेष्ठ** मेरा प्राध्यापन पेशाका सहयात्री हुनुहुन्छ । वहाँले कति झन्झट नमानी प्रूफ हेर्ने मात्र होइन, अल्सी लागी लोसिएको बेला तानेर हुन्छ कि घचेटेरै हुन्छ, म पुरानो गाडीलाई हिंडाइदिनु हुन्थ्यो । मलाई अनेक

किसिमले गुण लाउने उहाँलाई म हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । झर्को नमानी धैर्यपूर्वक टङ्कन गरिदिनुहुने साइवर कम्प्यूटर सर्भिसका श्री मोहनराज पाण्डेलाई पनि धेरै धन्यवाद ।

डा. सुन्दरकृष्ण जोशी
प्राध्यापक
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
२०५८।२।३०

विषय सूची

छोटो नामावली

अ	अघोष/अपादान	नि. नि.	निषेधात्मक निपात
अनु	अनुरोधात्मक		
अन्त	अन्तर्केन्द्रिक	ने. भा.	नेपालभाषा
अ. पु	अन्यपुरूष	पं. त.	पंचमी तत्पुरूष
अ. प्रा.	अल्पप्राण	प. अ.	पर-अभूत
अ. रू	अन्तिम रूप	प. पु	पर-पुरूष
अ. सं.	अन्तिम संघटक	प. भू.	पर-भूत
अक.	अकर्मक कर्ता	प. वि.	परिमाणबोधक विशेषण
अधि.	अधिकरण कारक	प. स.	परसर्ग
आ.	आश्रित	पू. का.	पूर्वकालिक
आ. अ.	आत्म-अभूत	प्र.	प्रत्यय
आ. भू	आत्म-भूत	प्र. नि.	प्रश्नवाचक निपात
आज्ञा.	आज्ञार्थक	प्रे. क्रि.	प्रेरणार्थक क्रिया
इ.	इत्यादि	प्रे. नि.	प्रेरणार्थक निपात
उध्द.	उद्धरणार्थक निपात	बहि	बहिर्केन्द्रिक
उ. पु	उत्तमपुरूष	ब. व.	बहुवचन
उ. वा.	उप-वाक्य	बा. नि.	बाध्यात्मक निपात
उभ.	ऊभयलिंगी-प्रत्यय	म. पु.	मध्यमपुरूष
क. का	करण कारक	म. प्रा.	महाप्राण
का. नि	कामना गर्ने निपात	मू. क्रि.	मूल क्रिया
किटा.	किटानक	वर्त.	वर्तमान
केनि.	केन्द्रीभूत निपात	वि.	विशेषण
कोटि.	कोटिकार	वि. ही.	विभक्तिहीन
क्रिपू. वि.	क्रियार्थपूरक विशेषण	व्यु. प्र.	व्युत्पादक प्रत्यय
क्रिथ	क्रियार्थक प्रत्यय	ष. त.	षष्ठी तत्पुरूष
क्रि. वा.	क्रिया-वाक्यांश	ष. बि.	षष्ठी विभक्ति
क्रि. वि.	क्रिया-विशेषण	सं.	संस्कृत/संयोजक/संज्ञा
क्रि.सं.	क्रियात्मक संज्ञा	सं. व.	संयुक्त वर्ण
गु. क्रि.	गुणबोधक क्रिया	संख्या	संख्यावाचक शब्द
च. त.	चतुर्थी तत्पुरूष	स.	सघोष
जो. नि	जोडदिने निपात	सक-क-अ.	सकर्मक कर्ता-करण-अपादान
तृ. त.	तृतीय तत्पुरूष	स. क्रि.	सहायक क्रिया
दुर.	दूरदर्शक	स. त.	सप्तमी तत्पुरूष
द्वि. त.	द्वितीय तत्पुरूष	सम्.	सम्बन्ध कारक
धा.	धातु	सम्प्र.	सम्प्रदान/कर्म कारक
ना.	नाम/नामिक	सर्व.	सर्वनाम
ना. वा.	नाम-वाक्यांश	स्व/स्थि.	स्वभाव/स्थितिबोधक

१. वर्ण-विन्यास

भाषा विशेषमा हुने ध्वनिको दृश्य-रूप लिपि र लिपिको पनि सबभन्दा सानो इकाइ **वर्ण** हो । वर्ण दुई प्रकारका छन् - **स्वर** र **व्यञ्जन** ।

१.१ स्वर-वर्ण

अरूको मद्दत नलिईं मुक्त रूपले उच्चारण हुन सक्ने वर्णलाई स्वर-वर्ण भनिन्छ । नेपालभाषामा **अ, आ, इ, उ, ए, ओ** गरी ६ वटा मुख्य स्वर-वर्ण छन् । साउँ अक्षर चिनाउँदा पढाइने **अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः** संस्कृत वर्णमालामा आधारित परंपरागत स्वर-वर्ण हुन्, जसमा ह्रस्वका दीर्घ रूप पनि छन्, **ऐ (अइ), औ (अउ)** जस्ता द्विस्वर (संयुक्त स्वरवर्ण) पनि छन्, कहिले प्रयोगमा नआउने **ॠ, ऌ, ॡ** पनि छन्, **अ**-मा अनुस्वार र विसर्ग लगाइएका **अं** र **अः** पनि छन् । भारोपेली भाषाकै व्याकरण अनुसार पनि मुख्य मुख्य स्वर-वर्णमा **अ, इ, उ, ए, ओ, ऋ,** ६ वटा मात्र छन् । नेपालभाषामा भारोपेली तथा नेपालीभाषा विपरीत **अ** र **आ**-का छुट्टा छुट्टै ह्रस्व र दीर्घ रूप छन् । **ऋ** केही आगन्तुक तत्सम शब्दहरूमा मात्र प्रयोग हुन्छ, जस्तै - ऋण, ऋतु, ऋषि, ऋद्धि, ऋग्वेद । नेपालभाषाकै शब्दमा यसको प्रयोग छैन । **ॠ, ऌ, ॡ**-को प्रयोग अरू भाषाहरूमा पनि छैनन् ।

अं-को अनुस्वार र **अः**-को विसर्ग **अ**-मा आधारित हुनाले विशुद्ध स्वर-वर्णमा यिनीहरूको गणना हुँदैन । **ऐ (अइ)** र **औ (अउ)** द्विस्वर हुन् । अतः नेपालभाषाको आफ्नै प्रकृति अनुरूप मूलरूपमा ६ वटा मात्र स्वरवर्ण हुन् - **अ, आ, इ, उ, ए, ओ** । भाषावैज्ञानिक पद्धति अनुसार भने स्वर विशेषको उच्चारण गर्दा जिब्रोको कुन भाग कति माथिसम्म उठेको छ भन्ने हिसाबले निम्नानसुार नामांकन गरिएको हुन्छ -

	अग्र	केन्द्रीय	पश्च
उच्च	इ		उ
मध्य	ए	अ	ओ
निम्न		आ	

इ	उच्च-अग्र
उ	उच्च-पश्च
ए	मध्य-अग्र
ओ	मध्य-पश्च
अ	मध्य-केन्द्रीय
आ	निम्न-केन्द्रीय

अ, आ, इ, ई चार वर्णका दीर्घ रूप हुन् - **अः, आः, ई, ऊ । ए र ओ** सन्दर्भ हेरी बुझ्नेगरी ह्रस्व दीर्घ दुवै अर्थमा प्रयोग गरी आएकोमा हाल भने कसैकसैले एकारपछाडि स्वर-वर्ण **ए** (e) को अर्थमा हलन्त अर्धस्वर **य्** जोडी **ए्**-को दीर्घ रूप दिएको देखिन्छ । **ओ**-को हकमा त्यसको दीर्घ रूप दिन सजिलो हुने गरी ओष्ठ्य अर्धस्वर **व**-सित व्यञ्जन जोडी अकारान्त गरी आवश्यकतानुसार त्यसपछाडि विसर्ग राख्ने गरेको पनि देखिन्छ । यसरी नेपालभाषामा स्वर-वर्ण **ओ**-को वैकल्पिक रूप अर्धस्वर **-व** हुनाले **ओ**-को मान्यता पनि ऐच्छिक मात्र हुनेगरेको छ ।

१.१.१ स्वर-वर्णमा ह्रस्व-दीर्घको व्यतिरेक

स्वर	शब्द	अर्थ
अ	ख्व	रोउ (आज्ञा)
	ख्वः	खूर
आ	का	धागो
	काः	काहार बाजा
इ	जि	म (सर्व)
	जी	जिरा
उ	कु	भारी
	कू	कोदाली
ए	यें	काठमाडौं
	येंय् /यें	काठमाडौं (अधि.)

देने (दे-ह्रस्व)	सुत्ने
दे / देय् (दे-दीर्घ)	देश

१.१.२ अनुनासिकको ह्रस्व-दीर्घ रूप

नाँके उच्चारण जनाउने चिन्हलाई **अनुनासिक** भनिन्छ। अनुनासिक दुई किसिमका छन् - (क) चन्द्रबिन्दु र (ख) शिरबिन्दु।

(क) चन्द्रबिन्दु / ँ /

नाक र मुखबाट एकैसाथ उच्चारण हुने नाँके स्वर जनाउने स्वर-चिन्हलाई चन्द्रबिन्दु / ँ / भनिन्छ। यो सम्बन्धित अक्षरको डिकोमाथि रहन्छ। नेपालभाषामा यस चिन्हलाई **मिलाफुति** भनिन्छ। मात्रामा यो ह्रस्व रूपको हुन्छ।

(ख) शिरबिन्दु / ं /

मुख-विवरमा ध्वनि-अवयवहरू थुनिएर केवल नाकबाट मात्र उच्चारण हुने, र पछिबाट जोडिएका ध्वनि-अवयवहरू विस्फोटका साथ खुल्न गई नाँके उच्चारण हुने चिन्हलाई शिरबिन्दु / ं / भनिन्छ। मात्र थोप्लाको रूपमा रहेको सम्बन्धित अक्षरको डिकोमाथि रहने यस चिन्हलाई नेपालभाषामा **सिन्हः फुति** (टीकाबिन्दु) भनिन्छ। मात्रामा यो दीर्घरूपको हुन्छ।

चन्द्रबिन्दु र शिरबिन्दु यसरी दुवै नाँके उच्चारणको चिन्ह दुवै सम्बन्धित अक्षरको डिकोमाथि लगाउने भए पनि, अभ्म उच्चारण पनि नाँके भएको कारणले केही हदसम्म मिले पनि उच्चारण गर्ने तरीका, उच्चारणको मात्रा र चिन्ह पनि फरक देखिन्छन्। **नासिक्य वर्ण** ङ्, ञ्, ण्, न्, म्-को विकल्पमा शिरबिन्दुको प्रयोग पनि गर्न सकिन्छ। यी नासिक्य वर्णहरू अगिल्ला वर्णहरूको संसर्गले गर्दा दीर्घ रूपका हुन्छन्।

अङ्गः	वा	अंगः	भित्ता	
पञ्जः	वा	पंजः	पिंजडा	
घण्टी	वा	घंटी	सानो घण्ट	
चिन्ता	वा	चिंता	पीर, सुर्ता	
खम्पा	वा	खंपा	तिघ्रा	इ.

यसरी शिरबिन्दुको गिन्ति व्यञ्जनको नासिक्य वर्णको विकल्पमा हुन्छ।

(ग) चन्द्रबिन्दु र शिरबिन्दुको प्रयोग

नेपालभाषामा चन्द्रबिन्दु र शिरविन्दुको प्रयोग वार्णिक रूपमा बेग्लै किसिमले गरिन्छन् । नाँके उच्चारणमा चन्द्रबिन्दुलाई त्यसको ह्रस्व र शिरबिन्दुलाई दीर्घ रूप मानी यसरी लेख्ने गर्छन् -

ह्रस्व रूप	अर्थ	वार्णिक दीर्घ रूप	ध्वनितात्विक रूप	अर्थ
दँ	उठ् (आज्ञा)	/ दं /[१]	[दँः]	डाँठ
कँ	भन् (आज्ञा)	/ कं /	[कँः]	काँडा
तुँ (त्वँ)	चुर्नी	/ तुं /	[तुँ]	इनार इ.

शिरबिन्दुलाई चन्द्रबिन्दुको दीर्घ रूप मान्नुको कारण

१. चन्द्रबिन्दुको प्रयोगले मात्र अक्षर रूप दीर्घ हुन्न । तर शिरबिन्दुको प्रयोगले भने अक्षर रूप दीर्घ हुन्छ ।
२. शिरबिन्दु स्वयं नासिक्य हो भने चन्द्रबिन्दुले प्रयोग गरिएको अक्षरलाई नासिकीकरण गर्दछ । यसरी दुवै नाँके ध्वनिमा पर्दछन् ।
३. चन्द्रबिन्दु लेख्नु भन्दा शिरबिन्दु लेख्नु सजिलो छ, र समयको पनि किफायत हुन्छ ।
४. साधारण टाइप-राइटरमा चन्द्रबिन्दु छैन, शिरबिन्दु भने छ । त्यस्तो टाइप-राइटरमा टङ्कन गर्दा टाइप गरिएको शिरबिन्दुलाई आवश्यकतानुसार हातले मिलाइरहनु पर्ने झंझट हुन्छ ।

१.१.३ द्विस्वर

अ आ इ ई उ ऊ --------- मा स्वर भनी चिनाइएका दुईवटा अक्षर **ऐ** (अइ) र **औ** (अउ) देवनागरी लिपिमा एकै अक्षरले जनाउन सक्ने व्यवस्था भए पनि वास्तवमा ती दुवै स्वर-क्रम तथा द्विस्वर हुन् । जसलाई रोमन लिपिमा लेख्दा **ऐ**-लाई *ai* र **औ**-लाई *au* लेख्नु पर्दछ । **अइ,** अउ बाहेक नेपालभाषामा अरू पनि निम्नानुसारका द्विस्वरहरू छन् -

द्विस्वर	उदाहरण	अर्थ
अइ (ऐ)	अइसा	रुन्चे (रोग)
	कइ	पिलो
अउ (औ)	अउल	औलो
	सउ	गोबर
आइ	आइस्ता	आयस्ता
	आइँचा	पाडो (तोतेबोली)
	ताइँ	फूर्ति
आउ	आउँ	रगतमासी
	ह्याउँ	रातो
उइ	उइ	जनाति
	छुइ	पनाति
इउ	खिउँ	अन्धकार
	लिउँ	लिउन
अय्	अय्	त्यसरी
	ल्वय्	रोग
आय्	म्ह्याय्	छोरी
	ग्वाय्	जुंगा
	माय्	मास इ.

द्विस्वर **अय्**मा अन्तिम **-य्** अर्धस्वर हुन् तापनि यहाँ स्वर **ए**-को सट्टामा प्रयोग गरिएको छ । रोमन लिपिमा लेख्दा **अय्**लाई ɘe र **आय्**लाई æ लेख्ने चलन छ । यसरी e को नेपालभाषामा आलेखन गर्दा व्यञ्जनपछि **ए** र स्वरपछि **य्** आवश्यकतानुसार ठाउँ हेरी लेख्ने चलन छ ।

अय्, आय् लाई सग्लो स्वर-वर्णमा लेख्ने चलन अनुरूप कसै कसैले यी दुवैलाई स्वर-वर्णका रूपमा मानेका छन् तापनि यहाँ द्विस्वरमा राखिनुको स्पष्टिकरण स्वरूप केही प्रकाश पार्ने चेष्टा गरिएको छ । नेपालभाषामा दुई स्वर बीचको **स्, च्, ज्, ल्** बाट **य्** हुने व्यवस्थानुरूप निम्नानुसार परिवर्तन भएका हुन् तापनि हालसम्म पनि करण कारक (क.का.) र अधिकरण कारक (अधि) मा **य्** को ठाउँमा पूर्वरूपकै **स्, च्, ज्, ल्** नै प्रयोग हुन्छन्, जस्तै -

ध्वनि-परिवर्तन	उदाहरण	अर्थ	प्रयोग
स > य्	खस > खय्	क्षेत्री	
	न्हास > न्हाय्	नाँक	न्हासं (क.का.) न्हासय् (अधि)
च > य्	ग्वाच > ग्वाय्	जुङ्गा	ग्वाचं (क.का.) ग्वाचय् (अधि)
	ग्वच > ग्वय्	सुपारी	ग्वचं (क.का.) ग्वचय् (अधि)
ज > य्	सालमि > साय्मि	मानन्धर	

यसरी परिवर्तित रूप **य्** मात्र होइन पूर्व रूप **स्, च्, ज्,** पनि आवश्यकतानुसार आज पनि प्रयोगमा छन् भने सो **य्** (e) सहितको **अय्, आय्**लाई एउटा सग्लो स्वर-वर्णका रूपमा नलिइएको हो । लेख्दाखेरि पनि दुइटा स्वरसँगै लेखिने तिनीहरूलाई द्विस्वरकै रूपमा राख्न मनासिव देखिन्छ ।

१.२ व्यञ्जन-वर्ण

स्वर नभई उच्चारण गर्न नसकिने वर्णलाई व्यञ्जन-वर्ण भनिन्छ । **क्** (K) लाई हामी उच्चारण गर्न सक्तैनौं । तर **क** (Ka) लाई भने उच्चारण गर्न सक्छौं । किनभने बद्ध **क्** (K) लाई यहाँ स्वर **अ** (a) आई मुक्त गरिदिएको छ । स्वर र स्वर सहितको वर्णलाई अक्षर र स्वर रहित वर्णलाई हामी व्यञ्जन भन्दछौं । व्यञ्जन-वर्ण लेख्दा अनिवार्य रूपमा खुट्टा काट्नु पर्दछ, जस्तो -

क-वर्ग	**च-वर्ग**	**ट-वर्ग**	**त-वर्ग**	**प-वर्ग**	**अन्तस्थ**	**उष्म**	**संयुक्त**
क्	च्	ट्	त्	प्	य्	श्	क्ष्
ख्	छ्	ठ्	थ्	फ्	र्	ष्	त्र्
ग्	ज्	ड्	द्	ब्	ल्	स्	ज्ञ्
घ्	झ्	ढ्	ध्	भ्	व्	ह्	
ङ्	ञ्	ण्	न्	म्			

प्रस्तुत तालिका संस्कृत व्याकरण अनुसारको हो । नेपालभाषाको मात्र विचार गर्दा **ट**-वर्गमा ५ अक्षर, ऊष्मका **श, ष** र संयुक्तका **क्ष, त्र, ज्ञ, क**-वर्गको नासिक्य **ङ, च**-वर्गको नासिक्य **ञ** समेत जम्मा १२ वर्ण झिकी **त**-वर्गको नासिक्य **न**-को महाप्राण **न्ह, प**-वर्गको नासिक्य **म**-को महाप्राण **म्ह** र

अन्तस्थ ल-को महाप्राण ल्ह समेत गरी ३ थपी जम्मा २७ (३६-१२+३=२७) वर्ण छन् । उच्चारण गर्ने थलो र ढाँचानुसार नेपालभाषामा भएका वर्णलाई निम्ननुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ -

ढाँचा ↓ / → थलो		ओष्ठ्य		दन्तमूलीय		तालव्य		कण्ठ्य		स्वरयन्त्रमुखी		
		अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.	अ.	स.	
स्पर्श	अ. प्रा.	प्	ब्	त्	द्			क्	ग्			६
	म. प्रा.	फ्	भ्	थ्	ध्			ख्	घ्			६
स्पर्घर्ष	अ. प्रा.			च्	ज्							२
	म. प्रा.			छ्	झ्							२
नासिक्य	अ. प्रा.		म्		न्							२
	म. प्रा.		म्ह्		न्ह्							२
संघर्षी				स्							ह्	२
कम्पन					र्							१
पार्श्विक	अ. प्रा.				ल्							१
	म. प्रा.				ल्ह्							१
अर्धस्वर			व				य्					२
जम्मा		२	५	५	९		१	२	२		१	२७

टिप्पणी

(क) व्यञ्जन-वर्ण क ख ग घ .... पढ्ने परम्परा भित्रै छ, जो कण्ठ्यबाट सुरु गरी संयुक्त ज्ञ-बाट अन्त गरिन्छ । भाषावैज्ञानिक पद्धतिमा भने बाहिरका ध्वनि-अवयवहरू ओठबाट उच्चारित ओष्ठ्यबाट सुरु गरी क्रमश: भित्रतिर ताक्दै स्वरयन्त्रमुखबाट उच्चारित ह्-मा अन्त गरिन्छ । नेपालभाषाका व्यञ्जन-वर्ण, तिनीहरूको नाउँ र उच्चारण गर्ने ध्वनि-अवयवहरू यस प्रकारका छन् -

तल्ला ध्वनि-अवयव	ध्वनिको नाम र वर्णहरू	माथिल्ला ध्वनि-अवयव
ओठ	ओष्ठ्य प् फ् ब् भ् म् म्ह् व्	ओठ
जिब्रोको टुप्पो	दन्तमूलीय त् थ् द् ध् न् न्ह् च् छ् ज् झ् स् र् ल् ल्ह्	दाँतको फेद
जिब्रोको अगिल्लो भाग	तालव्य य्	कडा तालु
जिब्रोको पछिल्लो भाग	कण्ठ्य क् ख् ग् घ	नरम तालु
स्वरयन्त्रमुख	स्वरयन्त्रमुखी ह्	स्वरयन्त्रमुख

(ख) नेपालभाषामा / त् /, / द् / दन्तमूलीय हो, तर / र् / अगाडि तिनीहरू दन्त्य हुन्छन्, जस्तै -

/ चन्द्रमा / **चन्द्र**, / सन्त्रासि / **सुन्तला** इ.

(ग) वर्णका रूपमा नेपालभाषामा ङ्, ञ्, छैनन् । तर संवर्णका[२] रूपमा भने छन् । **क**-वर्गका वर्णअगाडि **ङ** र **च**-वर्गका वर्णअगाडि नासिक्य **ञ** संवर्णका रूपमा आउँछन्, जस्तो -

/ हेङ्ग्वाः / **गोल**, / पञ्जः / **पिंजड़ा** इ.

(घ) / र् / बाहेक सम्पूर्ण इकार र एकार व्यञ्जन-वर्ण तालव्यीकरण हुन्छन्, जस्तै -

वार्णिक[३]	**ध्वनितात्विक**[४]	**अर्थ**	
/ की /	[क्यी]	कीरो	
/ केरा /	[क्येरा]	केरा	इ.

(ङ) नेपालभाषामा उकार र ओकार व्यञ्जन-वर्णहरू ओष्ठीकरण हुन्छन्, जस्तै -

/ पु /	[प्वु]	बिउ	
/ पो /	[प्वोः]	पोको	
/ कु /	[क्वु]	भारी	
/ को /	[क्वोः]	काग	इ.

(च) नेपालभाषामा स्पर्श-वर्णहरू मात्रै तीन प्रकारका छन् -

(अ) विना घर्षणका स्पर्श-वर्णहरू

ओष्ठ्य: प्, फ्, ब्, भ्, म्, म्ह्;
दन्तमूलीय: त् , थ् , द् , ध् , न्, न्ह्
कण्ठ्य: क्, ख्, ग्, घ्,

(आ) घर्षण सहितका स्पश-वर्णहरू

दन्तमूलीय: च्, छ्, ज्, झ्

(इ) *स्वरयन्त्रमुखी:* ह्

यिनमा पहिलो (अ) का वर्णहरू स्पर्श मात्र हुन्, जहाँ स्वरको संसर्गले मुक्ति

पाएका अवस्थामा पनि तिनीहरूको उच्चारण क्षणिक मात्र हुन्छ, लम्ब्याउन खोज्दा अन्तिम स्वरको उच्चारण मात्र सुनिन्छ ।

दोस्रो (आ) घर्षण सहितको स्पर्श हुनाले स्वर-वर्णको संसर्गले मुक्ति पाइसकेको अवस्थामा पनि ध्वनि-अवयवहरूको अन्तर सांगुरिएको हुँदा **च, छ, ज, झ्**-को उच्चारणमा **घर्षण**को आवाज प्रष्ट सुनिन्छ । त्यसैले स्पर्श र घर्षण दुवैको संयोगात्मक भावना अनुरूप यसको नाम **स्पघर्ष** (Africates) राखिएको छ । यसरी संयोग नगरी यिनीहरूलाई **स्पर्श-संघर्षी** भन्ने पनि चलन छ ।

तेस्रो (इ) स्वरयन्त्रमुखी ह्को उच्चारण-स्थल रुद्रघण्टी हो, जहाँ स्वरयन्त्रहरू (Vocal Cords) आपसमा जोडिन्छन् र स्वरको सहायताले सो वर्णको उच्चारणले निकासा पाइसकेपछि पनि स्वरयन्त्रहरूको अन्तर साह्रै सांगुरिएको हुँदा संघर्षको घर्षण स्वर स्पष्ट सुनिन्छ र लगातारको उच्चारणमा पनि दन्तमूलीय, ओष्ठ्य स्पर्श विपरीत, स्पर्घष अनुरूप यिनै ह्कै उच्चारण सुनिने हुनाले स्पघर्ष र स्वरयन्त्रमुखी दुवै निरन्तर (Continuants) ध्वनिका रूपमा मानिन्छन् ।

(छ) ओष्ठ्य स्पर्श-वर्णहरू **प्, फ्, ब्, भ्,** ओष्ठ्य अर्धस्वर **व**-सित जोडिएर आउँदा, त्यस्तै उकारान्त हुँदा श्वसित (Breathy) हुन्छ ।

श्वसित विशेषण हो, यसको संज्ञा-रूप श्वसन हुन्छ । श्वसन भनेको उच्चारण गर्दाको प्रश्वासमा सुत्र सकिने फुकेको दन्त्योष्ठ वायुको धार हो जसको उच्चारणमा ध्वनि-अवयवहरूको अन्तराल अत्यन्त सांगुरिएको हुन्छ ।

वार्णिक	**ध्वनितात्विक**	**अर्थ**
/ पु /	प् ह - उ = [प्हु]	अंकुर, बीज
/ प्वः /	प् ह - वः = [प्ह्वः]	पोको
/ फुइँ /	फ् ह - उइँ = [फ्हुइँ]	फुर्ति
/ फ्वः/	फ् ह - व = [फ्ह्वः]	थुंगो
/ बुँ /	ब् ह - उँ = [ब्हुँ]	खेत
/ ब्व /	ब् ह व = [ब्ह्व]	भाग
/ भु /	भ् ह - उ = [भ्हु]	थाल
/ भ्व /	फ् ह - उ = [भ्ह्वय]	भोजन इ.

(ज) / र / सुरु र अन्तमा **कम्पन (trill)** हुन्छ, दुई स्वरको बीचमा पर्दा **उत्क्षिप्त (flap)** हुन्छ । जिब्रोको टुप्पोले दाँतको जरामा बिजुलीको

घण्टीमा झैं लगातार हानिरहेको कम्पन र एकपल्ट हानी जिब्रो तल झरेको उत्क्षिप्त हुन्छ -

वार्णिक	ध्वनितात्विक	अर्थ
बजार	[बजार ˎ]	बजार
रोग	[र् ˎ - ओग्]	व्यथा

तर -

केरा	[क्येरा]	फल
बरे	[बरे]	थर

१.२.१ व्यञ्जन-वर्णको व्यतिरेक

स्पर्श	शब्द	व्यतिरेक
/ प् /	पा	बञ्चरो
/ फ् /	फा	सुंगुर
/ ब् /	बा:	बुबा
/ भ् /	भा:	मूल्य
/ त् /	ता	पुल
/ थ् /	था	बजाउ (आज्ञा)
/ द् /	दा:	बोसो
/ ध् /	धा:	धार
/ क् /	का	धागो
/ ख् /	खा	कुखुरा
/ ग् /	गा:	खाल्टो
/ घ् /	घा:	घाउ
स्पघर्ष		
/ च् /	चा	माटो
/ छ् /	छा:	छ्यापी
/ ज /	जा	भात
/ झ् /	झा:	झार

नासिक्य	शब्द	व्यतिरेक
/ म् /	मा	बिरुवा
/ म्ह् /	म्ह	शरीर
/ न् /	न	फलाम
/ न्ह् /	न्हा	मुछ (आज्ञा)
संघर्षी		
/ स् /	सा	गाई
/ ह् /	हा	माउरी
कम्पन		
/ र् /	रा:ग	शास्त्रीय गाने
पार्श्विक		
/ ल् /	ला:	न्याल
/ ल्ह् /	ल्हा:	हात
अर्धस्वर		
/ व् /	वा:	हप्ता
/ य् /	या:	यात्रा

टिप्पणी

(अ) नेपालभाषामा मूल रूपमा र् थिएन, दन्तमूलीय त-वर्गका वर्णहरू ध्वनि-परिवर्तन भई र् भएका हुन् भन्ने बारे शर्मा (ने. सं. १०९०: ६७-८५) ले निम्न उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् -

ध्वनि-परिवर्तन	उदाहरण	अर्थ
त् > र्	छतका > छत्का > छर्का	एक रूपैयाँ
	वाताचा > बात्चा > बार्चा	कटौरा
थ् > र्	गथेल्या: > धरेल्या: > घर्ल्या (यो किसान बोली हो ।)	कसो हो नि !
द् > र्	मदु > मरु	छैन
	दुरु > दुरु	दूध

ध्वनि-परिवर्तन	उदाहरण	अर्थ
ध् > र्	त:धी > त:ह्री > त:री	ठूलो
	सिधा > सिह्रा > सिरा	सिदा
न् > र्	जन्म - न्हि > जर्मनी	जन्मदिन

यसरी हुने ध्वनि-परिवर्तन शब्दको सुरु वा अन्तको नभई बीचको मात्र छ ।

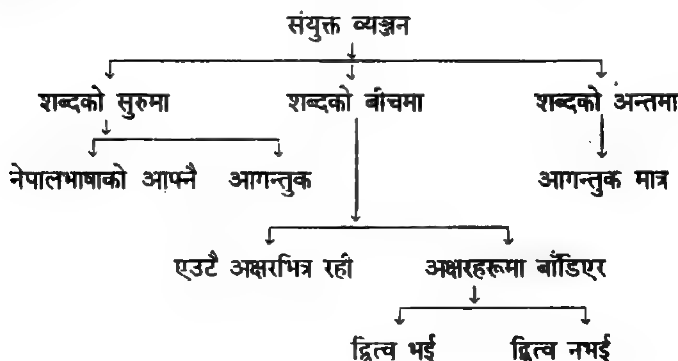
(आ) नेपालभाषामा मूल रूपमा र् नभएकै कारणले यसको अरू वर्णसित न्यूनतम युग्म (minimal pair) दिन नसकी आगन्तुक शब्द **रा:ग** मात्र दिइएको छ ।

(इ) कतिपय ठाउँमा पूर्वरूपको **त्**-वर्गको वर्गीय वर्ण नसुहाई अनिवार्य रूपमा र् नै नलेखी नहुने भइसकेको छ, जस्तो - **दुदुको दुरु, वन्देको वरे** इ.

१.२.२ संयुक्त व्यञ्जन

दुईवटा व्यञ्जन आपसमा जोडिएमा संयुक्त व्यञ्जन हुन्छ । संयुक्त व्यञ्जन शब्दको सुरु, बीच र आगन्तुक शब्द भए अन्तमा पनि आउन सक्छन् ।

संयुक्त व्यञ्जन दोस्रो वर्ण अर्धस्वर **य** वा **व** भएमा सो शब्दको सुरु र बीचमा एउटै अक्षर (syllable) भित्र आसीन भइआउँछन्, अर्धस्वर बाहेक अरू वर्ण भएमा नेपालभाषाको आफ्नै शब्द भए सो बीचमा मात्र, त्यो पनि बाँडिएर (अगिल्लो वर्ण अगिल्लो अक्षरमा र पछिल्लो वर्ण दोस्रो अक्षरमा रही) आउँछन् । नेपालभाषाका संयुक्त व्यञ्जन वर्णलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ -

१.२.२.१ शब्दको सुरुमा संयुक्त व्यञ्जन

(क) नेपालभाषाका आफ्नै शब्दहरू

नेपालभाषाका आफ्नै शब्दहरूमा सुरुमा संयुक्त व्यञ्जन जो आउँछन् त्यसमा दोस्रो वर्ण अर्धस्वर **य** वा **व** हुनु पर्दछ, र अगिल्लो वर्णको हकमा **य्** **व्** **र्** बाहेक अरू कुनै पनि व्यञ्जन हुन सक्छ । दोस्रो वर्ण अर्धस्वर **व** भएमा अगिल्लो वर्ण **य्**, **व्**, **र्** बाहेक महाप्राणित नासिक्य **न्ह्** र **म्ह्** पनि वर्जित छन् । जस्तै -

	-य	अर्थ	-व	अर्थ
/ प् /	प्यँः (-न)	चाक	प्वँः (-न)	खाली छ (स्व/स्थि)
/ फ् /	फ्यये	चाट्नु	फ्वये	अन्न फुलाउनु
/ ब् /	ब्यने	फुस्किनु	ब्वने	पढ्नु
/ भ् /	भ्यगः	भिउँट	भ्वय्	भोज
/ म् /	म्ये	गीत	म्वः (-ल)	मोहर
/ म्ह /	म्ह्याय्	छोरी	---	---
/ त् /	त्याये(त्याय्)	जित्नु	त्वाय्	मीत
/ थ् /	थ्याये(थ्याय्)	पत्याउनु	थ्वाये	लात हान्नु
/ द् /	द्यः (-व)	ईश्वर	द्वः (-ह)	साँढे
/ ध् /	ध्यने	काट्नु	ध्वः (-ल)	पंक्ति
/ न्ह् /	न्ह्यने	अटाउनु	---	
/ क् /	क्यने	देखाउनु	क्वः (-ख)	काग
/ ख् /	ख्यः (-ल)	क्षेत्र	ख्वः (-ल)	खुर
/ ग् /	ग्यये	साट्नु	ग्वये	बन्द गर्नु
/ घ् /	घ्यः (-ल)	घिउ	ग्वय्	सुपारी
/ च् /	च्यः (-ल)	नोकर	च्वः (-का)	छेउ
/ छ् /	छ्याये	कुट्नु	छ्वये	पठाउनु
/ ज् /	ज्याये	रच्नु	ज्वये	चुहिनु
/ झ् /	झ्याः (-ल)	झ्याल	झ्वः (-ल)	पंक्ति
/ स् /	स्याये	मार्नु	स्वये	हेर्नु
/ ल् /	ल्यये	केलाउनु	ल्वये	सुहाउनु
/ ह् /	ह्याउँ	रातो	ह्वये	फक्रनु

	-य	अर्थ	-व	अर्थ
/ ल्ह /	ल्ह्ये	बामेसर्नु	ल्ह्वये	बान्ता गर्नु
/ र् /	--	--	--	--
/ य् /	--	--	--	--
/ व् /	--	--	--	--

(ख) अकारान्त संयुक्त वर्ण व को विकल्पमा सगलो ओकारान्त वर्ण

व ओष्ठ्य अर्धस्वर हो, जो अकारान्त भएको कारणले अगोलित छ भने **ओ** मध्यपश्च भएको कारगले गोलित छ । लेखाइमा पहिले ओकारान्तको बढी प्रयोग थियो, हाल **व**-सित जोडिएको अगोलित संयुक्त वर्णको प्रयोग बढी छ । **काग**लाई नेपालभाषामा गोलित ओठको **को** र अगोलित **क्वः** दुवै प्रचलनमा छ, त्यस्तै **छेउ/टुप्पो** लाई **चो** र **च्वः** दुवै लेख्ने चलन छ तापनि एकै व्यक्तिले एउटै लेखमा कतै **ओ**-कारान्त र कतै **व**-सित जोडिएको अकारान्तको प्रयोग गरेको भने राम्रो मानिन्न ।

(ग) आगन्तुक शब्दहरू

आगन्तुक शब्दहरूमा सुरुको संयुक्त व्यञ्जन **य, व** बाहेक अरू व्यञ्जनसित पनि जोडिन सक्छन् तापनि त्यस्ता शब्दहरू थोरै मात्र छन्, जस्तै -

/ प्र /	प्रिति **प्रेम**	ल्कव **संस्था**
/ श्र /	श्रृष्टि **सिर्जना**	स्कूल **विद्यालय**

१.२.२.२ शब्दका बीचमा संयुक्त व्यञ्जन

शब्दको बीचमा आउने संयुक्त व्यञ्जन मूल रूपमा दुई किसिमका छन् - (क) एउटै अक्षर भित्र रहने र (ख) एउटै अक्षर भित्र नरही अगिल्ला र पछिल्ला अक्षरहरूमा बाँडिने ।

(क) एउटै अक्षरभित्र रहने

एउटै अक्षर भित्र रहने संयुक्त व्यञ्जनमा दोस्रो व्यञ्जन अर्धस्वर **-य** वा **-व** नै हुनु पर्दछ, जस्तै -

-य	अर्थ	-व	अर्थ	
शा - क्य	बाँडा	या - क्व	काखी	
ता - क्या	ताप्के	ध्वम् - प्वा:	जुठ्यान	इ.

(ख) अगिल्ला र पछिल्ला अक्षरहरूमा बाँडिएर रहने

अर्धस्वरहरू **य्, व्**-सित जोडिए मात्र संयुक्त व्यञ्जनहरू एउटै अक्षरभित्र पर्दछन्, अर्धस्वर बाहेक अरू व्यञ्जनसित जोडिएका संयुक्त व्यञ्जनहरू अगिल्ला र पछिल्ला अक्षरमा बाँडिएर आउँछन् । यसरी बाँडिएर आउने व्यञ्जनहरू पनि द्वित्व हुने र नहुने गरी दुई भागमा विभाजित छन् ।

(अ) द्वित्व हुने संयुक्त व्यञ्जनहरू

यस्ता व्यञ्जनहरू थोरै छन्, त्यसमा पनि धेरै जसो अनुकरणात्मक तथा अनुरणात्मक क्रिया-विशेषणहरू बढी देखिन्छन्, जस्तै -

सं. व.	उदाहरण	अर्थ	व्याकरणिक कोटी
/ प्प /	सप् - पा	गुइँठा	संज्ञा
/ त्त /	ख्वात् - त	फुत्त	अनुकरणात्मक, क्रि. वि.
/ क्क /	साक् - क	मिठो गरी	क्रिया-विशेषण
/ म्म /	यम् - मा	आमै	विष्मयादिबोधक
/ न्न /	कन् - ना	करुणा	भाववाचक संज्ञा
/ र्र /	फ्यार् - र	थरर	अनुकरणात्मक
/ ल्ल /	सुल् - ल	ललत	क्रिया-विशेषण
/ स्स /	खस् - स	खसक्क	क्रिया-विशेषण

(आ) द्वित्व नहुने संयुक्त व्यञ्जनहरू

द्वित्व नहुने गरी शब्दको बीचमा आउने संयुक्त व्यञ्जनहरू अर्ध स्वरसित जोडी आउने बाहेक अरू मूल रूपमा छँदै थिएनन् । तर तिब्बर्मी (Tibeto-Burman) परिवारका भाषाहरूको एकाक्षरी प्रवृत्तिले गर्दा तीन वा तीन भन्दा बढ्ता अक्षर भएका शब्दहरूमा बीचका अक्षरहरूको स्वर लोप भई अक्षरहरू घट्न जानाले सिर्जिएका हुन् । यस्ता संयुक्त वर्णका पहिलो वर्ण अगिल्लो अक्षरको अन्तमा र दोस्रो वर्ण पछिल्लो अक्षरको सुरुमा बाँडिएर रहेका हुन्छन्, जस्तै -

संयुक्त वर्ण	पूर्व रूप	आधुनिक रूप	अर्थ
/ प्त /	ल - प - ते	लप् - ते	पात
/ प्ल /	त - पु - लि	तप् - लि	टोपी
/ क्प /	छि - कः - पिं	छिक् - पिं	तपाईंहरू
/ क्त /	धु - कु - ति	धुक् - ति	भण्डार
/ क्म /	च्व - क - मु - लु	च्वक् - मु - लु	मुतुवा
/ क्स /	चा - कु - सि	चाक् - सि	चाकसी
/ ख्त /	न - खः - त्या	नख् - त्या	चाड सकिएपछि छोरी, भान्जा-भान्जीलाई ख्वाइने भोज
/ ब्ल /	दु - ब - लि	दुब् - लि	रक्सी पार्दा थाप्ने माटोको विशेष भाँडो
/ ग्त /	भ्व - ग - त्या	भ्वग् - त्या	भोगटे
/ ग्ज /	मु - गु - जि	मुग् - जि	संजाप
/ ग्म /	बुँ - ग - मि	बुँग् - मि	बुँगमतीको व्यक्ति
/ ग्ल /	भु - ग - लु - न	भुग् - लुं	झोक्राएर (क्रि.वि.)
	भा - ग - त्या- न	भाग् - त्यां	झोंक्रो फिजाएर (क्रि.वि.)
/ ज्ग /	ल - ज - गा - ल	लज् - गाः	व्यवसाय
/ ज्भ /	पु - जा - भ - ल	पुज् - भः	थाली
/ म्प /	ध - म - प	धम् - प	गाग्री
/ म्च /	भउ - म - चा	भम् - चा	दुलही
/ म्थ /	आ - मु - थे	आम् - थे	त्यसरी
/ म्ख /	आ - म - खो - रा	आम् - खो - रा	अँखरा
/ म्ब /	अ - म - ब - ल	अम् - बः	अमला
/ म्स /	चि - मि - सँ	चिम् - सँ	रोम (सं)
/ म्ल /	आ - म - लि	आम् - लि	लप्सी
/ न्त /	अ - न - ति	अन् - ति	अन्ती
/ न्क /	सि - न - का	सिन् - का	सिन्का
/ न्च /	सि - न - चा	सिन् - चा	सिउँदो
/ न्छ /	ता - न - छा	तान् - छा	दरो, जिद्दी
/ न्ज /	ब - नि - जा - ल	बन् - जाः	व्यापारी
/ न्स /	पि - नि - सं	पिन् - सं	हरूले (ब.व.-सक-क)
/ स्त /	क - स - ति	कस् - ति	मह

संयुक्त वर्ण	पूर्व रूप	आधुनिक रूप	अर्थ
/ स्क /	बि - सि - का- व	बिस्का:	बिस्केट
/ स्च /	कि - सि - चा	किस् - चा	छावा
/ स्म /	स-र-स्व-ति-मा-जु	सस् - मा - जु	सरस्वती माता
/ स्न /	अ - स - नस	अस् - नय्	असनमा (अघि)
/ स्ल /	कि - स - लि-ख	किस् - ली	पूर्णपात्र
/ र्प /	मा - रि - पा	मार् - पा	मालपुवा
/ र्क /	प - त - का	पर् - का	टालो
/ र्च /	बा - ता - चा	बार् - चा	बटुको
/ र्ग /	अ - र - ग - ल	अर् - ग:	ईंटा भट्टा
/ ल्प /	सु - ल - प्या	सुल् - प्या	जुका
/ ल्त /	म - ल - भ - ता	मल् - ता	खुर्सानी
/ ल्क /	य - ल - क्रस	यल् - क्रय्	सिंहाल (अघि)
/ ल्च /	पा - लु - चा	पाल् - चा	पाला
/ ल्प /	कु - लि - फि	कुल् - फि	भाले चराको पुच्छरमा उम्रने घुंघरिलो प्वाँख
/ ल्ख /	आ-पु-लु-ख-न	आ - पुल्- खं	अपर्झट (क्रि.वि.)
/ ल्म /	धाये-लि-म-य	धायल् - मय्	तुरुन्तै (क्रि.वि.) इ.

१.२.२.३ शब्दको अन्तमा संयुक्त व्यञ्जन

अन्तमा संयुक्त-व्यञ्जन आउने नेपालभाषाका आफ्नै शब्द छैन, केही आगन्तुक शब्दहरू मात्र छन् जो पढेलेखेकाहरूले बोलिचालीमा प्रयोग गर्दछन्, जस्तै -

/ - ञ्च् /	इन्च्, बेञ्च्, फ्रेञ्च्
/ - ण्ट् /	रेण्ट् बहाल, फेण्ट् मूर्छा पर्नु
/ - ञ्ज् /	बीरगञ्ज् शहर
/ - न्द् /	बन्द्
/- ण्ड् /	खण्ड् भाग इ

१.३ अक्षर

व्यञ्जन भएको वा नभएको स्वर अक्षर हो। पलभरको एकै झट्कामा बोलिने उच्चारणको एकाइ अक्षर हो। अक्षरको निर्माणमा स्वरको ठूलो भूमिका हुन्छ। व्यञ्जनको बद्धावस्थालाई यसले अभिव्यक्तिको निकासा दिन्छ। उदाहरणको

लागि नेपालभाषाको / सिन्का / **बाँसको मसिनो छेस्को**लाई लिउँ । यसमा दुई अक्षर छन् - तीन वर्णको **सिन्** (स् - इ - न्) र दुई **वर्णको का** (क् - आ) । पहिलो अक्षरमा बीचको स्वर **इ**-ले दुवैतिरको व्यञ्जन **स्** र **न्**-लाई, त्यस्तै दोस्रो अक्षरको दोस्रो स्वर-वर्ण **आ**-ले अगिल्लो व्यञ्जन वर्ण **क्**-लाई मुक्त गरेका छन् । भाषाविज्ञानमा तीन वर्णको बद्धाक्षरमा बीचको स्वरलाई **न्यूल्किअस्** (nucleus), त्यस अगिको व्यञ्जनलाई **अनसेट्** (onset) र त्यस पछिको व्यञ्जनलाई **कोडा** (coda) भनिन्छन् -

अक्षर - १			**अक्षर - २**	
अनसेट्	न्यूल्किअस्	कोडा	अनसेट्	न्यूल्किअस्
स् -	इ	- न्	क्	आ
	↓ = सिन् -		↓ = का	

१.३.१ अक्षर-संरचना

नेपालभाषाका अक्षर-संरचना यस प्रकारका छन् -

वर्ण-क्रम	**उदाहरण**	**अर्थ**
स्वर (V[५])	/ अँ: = अं /	आँप
	/ ईं /	हँसिया
स्वर - व्यञ्जन (VC[६])	/ अङ् - गू /	औंठी
	/ अप् - पा /	इँट
स्वर - स्वर (VV)	/ आउँ /	रगतमासी
	/ उइँ /	बहुलाही
व्यञ्जन - स्वर (CV)	/ का /	धागो
	/ चु /	बीँड
व्यञ्जन - स्वर - व्यञ्जन (CVC)	/ धुक् - ति /	भंडार
व्यञ्जन - स्वर - स्वर (CVV)	/ खइ /	खकार
	/ लइँ /	मुला
व्यञ्जन - व्यञ्जन - स्वर (VVC)	/ झ्या: /	झ्याल
	/ ल्या - से /	तरुनी

वर्ण-क्रम	उदाहरण	अर्थ
व्यञ्जन-व्यञ्जन-स्वर-व्यञ्जन (CCVC)	/ ध्वम् - प्वा:/	जुठ्यान
	/ प्यम् - पा /	फिला
व्यञ्जन-व्यञ्जन-स्वर-स्वर (CCVV)	/ ख्वाँय्ँ/	बहिरो
	/ त्वाय् /	मीत
	/ ह्याउँ /	रातो
	/ ख्वाउँ /	चिसो

२. सन्धि र समास

व्याकरणमा दुई वर्णको संयोगलाई **सन्धि** वा **समास** भनिन्छ । दुई वर्णको संयोग हुँदा केही गुमेको छ भने त्यो समास हुन्छ, केही गुमेको छैन भने त्यो सन्धि हुन्छ । समासमा संयोग खास शब्दहरूको हुन्छ, सन्धि खास शब्दको मात्र हुनु पर्छ भन्ने छैन, कुनै दुई रूपको पनि हुन सक्छ । त्यसैले सन्धिलाई **रूप-सन्धि** पनि भनिन्छ । त्यसरी सन्धि हुँदा ध्वनिमा परिवर्तन आउने हुन्छ र त्यस किसिमको परिवर्तनलाई **रूप-सन्धि परिवर्तन** भनिन्छ ।

२.१ नेपालभाषामा प्रचलित संस्कृतका सन्धिहरू

संस्कृतमा सन्धिबाट बनेका थुप्रै यौगिक शब्दहरू छन्, जुन नेपालभाषामा पनि आगन्तुक तत्सम रूपमा प्रयोग हुन्छन् । ती यौगिक शब्दहरू स्वर-सन्धि, व्यञ्जन-सन्धि र विसर्ग-सन्धिबाट बनेका हुन् (शास्त्री १९८५:१६-३५), जस्तो -

(क) स्वर-सन्धि

अघिल्लो पदको अन्तिम स्वर र दोस्रो पदको अगिल्लो स्वरको जुन सन्धि हुन्छ - दुवै स्वरको संगम हुँदा त्यसलाई स्वर-सन्धि भनिन्छ । संस्कृतमा **आ** स्वरलाई **अ** स्वरको दीर्घरूप मानिन्छ । ह्रस्व दीर्घ जेसुकै भए पनि उही स्वरको द्वित्व भई जुन सन्धि हुन्छ, ती दुवै एकाकार भई एउटै तर दीर्घ लेख्ने चलन अनुरूप / - अ + आ - / को पनि / आ / नै हुन्छ, / - आ + आ - / को पनि / आ / नै हुन्छ, जस्तै -

हिम	+	आलय	=	हिमालय	(अ	+	आ	=	आ)
विद्या	+	आलय	=	विद्यालय	(आ	+	आ	=	आ)

(अ) द्विस्वर-सन्धि (अइ = ऐ, अउ = औ)

ऐ, औ देवनागरी लिपिमा एउटै अक्षरले लेखिन्छन् तापनि तिनीहरू स्वर नभई **अइ** र **अउ** द्विस्वर हुन् । रोमन लिपिमा लेख्दा अनिवार्य रूपमा **ai, au** नै लेख्नु पर्दछ । संस्कृतमा यिनीहरूको सन्धिमा **अइ (ऐ)** को **ए** र **अउ (औ)** को **ओ** हुन्छ, जस्तै -

देव	+	इन्द्र	=	देवेन्द्र	(अ	+	इ	=	ए)
हित	+	उपदेश	=	हितोपदेश	(अ	+	उ	=	ओ) इ.

(आ) स्वरहरूको समानान्तर अर्धस्वरहरूमा (इ > य,उ > व)

तालव्य स्वर **इ** अनुरूपको अर्धस्वर **य्** हो । पूर्वपदान्त **इ**-को पछिल्लो पदको आदिस्वरसित सन्धि हुँदा उक्त स्वर **इ** अर्धस्वर **य्**-मा परिणत हुन्छ, जस्तै -

यदि + अपि = यद्यपि	(इ + अ = य)
इति + आदि = इत्यादि	(इ + आ = या)
प्रति + एक = प्रत्येक	(इ + ए = ये)

ओष्ठ्य स्वर **उ** अनुरूपको अर्धस्वर **व** हो । पूर्वपदान्त **उ**-को पछिल्लो पदको अगिल्लो स्वरसित सन्धि हुँदा उक्त स्वर **उ** अर्धस्वर **व्**-मा परिणत हुन्छ, जस्तो -

अनु + अय	= अन्वय	(उ + अ = व)
सु + आगत	= स्वागत	(उ + आ = वा)
अनु + एषण	= अन्वेषण	(उ + ए = वे)

नेपालभाषामा यसको विपरीत अर्धस्वरहरू **य्, व्** समानान्तर स्वरहरू क्रमशः **इ, उ**-मा परिणत हुन्छन् (हेर्नुहोस् २.२.१.२) अर्धस्वरहरूको समानान्तर स्वरहरूमा आदेश) ।

(ख) व्यञ्जन-सन्धि

सन्धि स्थलको सङ्केत गर्न यहाँ संक्षिप्तताको लागि .. **को** र .. **सित** लेखिएको छ । .. **को**-ले पूर्वपदान्त र .. **सित**ले उत्तरपदको आदिवर्णलाई बुझाएको भनी बुझ्नुपर्दछ ।

(अ) **सघोषीकरण**

-...**क्**-को घोष स्पर्श तथा स्वरवर्णसित सन्धि भएमा उक्त अघोष **क्** सघोष **ग्**-मा परिणत हुन्छ, जस्तै -

दिक्	+	गज	=	दिग्गज	
वाक्	+	दान	=	वाग्दान	
वाक्	+	ईश्वर	=	वागीश्वर	इ.

-त् वर्णको स्वर-वर्णसित सन्धि भएमा उक्त **-त्, द्**-मा परिणत हुन्छ, जस्तो -

जगत् + ईश > जगदीश   सत् + आचार > सदाचार

(आ) / च् / को आगमन

छ-सित स्वरवर्णको सन्धि भएमा उक्त **छ**-अगि **च** आगम हुन्छ, जस्तै -

परि + छेद = परिच्छेद

(इ) परसमीभवन

त-को **च**-वर्गसित सन्धि हुँदा परसमीभवन भई सो **त, च**-वर्गको अक्षरसित द्वित्व हुन जान्छ, जस्तै -

उत् + चारण = उच्चारण
सत् + चित् + आनन्द = सच्चिदानन्द
उत् + ज्वल = उज्ज्वल   इ.

(ग) विसर्ग-सन्धि

(अ) विसर्गको ठाउँमा ष् आदेश

विसर्ग युक्त **इ, उ**-कारको **क, प, फ**-सित सन्धि भएमा विसर्गको ठाउँमा **ष्** आदेश हुन्छ, जस्तै -

निः + कपट = निष्कपट
निः + फल = निष्फल
दुः + कपट = दुष्कपट   इ.

(आ) विसर्गको ठाउँमा श-को आदेश

विसर्गयुक्त **इ**-कारको अघोष तालव्य **वर्ण च, छ-**सित सन्धि भएमा विसर्गको ठाउँमा **श**-आदेश हुन्छ, जस्तै -

नि: + चल = निश्चल
नि: + छल = निश्छल इ.

(इ) विसर्गको ठाउँमा ओ-को आदेश

विसर्गयुक्त अकारको सघोष-वर्णसित सन्धि भएमा विसर्गको ठाउँमा **ओ** आदेश हुन्छ, जस्तै -

मन: + गत = मनोगत
मन: + भाव = मनोभाव
मन: + रथ = मनोरथ
मन + रञ्जन = मनोरञ्जन
मन: + नीत = मनोनीत इ.

(ई) लुप्त रेफको पुनरागमन

नि: को पूर्वरूप **निर्** हो भने त्यसको अरू वर्णसित सन्धि हुँदा विसर्गको ठाउँमा लुप्त रेफ् स्वत: आउँछ, जस्तै -

नि: (- र्) + गुण = निर्गुण
नि: (- र्) + जल = निर्जल
नि (- र्) + बल = निर्बल इ.

यहाँ नेपालभाषामा पनि प्रयोग हुने केही यौगिक शब्दहरूको मात्र संस्कृतका नियमानुसार भएको सन्धिहरू बारे चर्चा गरिएको छ । संस्कृतको सन्धिका नियमहरू अझ अरू विस्तृत र व्यापक छन् । नेपालभाषामा यस किसिमका खास गरी नामको नामसित हुने सन्धिहरू त छैनन्, तापनि आफ्नै ढंगका रूप-सन्धिहरू छन् । यहाँ नेपालभाषामा भएका रूप-सन्धिहरू बारे चर्चा गरिनेछ ।

२.२ नेपालभाषामा रूप-सन्धि

नेपालभाषाका सबभन्दा पहिलो वैय्याकरण शहीद श्री शुक्रराज शास्त्रीले (१९८५:१६) आफ्नो **नेपालभाषा व्याकरणमा** *नेपालभाषा व्याकरणे सन्धिया व्यवहार मजू ...* (नेपालभाषाको व्याकरणमा सन्धिको व्यवहार हुन्न) भनी लेख्नु भएकोले हुन सक्छ उहाँ पछिका वैय्याकरणहरूले सन्धि विषयमा केही लेखेका छैनन् । संस्कृतमा जस्तो विस्तृत रूपमा नेपालभाषामा सन्धि देखिन्न तापनि आफ्नो स्वभावका केही रूप-सन्धिहरू छन् र त्यस बारे यहाँ चर्चा गरिनेछ ।

२.२.१ स्वर-सन्धि

२.२.१.१ इ + इ = ई

दुई उही स्वर-वर्णको सन्धि हुँदा एकाकार भई एउटै तर दीर्घ हुने नियम अनुसारको सन्धि नेपालभाषामा कारक-रूपायनको अधिकरण रूप, र १० ले गुणन गरी आउने ईकारान्त संयुक्त संख्याको अक्षेरेपीमा आउँछन्, जस्तो -

कारक-रूपायनको अधिकरण-रूप

अधिकरण कारकमा इ / उकारान्त निर्जीव संज्ञाले **इ** प्रत्यय लिन्छ । पदान्त - **इ** र प्रत्यय **इ**-को सन्धि हुँदा उही उही स्वर एकाकार भई एउटै, तर दीर्घ रूपको हुन जान्छ, जस्तै -

अर्थ	मूल	अधि.	अन्तिम रूप	
नदि	खुसि	- इ	खुसी	
रूखकटहर	फंसि	- इ	फंसी	
कांक्रो	तुसि	- इ	तुसी	इ.

तर अचेल नेपालभाषामा सन्धि नै छैन्न भन्ने भ्रममा परी नयाँ पिंढीका कतिपय लेखकहरूले र प्रचलित अखवारहरूले व्यवहारिक बोली विरुद्ध (बोल्दा व्यवहारमा सन्धि भए पनि) लेख्दा सन्धि नगरी यसरी लेख्छन् - खुसिइ, फंसिइ, तुसिइ इ. ।

बोली विरुद्ध यसरी लेख्ने गरेको धेरै भएको छैन, हालै मात्र हो । यसअघि नेपालभाषाका प्रसिद्ध लेखकहरू महाकवि चित्तधर 'हृदय', कविवर सिद्धिचरण श्रेष्ठ, वैय्याकरण शुक्रराज 'शास्त्री', समालोचक रत्नध्वज जोशी आदि सबैजसोले

बोली अनुसार सन्धि गरी **खुसिको** अधिकरण रूप **खुसी** (नदीमा), **तुफिको** अधिकरण रूप **तुफी** (कुच्चोमा) नै लेख्नुहुन्थ्यो र अहिले पनि धेरै लेखकहरू सन्धि गरेरै लेख्दछन् तापनि नयाँ पिंढिका धेरैले सन्धि नगरीकन पनि लेख्न थालेका छन्, जसमा कृत्रिमताको आभास पाइन्छ, सन्धिको दृष्टिले जो नमिल्दो पनि छ ।

कारक-रूपायनको अधिकरण बाहेक सन्धिको यो रूप १० अंकले गुणन गरी आउने ईकारान्त संयुक्त संख्याको अक्षेरेपीमा पनि छ, जस्तो -

मूल रूप	**गुणक (Mulitplier)**	**गुणन्फल**
२	१०	२ × १० = २०
नि	इ	नि × इ = नी

यस अवस्थामा भने **निइ नलेखी** सबैजसोले सन्धि गरी **नी** (२०) नै लेख्दछन् । सन्धि गरी लेख्नु पर्नेमा नगरी **खुसी** (नदी) को अधिकरण रूप **खुसिइ** लेख्नेहरूले क्रियाको पराभूत (पर + अभूत) रूपमा पनि कारकको उपरोक्त अधिकरण रूपकै अन्धानुकरण गरी ठूलो भूल गरेको देखिन्छ । **खुसि** (नदी) को अधिकरण रूप **खुसिइ** लेखे जस्तै **वन्** - (जान् -) धातुको पराभूत रूप **वन् - ई = वनी** लेख्नु पर्नेमा **वनिइ** जो लेखिन्छ त्यसले क्रियाको पराभूत रूपमा कारकमा अधिकरण रूपको अन्धानुकरण गरेका मात्र नभई क्रियाको मूल रूप धातुकै पहिचानमा पनि गल्ति गरेको ठहरिन्छ ।

२.२.१.२ अर्धस्वरहरूको समानान्तर स्वरहरूमा आदेश

(क) व > उ / अ

दूरदर्शक सर्वनाम **व**, समीपदर्शक सर्वनाम **थ्व** र प्रश्नवाचक सर्वनाम **ग्व**-को रीतिवाचक क्रिया-**विशेषण / कथं / सित** सन्धि हुँदा **व**-को **उ**-मा, र त्यस्तै तुल्यबोधक **थे / ज्याः** र क्रिया-विशेषणको स्थानवाचक रूपको व्युत्पादक प्रत्यय **न**-सित सन्धि हुँदा सो **व**-को **अ, थ्व-को थ** र **ग्व**-को **ग**-मा आदेश हुन्छ, जस्तै -

अर्थ	मूल	आदेश	क्रि. वि.	अन्तिम रूप
त्यो	व	उ	कथं	उकथं
यो	थ्व	थु	कथं	थुकथं
खोइ, को / के	ग्व	गु	कथं	गुकथं ?
त्यसरी / त्यस्तो	व	अ	थे / ज्या:गु / म्ह	अथे/ अज्यागु / म्ह
यसरी / यस्तो	थ्व	थ	थे / ज्या:गु / म्ह	थथे
कसरी / कस्तो	थ्व	ग	थे / ज्या:गु / म्ह	गथे /गज्यागु / म्ह

अर्थ	मूल	आदेश	क्रि. वि. को व्यु. प्र	अन्तिम रूप
त्यहाँ	व	अ	न	अन
यहाँ	थ्व	थ	न	थन
कहाँ	ग्व ?	ग	न	गन ?

(ख) -य > इ

बीचमा परेको छँदो अर्ध स्वर **य** तदनुरूपको स्वर **इ**-मा वैकल्पिक रूपमा बदल्न सक्छ, जस्तो -

अर्थ	मूल	आगम[१]	आदेश[१]	विभक्ति	अन्तिम रूप
को ?	सु ?	-या >	इ	- त	सुयात / सुइत

२.२.२ व्यञ्जन-सन्धि

सन्धि हुने दुई वर्णहरू मध्ये कुनै एक व्यञ्जन भए व्यञ्जन-सन्धि हुन्छ ।

२.२.२.१ लुप्ताक्षरको पुनरागमन

कारकको **सकर्मक कर्ता, करण, अपादान** र **अधिकरण** रूपमा नेपालभाषाको एकाक्षरी प्रवृत्तिले गर्दा मूल रूपबाट लोप भइसकेका अन्तिम अक्षरहरू कारक-रूपायनमा विभक्ति जोडिनु अगाडि रूप-सन्धिकै कारण फेरि जोडिन आउँछन्, जस्तै -

अर्थ	मूल	सक-क-अ	अधि
मानिस	मनू (-ख)	मनुखं	मनुखय्
फूल	स्वां (-न)	स्वानं	स्वानय्
पुस्तक	सफू (-लि/ति)	सफुलिं / तिं	सफुली/ती

२.२.२.२ कारक-रूपायनमा मूल रूपको आगमहरूसित रूप-सन्धि

शब्दको मूल रूपमा प्रत्यय जोडिनुअगि उच्चारण गर्न सजिलो होस् भन्ने हिसाबले कतै ऐच्छिक र कतै अनिवार्य रूपमा जोडिन आउने तत्वलाई **आगम** भनिन्छ । यस्ता आगमहरू कतै एक्लै र कतै दुई वा दुईभन्दा बढी जोडिएर आउँछन् । नेपालभाषाको कारक रूपायनमा यस्ता आगमहरूको प्रयोग हुन्छ ।

नेपालभाषामा गुणबोधक विशेषणले सम्बन्धित संज्ञाको गुण जाहेर गर्दा सम्बन्धित संज्ञा सजीव भए संयोजक रूपमा **म्ह** र निर्जीव भए **गु** सम्बन्धित विशेषणसित जोडिएर आउँछन् । यिनै **म्ह** संयोजकसित आगम **या**-सित रूपसन्धि हुँदा **म्ह**-को महाप्राण लोप भई **म** मात्र बाँकी रहन्छ भने आगम **या** **य्**-मा परिणत हुन्छ, जस्तो -

अर्थ	मूल	सं	आगम	विभक्ति	अन्तिम रूप	कारक
राम्रो	बांला:	म्ह	यासिन	०	बालां:मय्सिनं	सक-क.
/राम्री			यासिया	०	बांला:मय्स्यां	
			यासि	त	बांला:मय्सित	कर्म/सम्प्र.
			यासि	ø	बांला:मय्सिगु/म्ह	सम्.
			यासि	के	बांला:मय्सिके	अधि.

२.२.२.३ विकल्पमा स्वर-वर्ण लोप हुने

मूल शब्दको आकारान्त रूपको अन्तिम **-आ** बहुवचन प्रत्यय **त**-सित सन्धि हुँदा विकल्पले लोप हुन्छ, जस्तै -

मूल	ब.व.	अन्तिम रूप	अर्थ
मचा	- त	मस्त / मचात	बच्चाहरू
मिसा	- त	मिस्त / मिसात	महिलाहरू

माथिको पहिलो उदाहरणमा विकल्पमा **-च, स**-मा आदेश भएको कुरा उल्लेखनीय छ।

२.२.२.४ अदलाबदली (विपर्यास)

कतै कतै नेपालभाषामा सन्धिकै कारण पनि वर्णको अदलाबदली हुनसक्छ। क्रियाको आत्म-भूत रूपपछिको समय बुझाउने क्रिया-विशेषण **कथनं** (बित्तिकै) सित सन्धि हुँदा **कथनं** विकल्पले **खतनं** पनि हुनसक्छ जहाँ **क** र **थ**-मा महाप्राणको अदलीबदली हुन गएको छ, जस्तै -

धया + कथनं =	धया / इ	कथनं /खतनं	व वन
	(भन्ने	बित्तिकै	उ गयो)

दर्शक सर्वनाम **व, थ्व**, प्रश्नवाचक सर्वनाम **ग्व** र विविध क्रियारूपको रीति बुझाउने क्रिया-विशेषण **कथं**सित सन्धि हुँदा पनि **क** र **थ**-मा महाप्राणको हेरफेर भई विकल्पले **कथं**को **खतं** पनि हुनसक्छ, जस्तै -

मूल	**क्रिया-रूप**	**क्रि.वि.**	**अन्तिम रूप**	**अर्थ**
व		कथं ~ खतं	उकथं ~ उखतं	त्यसरी
थ्व		कथं ~ खतं	थुकथं ~ थुखतं	त्यसरी
ग्व		कथं ~ खतं	गुकथं ~ गुखतं	कसरी
धया	आ.भू.	कथं ~ खतं	धइकथं ~ धइखतं	भने बमोजिम
धाये>धाय्	आ.अ.	कथं ~ खतं	धाय्कथं ~धाय्खतं	भने बमोजिम
धाइ	प.अ.	कथं ~ खतं	धाइकथं ~ धाइखतं	भने बमोजिम
धा:	स्व/स्थि.	कथं ~ खतं	धा:कथं ~ धा:खतं	भने बमोजिम

उकुन्हु > उखुनु

पूर्वरूप **उकुन्हु**बाट वर्तमान रूप **उखुनु**मा निम्नासुसार सन्धि भई अदलाबदलीकै प्रक्रियाबाट ध्वनिपरिवर्तन भएको छ -

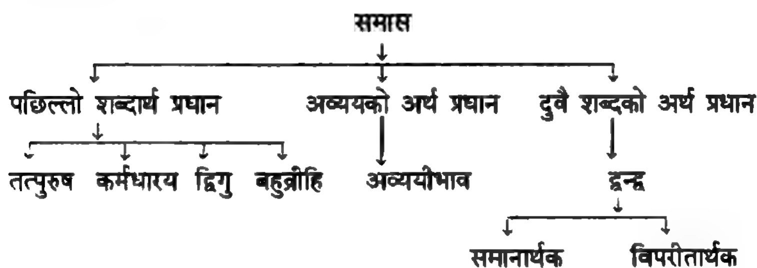
दूर सर्व	**किटा**	**संज्ञा**	**यौगिक शब्द**
व	कु	न्हु	उखुनु
(त्यो	स	दिन	त्यसदिन)

यहाँ **कु**-सित सन्धि हुँदा अर्धस्वर **व** तदनुरूपको स्वर उ-मा बदलेको छ,

कु-को **न्हु**-सित सन्धि हुँदा महाप्राण **ह**-को अदलाबदली भई **कु**, **खु**-मा र त्यस्तै **न्हु**, **नु**-मा परिणत भएको छ ।

२.३ समास

दुई वा दुई भन्दा बढी शब्दहरू केही गुमाई एक हुने प्रक्रियालाई **समास**, र त्यसरी समास भएको शब्दलाई **समस्त शब्द** भनिन्छ । समस्त शब्दमा कतै अगिल्लो, कतै पछिल्लो र कतै दुवै शब्दको अर्थ प्रधान हुन्छ । शब्दार्थको प्रधानतालाई विचार गर्दा नेपालभाषाका समस्त पदहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ -

२.३.१ तत्पुरुष

यसमा अगिल्लो पदको विभक्ति (कारक-प्रत्यय) लोप भई दुई शब्दको संयोग हुन्छ । यसमा लोप भएको विभक्तिको नामबाट तत्पुरुष समासको नामकरण गरिएको हुन्छ, जस्तै -

अगिल्लो पद	पछिल्लो पद	लुप्त अंश	समस्त पद	समास
मचा(या)त	बुइम्ह	- (या) त	मचाबुइम्ह	द्वि. त.
(बच्चालाई	बोक्ने	लाई	बच्चाबोक्ने	द्वि. त)
मिखां	कां	०	मिखाकां	तृ. त.
(आँखाले	अन्धो	- ले	आँखान्धो	तृ . त.)
द्यो(या)त	ब्वं	- (या) त	द्योब्व	च. त.
(देवतालाई	भाग	- लाई	देवभाग	च. त.)
नुगलं	क्वय्	०	नुग:क्वय	प. त.
(सुन्धारादेखि	तल	- देखि	सुन्धारातल	प. त.)

अगिल्लो पद	पछिल्लो पद	लुप्त अंश	समस्त पद	समास
कुमारीया	छेँ	- या	कुमारीछेँ	ष. त.
(कुमारीको	घर	- को	कुमारीघर	ष. त.)
गा:बहालय्	जात्रा	- य्	गा:बहाजात्रा	स. त.
(गा:बहालमा	जात्रा	- मा	गा:बहालजात्रा	स. त)

२.३.२ कर्मधारय

बिशेषण र संज्ञाको संयोगलाई कर्मधारय भनिन्छ । कर्मधारय समासमा पछिल्लो संज्ञा शब्द सजीव भए **-म्ह** र निर्जीव भए - **गु** बिग्रह हुँदा संयोजक रूपमा प्रयोग हुन्छ, तर समास हुँदा सो लोप हुन्छ, जस्तै -

वि.	सं	संज्ञा	समस्तशब्द	अर्थ
ह्याउँ	- म्ह	मचा	ह्याउँमचा	शिशु
पाउँ	- गु	घाँय्	पाउँघाँय्	चरि अमिलो

२.३.३ द्विगु

संख्यावाचक शब्दको अर्को संख्यावाचक वा संज्ञा शब्दसित हुने संयोगलाई द्विगु समास भनिन्छ, जस्तै -

संख्या.	कोटि	संख्या. /संज्ञा	समस्त-शब्द	
नि	गू / थी	सच्छि	निस:	
(दुई		सय्	दुइसय)	
खु	गू	कोस	खुकोय्[११]	
(छ		कोस	छकोस)	इ.

२.३.४ बहुव्रीहि

दुई वा दुईभन्दा बढी पदहरू मिली आंगिक पदहरूदेखि भिन्न अर्को संज्ञाको गुण जाहेर गर्ने विशेषण-रूपलाई बहुव्रीहि समास भनिन्छ । अरू समासमा प्रत्यय चिन्ह वा व्याकरणिक रूप मात्र गुमेको हुन्छ । तर बहुव्रीहि समासमा आवश्यकतानुसार पद नै लोप भएको हुन्छ । यसरी लोप हुने शब्द प्राय: वाक्यांशको बीच भागको हुने हुँदा यस समासलाई कसैकसैले **मध्यपदलोपेसमास** पनि भन्ने गरेका छन्, जस्तै -

समस्त शब्द		**अर्थ**
खिचा तुति, माकःपालि जिम्ह्याय् लछिमि		
खिचाया थें जा:गु तुति दुम्ह	>	खिचातुति
(कुकुरको जस्तो खुट्टा भएकी	>	कुकुरखुट्टे)
माक:या थें जा:गु पालि दुम्ह	>	माक:पालि
(बाँदरको जस्तो पाइला भएकी	>	बाँदरे पाइला)

यी दुवै उदाहरणमा बीचका तुल्ययोगी **थेजा:गु** र अन्तमा गुणबोधक रूप **दुम्ह** लोप भएको छ । समस्त शब्द **खिचातुति** र **माकःपालिले जि म्ह्याय् लछिमि** (मेरी छोरी लक्ष्मी) भनीकन कुकुरको जस्तो खुट्टा र बाँदरको जस्तो पाइला भएकी लक्ष्मी नाम गरेकी छोरीको रूप वर्णन गरिएको छ । उपरोक्त पंक्ति नेपालभाषाको लोकगीतबाट उद्धरण गरिएको हो । त्यस्तै अरू केही उदाहरणहरू -

कवंया	थें जा:गु	ख्वा:म्ह	>	कवंख्वा:	
(कंकालको	जस्तो -	रूपभएकी	>	ख्याउटी)	
सूर्यया	थें जा:गु	ख्वा:म्ह	>	सूर्यमुखी	
(सूर्यको	जस्तो	मुखभएकी	>	सूर्यमुखी)	
फसं	न्याइगु	गं	>	फय्गं	
(हावाले	बज्ने	घण्टी	>	वकम्फुसे)	इ.

२.३.५ अव्ययीभाव

अव्ययको अर्को अव्ययसित वा अरू शब्दसित भएको समासलाई अव्ययीभाव समास भनिन्छ । यसमा अगिल्लो होस् वा पछिल्लो, अव्ययकै अर्थ प्रधान हुन्छ । अव्ययको अरू शब्दसित समास हुँदा नेपालभाषामा अव्यय प्राय: पछि रहेको हुन्छ, जस्तै -

गथे	धाल	अथे	>	धा: थे
(जस्तो	भन्यो	उस्तो	>	भनेजस्तो)
गथे	गथे	धाल अथे अथे	>	धा: धा: थे
(जस्तो	जस्तो	भन्यो उस्तै उस्तै	>	भने भनेजस्तो)
थौं	व	कनय्	>	थौंकनय्
(आज	र	भोलि	>	आजभोलि)

उखे	व	थुखे	>	उखेथुखे[१२]	
(उता	र	यता	>	यताउति	
च्वय्	व	च्वय्	>	च्वय्च्वय्	
(माथि	र	माथि	>	माथिमाथि)	इ.

२.३.६ द्वन्द्व

संयोजक / व / र लोप गरी गरिएको समासलाई द्वन्द्व समास भनिन्छ। द्वन्द्व समासमा दुबै शब्दको अर्थ प्रधान हुन्छ। द्वन्द्व समासलाई समानार्थक र विपरीतार्थक गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ -

(क) समानार्थक

हेरा	व	मोति	>	हेरामोति	
(हीरा	र	मोती	>	हीरामोती)	
ला	व	लुसि	>	लालुसि[१३]	
(मासु	र	नङ	>	नङमासु)	
माय्	व	मू	>	मायमू	
(मास	र	मूगी	>	माससुंगी)	
घ्य:	व	चाकु	>	घ्य:चाकु	
(घिउ	र	चाकु	>	घ्यूचाकू)	इ.

(ख) विपरीतार्थक

ल:	व	मि	>	ल:मि[१४]	
(पानी	र	आगो	>	आगोपानी)	
च्वय्	व	क्वय्	>	च्वय्क्वय्[१५]	
(माथि	र	तल	>	तलमाथि)	
ज:	व	ख:	>	ज:ख:	
(दाँया	र	बायाँ	>	दायाँबायाँ)	
मिसा	व	मिजं	>	मिसामिजं	
(स्त्री	र	पुरुष	>	स्त्रीपुरुष)	इ.

३. नामिक-शब्द

नाम, नामको सट्टामा आई नामले जस्तै काम गर्ने सर्वनाम र गुणबोधित संज्ञाको अनुपस्थितिमा संज्ञा भई काम गर्ने विशेषण **नामिक-शब्द** हुन् । यिनीहरूको वचन र कारकमा पनि रूप चल्छ ।

३.१ नाम

नामलाई संज्ञा पनि भनिन्छ । नाम वा संज्ञा एक मुख्य वाक्भाग हो जसले क्रियासित मिली वाक्य पूरा गर्छ । रूपायित भाषामा लिङ्ग, वचन र कारकमा जसको रूप चल्छ, जसलाई ठाउँ, व्यक्ति र वस्तुमा विभाजन गर्न सकिन्छ, त्यो नाम हो । रूप र अर्थको दृष्टिले नामलाई **सरल** र **व्युत्पादित** गरी दुई किसिममा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

३.१.१ सरल नाम

जो आफैमा पूर्ण छ, जसले नामको रूप लिन कुनै प्रत्यय लिनु पर्दैन त्यो सरल नाम हो, जस्तै -

राम (पुरुष नाम), सीता (स्त्री नाम),
आलु (वस्तु नाम), नेपाल (देश नाम),
शक्ति (भाव नाम) इ.

३.१.२ व्युत्पादित नाम

मूल रूपमा प्रत्यय लगाई बनेका व्युत्पादित, सन्धि वा समास गरी बनेका यौगिक शब्दहरू यसमा पर्दछन् । नेपालभाषामा धेरैजसो धातुमा, धातु बाहेक अरू नाम र विशेषणमा पनि प्रत्यय लगाई नामको व्युत्पादन गरिन्छ, जस्तै -

३.१.२.१ धातुबाट नाम

/ सा /

क्रियार्थ	**धातु**	**प्रत्यय**	**व्यु. नाम**	**अर्थ**	
ओढ्नु	कु -	सा	कुसा	छाता	
लाउनु	ति -	सा	तिसा	गहना	
देखाउनु	ब्व -	सा	ब्वसा	देखावा	
सुहाउनु	ल्व -	सा	ल्वसा	सितन	
जोड्नु	घा -	सा	घासा	सितन	
थाप्नु	पा -	सा	पासा	साथी	
निफन्नु	हा -	सा	हासा	नाङ्लो	
ओछ्याउनु	ला -	सा	लासा	ओछ्यान	इ.

/ साः /

हान्नु	क -	साः	कसाः	सासना	
रच्नु	ग्व-	साः	ग्वसाः	योजना	
घुम्नु	हिल् -	साः	हिसाः	पेचको घाट	इ.

(**हिल्**-ले **सा** प्रत्यय लिनुअगि त्यसको अन्तिम **ल्** लोप भएको छ)

/ पा /

भुल्नु	दा -	पा	दापा	सट्टापट्टा	
भिड्नु	ल्वा -	पा	ल्वापा	लोप्पा	
कोर्नु	कि -	पा	किपा	तस्वीर	
रंगाउनु	छि -	पा	छिपा	रञ्जितकार	इ

/ पाः /

काट्नु	चा -	पाः	चापाः	कत्रन
रोकिनु	दि -	पा	दिपा	विश्राम
उमाल्नु	सु -	पाः	सुपाः	बाफिने मात्रा

क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
/ चः /				
छेक्नु	कि -	चः	किचः	छाँया
पुछ्नु	पि -	चः	पिचः	चिप्रा
/ च्वः /				
तर्साउनु	ख्या-	च्वः	ख्याच्वः	चेतावनी
/ पु /				
खानु	न -	पु	नपु	खवाइ
लड्नु	ल्वा -	पु	ल्वापु	झगडा
जोड्नु	स्वा -	पु	स्वापु	गाँस
बफाउनु	हा -	पु	हापु	माम (तोतेबोली)
बाँकी	ल्यन् -	पु	ल्यंपुल्यं	रहलपहल इ.

(ल्यन्‌ले पु प्रत्यय लिनुअगि त्यसको अन्तिम न् शिरबिन्दुमा बदली अगिल्लो स्वरमा चढेको छ)

/ पू /				
काट्नु	चा -	पू	चापू	कत्रन
नाप्नु	दा -	पू	दापू	नापो
भन्नु	धा -	पू	धापू	भनाइ
असल हुनु	भिन् -	पू	भिम्पू	मुगा

(भिन्‌को अन्तिम न् ओष्ठ्यवर्ण पू-अगाडि परसमीभवन भई ओष्ठ्य नासिक्य म्-मा बदलिएको छ ।)

/ पँः (=पं) /				
भुल्नु	द्वन् -	पं	द्वपं	दोषारोपण
घाटा पर्नु	द्या -	पं	द्यापं	घाटा-हिस्सा
पुर्नु	ल्हा -	पं	ल्हापं	शुल्क

(पं प्रत्यय लिनुअगि द्वन्‌को अन्तिम न् लोप भएको छ ।)

क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
/ ब: /				
आकार दिनु	ज्या -	ब:	ज्याब:	ज्यावल
भिड्नु	ल्वा -	ब:	ल्वाब:	हतियार
/ चा /				
खन्नु	खन् -	चा	खन्चा	खन्ती
ढाकनु	भुन् -	चा	भुन्चा / भ्वन्चा	मोलम्बा सुन गाल्ने ज्यावल
असल हुनु	भिन् -	चा	भिन्चा	भानीज इ.
/ वा: /				
चर्नु	ज -	वा:	जवा:	गोठालो
हिड्नु	जु -	वा:	जुवा:	यात्री
पर्खनु	पि -	वा:	पिवा:	पाले
सुक्नु	सु -	वा:	सुवा:	भान्छे (थर) इ.
/ खि /				
बाँध्नु	चि -	खि	चिखि	डोरो
पिट्नु	दा -	खि	दाखि	दामल
नाप्नु	दा -	खि	दाखि	डोरी (नाप्ने)
/ सि /				
राख्नु	त -	सि	तसि	तख्ता
हुनु	द -	सि	दसि	प्रमाण
रोप्नु	पि -	सि	पिसि	अक्षतायोनि, किशोरीको योनि
कुट्नु (च्यूरा)	ल्हु -	सि	ल्हुसि/लुसि	मुग्रो
बफाउनु	हा -	सि	हासि	पींधमा प्वाल भएको माटोको भाँडो विशेष

क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
/ ला /				
भिसाउनु	छ्या -	ला	छ्याला	पञ्चकोल
/ ति /				
सम्झनु	लुमन् -	ति	लुमन्ति	सम्झना
/ बि /				
रुनु	ख्व -	बि	ख्वबि	आँसु
/ कू /				
बिझ्नु	न्व -	कू	न्वकू	पचर
/ लु /				
रुनु	ख्व -	लु	ख्वलु	रुन्चे रोग
/ स /				
सपना देख्नु	म्हन् -	स	म्हंस	सपना
/ - : /				
थुन्नु	कुन्	:	ध्याकुँ: (=ध्याकुं)	कुना
रोक्नु	पन् -	:	क्व-पं:	ढकन
पर्खनु	लन् -	:	पा-लँ: (= लं)	फलाहार

३.१.२.२ नामबाट नाम

अर्थ	नाम	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
/ सू /				
बालक	मचा	सू	मचासू	केटाकेटीपन
बहुलाहा	वँय्	सू	वँय्सू	बहुलाहापन
बहुलाही	उइँ	सू	उइँसू	बहुलाहीपन

अर्थ	नाम	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
पट्ठो	ल्यायम्ह	सू	ल्यायम्हसू	पट्ठोपन
पट्ठी	ल्यासे	सू	ल्यासेसू	पट्ठीपन

/ पु /

काम	ज्या	पु	ज्यापु	श्रमिक
गाई	सा	पु	सापु	ग्वाला
कुरा	खँ	पु	खँपु	शैली

/ चा /

कुकुर	खिचा	चा	खिचाचा	छाउरो	
गाई	सा	चा	साचा	बाछी	
साँढे	द्रहँ	चा	द्रहँचा	बाछो	
हात्ती	किसि	चा	किसिचा	छावा	
कुखुरा	खा	चा	खाचा	चल्ला	
छोरा	काय्	चा	काय्चा	भतिजो	
चाकु	चाकु	चा	चाकुचा	पुरुष नाउँ	
छोरी	म्ह्याय्	चा	म्ह्याय्चा	भतिजी	इ.

/ मि /

काम	ज्या	मि	ज्यामि	श्रमिक	
काठमाडौं	यें	मि	यमि	काठमाडौंको वासिन्दा	
पांगा (ठाउँ)	पांगा	मि	पांगामि	पांगाली	
कोल/साल	साल	मि	सालमि	मानन्धर, तेली	इ.

/ सा /

बियाँ	पु	सा	पुसा	बिउ	
आगो	मि	सा	मिसा	आइमाई	इ.

/ आः / वः

गाउँ	गां(-म्)	आः/वः	गामाः/गाम्वः	गाउँले

अर्थ	मूलनाम	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
/ कू /				
पराल	सु	कू	सुकू	सुकुल
/ गू /				
रौं	सँङ्	गू	सङ्गू	रौंको त्यान्द्रो

(गू प्रत्यय लिनु अगि सँ संज्ञाले ङ आगम लिएको छ ।

/ ता /				
रस	लय्	ताः	लय्ताः	खुसियाली
/ नू /				
रगत	हि	नू	हिनू	धमनी
/ या /				
पसल	पसः (-ल)	या	पसल्या	पसले
डोली	दू (-लि)	या	दुल्या	डोले

(या प्रत्यय लिनु अगि सम्बन्धित संज्ञाका अन्तिम स्वरहरू लोप भएका छन्)

/ याः (-र) /				
गुठी	गुथि	याः	गुथ्याः	गुठियार

(याः प्रत्यय लिनुअगि गुथिको अन्तिम इ लोप भएको छ)

/ ला /				
काम	ज्या	ला	ज्याला	ज्याला
/ लि /				
घर	छें	लि	छेलि	छिंडी

३.१.२.३ विशेषणबाट नाम

अर्थ	विशेषण	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ
/ चा /				
कालो	हाकु	चा	हाकुचा	काले
सेतो	तुयु	चा	तुयुचा	गोरे
हरियो	वाउँ	चा	वाउँचा	साग
/ सि /				
तीतो	खायु	सि	खाइसि	कीप
गुलियो	चाकु	सि	चाकुसि	चाक्सी

(**सि** प्रत्यय लिनुअगि **खायु**को उकारान्त तालव्य अर्धस्वर **य** तालव्य स्वर **इ**मा बदलिएको छ ।)

३.१.३ कार्यको आधारमा नामको विश्लेषण

मूल तथा व्युत्पादित नामहरूलाई कार्यको आधारमा तीन भागमा यसरी विश्लेषण गरिन्छ -

३.१.३.१ सामान्य नाम

जुन वस्तुको नाम लिइएको हो सो एउटा मात्र नभई त्यस जातको अरू धेरै अर्थ हुन सक्ने जातिवाचक संज्ञालाई **सामान्य नाम** भनिन्छ । नेपालभाषामा गन्न सक्ने र नसक्ने गरी दुई किसिमका सामान्य नाम छन्, जस्तै -

गन्न नसक्ने		गन्न सक्ने	
नाम	**अर्थ**	**नाम**	**अर्थ**
ल:	पानी	च्वसा	कलम
दुरु	दूध	सफू	पुस्तक
लुँ	सुन	खेँय्	फुल
वह	चाँदी	ग्वय्	सुपारी
छुचुं	पीठो इ.	लवं	ल्वाङ् इ.

३.१.३.२ विशेष नाम

अद्वितीय व्यक्ति वा वस्तु जनाउने शब्द **विशेष नाम** हुन्छ । यस्ता नामहरू सजीव र निर्जीव गरी दुई किसिमका छन् -

सजीव		निर्जीव	
राम	दशरथको छोरा	कृष्णमन्दिर	पाटनको कृष्णमन्दिर
लक्ष्मण	रामको भाइ		
सीता	रामकी स्त्री	महाबौद्धमन्दिर	पाटनको बौद्धमन्दिर
हनुमान	वायुपुत्र, रामायणको एक पात्र	काठमाडौं	नेपालको राजधानी
			इ.

३.१.३.३ भाववाचक नाम

वस्तुवादी संज्ञा विपरीत भाववाचक नाम अभौतिक र आदर्श हुन्छ । छुन, देख्न, सुघ्न र सुन्न नसके पनि यसको अस्तित्त्वबोध भने हुन्छ, जस्तो - मतिना (प्रेम), घृणा, दया, माया, साहस इ.

टिप्पणी

तिब्बर्मी (Tibeto-Burman) परिवारका भाषाहरूको एउटा लक्षण के छ भने वस्तु जनाउने सामान्य नाममा यी भाषाहरू धनी छन् । यही परिवारको नेपालभाषामा पनि एउटै वस्तुलाई जनाउने नामहरू धेरै छन् । कमिलालाई जनाउने यस भाषामा तीन शब्द छन्, केराउ जनाउने ५ शब्द छन्, नारीजननेन्द्रिय बुझाउने ४ शब्द छन्, एउटै बस्तु जनाउन दुई दुई शब्द भएका नामहरू धेरै छन्, जस्तै -

कमिला जनाउने शब्द

शब्द	अर्थ
सपानिचा	रातो कमिला
इमू	कमिला (सामान्य)
कुमिचा	धमिरा (सेतो)

केराउ जनाउने शब्द

शब्द	**अर्थ**
क:छे	कोसा
कय्गु	केराउ
क:सू	केराउको छाटा
कंघासा	केराउको अचार (पिनेको)
क:चु	केराउको साग

नारी-जननेन्द्रिय जनाउने शब्द

मासि	योनि (सामान्य)
नासिचा	बालिकाको योनि
पिसि	किशोरीको योनि
भकू	बुढीको योनि

दुई नाम भएका शब्दहरूमा एउटा धार्मिक र अर्को सामान्य छन्, जस्तो -

अर्थ	**धार्मिक**	**साधारण**	
दूबो	सितु	गुँसिघाँय्	
फुल	चर्बाँ: (चबां)	खँय्	
पैसा	दक्षिणा	धेबा	इ.

यसरी वस्तुवादी सामान्य नामहरू धेरै भए पनि भाववाचक नाममा भने नेपालभाषा गरीब छ । **प्रेम** जनाउने **मतिना / य:त्य:**, **सम्झना** जनाउने **लुमन्ति**, **करूणा** जनाउने **कन्ना** केही भए पनि धेरै जसो भाववाचक नामहरू संस्कृतबाट तत्सम रूपमा लिई प्रयोग गरिन्छन् । यी शब्दहरु हुन् - दया, माया, घृणा, साहस, इमान, धर्म, शक्ति, भक्ति, श्रद्धा, पुण्य इ. ।

आफ्नै भाषाको शब्दको अभावमा व्याकरणिक कोटीका धेरैजसो नामहरू पनि संस्कृतबाटै लिइएका छन् । हुन त केही विवाद रहित व्याकरणिक कोटीका नामहरू नेपालभाषाकै पनि प्रयोग गरिन थालिएका छन्, जस्तो **एकवचन**को लागि **छबचं**, बहुवचनका लागि **त:बचं** चन्द्रबिन्दुको लागि **मिलाफुति**, **शिरबिन्दु**को लागि **सिन्ह:फुति**, **कोटिकार**को लागि **ताजिग्व:** **नाम**को लागि नां इत्यादि । तर यस्ता शब्दहरू सीमित छन् र सबैजसो संस्कृतकै व्याकरणिक कोटीका नामहरू नेपालभाषामा पनि प्रयोग गरिन्छन् ।

३.१.४ लिङ्ग

नेपालभाषामा व्याकरणिक लिङ्ग छैन, प्राकृतिक लिङ्ग मात्र छ । यस भाषाका सजीव नाममा भाले जनाउने **पुलिङ्गी** र पोथी जनाउने **स्त्रीलिङ्गी** र भालेपोथी नछुट्टिने **उभयलिङ्गी** हुन्छन् । जस्तै -

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	उभयलिङ्ग	अर्थ
राम	सीता	मनू	मान्छे
बौ (पिता)	माँ: (आमा)	किसि	हात्ती

व्याकरणिक लिङ्ग नभएको नेपालभाषामा निर्जीव वस्तुको लिङ्ग हुदैन ।

३.१.४.१ लिङ्ग परिवर्तन

(क) नी प्रत्यय थपी

पुलिङ्गी शब्दलाई मूल रूप मानी त्यस पछाडि **-नी** प्रत्यय लगाए स्त्रीलिङ्गी शब्दको व्युत्पादन हुन्छ । खास गरी ठाउँ विशेषका व्यक्ति, जाती र व्यवशाय बुझाउने पुलिङ्गी शब्दपछाडि **-नी** प्रत्यय लाग्छ, जस्तै-

ठाउँ विशेषका व्यक्ति बुझाउने

अर्थ	पुलिङ्ग	प्रत्यय	व्यु.नाम	अर्थ
पाटने	यलय्	नी	यल्नी	पाटने आइमाई
भादगाँउले	ख्वपयनी	नी	ख्वप्नी	भादगाउँले आइमाई
शहरीया	यमि	नी	यमिनी	काठमाडौंकी आइमाई
भोटे	सँय्	मि (नी)	समी (नी)	भोटेनी

ठाउँको नाउँबाट उठेको नेपालभाषाको पुलिङ्गी शब्द यिनै चार मात्र छन्, जसमा **नी** प्रत्यय जोडी लिङ्ग-परिवर्तन गरिन्छ । उपत्यका बाहिरका जिल्लाहरू र विदेशको नाउँमा **नी** लाग्दैन । उपत्यकामै पनि विभिन्न गाउँहरूमा नेवारी नाउँ पनि छन् तापनि त्यहाँ पनि **नी** प्रत्यय नलागी उभयलिङ्गी प्रत्यय **मि** लाग्छ र सम्बन्धित गाउँका व्यक्ति पुरुष वा स्त्री के हुन् भन्ने कुरा सन्दर्भ हेरी बुझ्नुपर्दछ तापनि **मि** प्रत्ययले धेरै जसो स्त्रीलिङ्गीलाई नै बुझाउँछ, जस्तै -

अर्थ	ठाउँ	उभ. प्र.	व्यु.नाम	अर्थ
चापागाउँ	वा	मि	वामि	चापागाउँकी आइमाई
कीर्तिपुर	केपू	मि	केपूमि	कीर्तिपुरकी आइमाई

(आ) व्यवसाय तथा जात-जाती बुझाउने

पुलिङ्ग	प्रत्यय	व्यु. नाम	अर्थ	
ज्यापु	नी	ज्यापुनी	कृषक-महिला	
स्यस्य:	नी	स्यस्य:नी	श्रेष्ठ-महिला	
डाक्टर	नी	डाक्टरनी	महिला डाक्टर	इ.

(ख) उभयलिङ्गी शब्दअगाडि बा / थु र मा **थपी**

सजीवमा मानिस बाहेक अरू जन्तु र जन्तुइतर कीरा आदि बुझाउने उभयलिङ्गी नाम अगाडि भाले बुझाउने **बा** वा **थु** र पोथी बझाउन **मा-** जोडेर पनि लिङ्ग परिवर्तन गरिन्छ । सामान्यतया भाले बुझाउन **बा-** प्रयोग गरिन्छ तापनि रांगो र साँढेमा **बा**-को ठाउँमा **थु-** प्रयोग गरिन्छ, जस्तै -

उभयलिङ्ग	अर्थ	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
किसि	हात्ती	बा-किसि	मा-किसि
चखुं	भंगेरा	बा-चखुं	मा-चखुं
किमि	जुगा	बा-किमि	मा-किमि
मेय्	राँगो वा भैंसी	थु-मेय्	मा-मेय्
सा	साँढे वा गाई	थु-सा	मा-सा

नेपालभाषा मात्र होइन, उभयलिङ्गी नामअगाडि भाले पोथी जनाउन शब्द थपी लिङ्ग छुट्याउनु वास्तवमा चीनिया-भोट परिवारको लक्षणै हो ।

(ग) शब्द भिन्न (पुलिङ्गमा एकथोक र स्त्रीलिङ्गमा अर्थोक)

पुलिङ्गमा एक थोक र स्त्रीलिङ्गमा अर्थोक हुने लक्षण पनि चीनिया-भोट परिवारको एक लक्षण हो (Konow; 1990:6) । नेपालभाषामा पनि पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा बिलकुलै फरक हुने थुप्रै शब्दहरू छन्, जस्तै -

(अ) धेरै फरक

पुलिङ्ग	अर्थ	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
भाजु	भद्र पुरुष	मयुजु	भद्र महिला
मिजं	पुरुष	मिस्‍ा	स्त्री
च्य:	नोकर	भ्वातिं	नोकर्नी
बाग:	पुड्के	भुतु	पुड्की
भा:त	लोग्ने	कला:	स्वास्नी
अबु	बाबु	माँ: (=मां)	आमा
बरे	शाक्य	मालिं (र्नी)	शाक्यर्नी
पाजु	मामा	मल्जु	माइजू
दाजु	दाइ	तता:जु	भाउजू
काय्	छोरा	म्ह्याय्	छोरी
दुगु	बोको	च्वलय्	बाख्री
ग्वंग:	कुखुरा	माखा	कुखुरी
जुजु	राजा	लानि	रानी इ.

(आ) अलि फरक

पुलिङ्गमा एक थोक र स्त्रीलिङ्गमा अर्थोक भए पनि बिल्कुलै फरक किसिमको नभई अलि फरक भए पनि स्त्रीलिङ्गमा सर्वत्र इ-कारान्त भएको उदाहरण पनि नेपालभाषामा पाइन्छ, जस्तो -

ज्याथ:	बुढो	ज्यिथि=जिथि	बुढी
अजा	बाजे	अजि	बज्यै
लाखय्	राक्षस	ल:सिं / लस्सिं	राक्षसनी
यार्पा	डेढे	यालिं (=यार्लीं)	डेढी
प्व: / पो	पोडे	प्वरिं (=पोरीं)	पोडेनी
नाय्	कसाई	नइँ	कसाइनी
वँय्	बहुला	उइँ	बहुलाही
खुँ	चोर	खुनि	चोर्नी
काँ (=कां)	अन्धो	कनि	अन्धी
थका:	ठग	थकिं (=थकीं)	ठग महिला

पुलिङ्ग	अर्थ	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
ख्वाँय्	बहिरो	खुसिं (=खुसीँ)	बहिरी
ग्वाज्य:	गोज्याङ्ग्रो	गबलिं(=गबलीँ)	गोज्याङ्ग्री
च्वापुका:	छुकछुके	च्वाकिं (च्वाकीँ)	छुकछुकी
नायो	नायक	नकिं (=नकीँ)	नायिका इ.

३.२ सर्वनाम

नामको सट्टामा आई नामले जस्तै काम गर्ने शब्दलाई **सर्वनाम** भनिन्छ । नेपालभाषामा मुख्य सर्वनाम पुरुषवाचक र प्रश्नवाचक हुन् तापनि अरू सर्वनाममा दर्शकवाचक, सम्बन्धवाचक, निजवाचक र अनिश्चयवाचक पर्दछन् ।

३.२.१ पुरुषवाचक सर्वनाम

३.२.१.१ आत्म र परको धारणा

पुरुष तीनै छन् तापनि उत्तम पुरुष (उ.पु) को **आत्म,** मध्यम पुरुष (म.पु.) र अन्य पुरुष (अ.पु.) को लागि **पर** शब्द कायम गरिएको छ । मध्यम पुरुष र अन्य पुरुषका क्रिया-रूप एउटै हुनाले सरलताको लागि तीन पुरुषलाई दुईमा सीमित गरिएको हो, जस्तै -

पर-भूत	पर-अभूत
छं / वं जा नल	छं / वं जा नइ
तिमीले भात खायौ	तिमी भात खानेछौ
उसले भात खायो	उसले भात खानेछ

३.२.१.२ आत्म-पुरुषमा समावेशी र असमावेशी रूप

नेपालभाषामा आत्म-पुरुषको बहुवचन (ब.व.) रूपमा सुत्ने समेत समावेश हुने **हामी (हरू)**को अर्थमा / झी (पिं) / र सुत्ने समावेश नहुने **हामी (हरू)**को अर्थमा / जि-पिं / गरी दुई रूप छन् । समावेशीमा / झी / स्वयं नै बहुवचनको रूप भएकोले **-पिं** अनिवार्य छैन, असमावेशीमा / जि / **म** एकवचन हुनाले बहुवचन-प्रत्यय **पिं** अनिवार्य छ ।

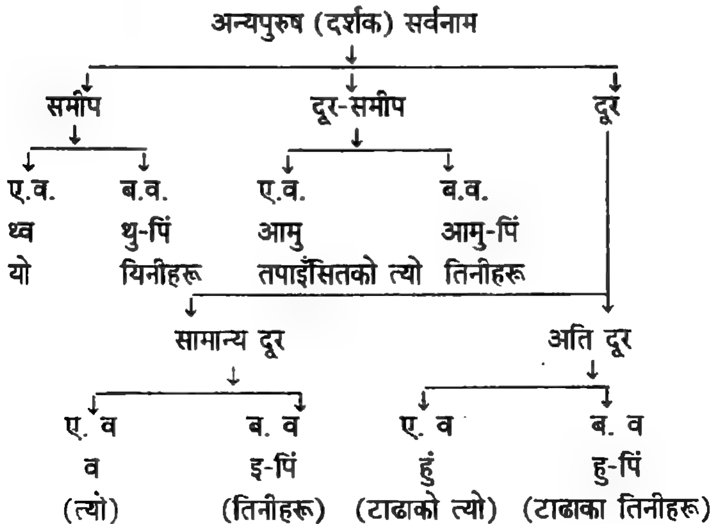
३.२.१.३ अन्य-पुरुष तथा दर्शक सर्वनाम

पर-पुरुष अन्तर्गत आउने अन्य-पुरुष र दर्शक सर्वनाममा नामले भिन्न भए पनि उदाहरण भने उही आउँछन् । वक्ता पहिलो पुरुष - **उत्तम पुरुष**, सुन्ने (जसलाई सुनाइएको हो) दोश्रो पुरुष - **मध्यम पुरुष**, ती देखि भिन्न तेस्रो पुरुष - **अन्य पुरुष** हो । कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई किटान गरी उनीहरूको सट्टामा जुन सर्वनाम प्रयोग गरिन्छ तिनीहरू **दर्शक** सर्वनाम हुन् । यसरी भिन्न परिभाषामा चिनाए पनि उदाहरण दिंदा उही पर्न आउँछन् - **व** (त्यो), **थ्व** (यो), **इपिं** (उनीहरू, तिनीहरू), **थुपिं** (यिनीहरू) इ. ।

अन्य-पुरुष तथा दर्शक सर्वनामका चार रूप छन् - **समीप-दूर**, **दूर-समीप**, **दूर र अतिदूर** -

समीप-दूर	: बोल्नेको नजिक, सुन्नेदेखि टाढा - / थ्व / **यो**
दूर-समीप	: बोल्ने देखि टाढा, सुन्नेको नजिक / आमु / **त्यो**
	: तिमीसितको त्यो वा तिम्रो नजिकको त्यो
दूर	: बोल्ने र सुन्ने दुवैबाट टाढा / व / **त्यो**
अतिदूर	: बोल्ने र सुन्नेबाट धेरै टाढा / हुं / **त्यो टाढाको**

अन्यपुरुष तथा दर्शक सर्वनामलाई उनीहरूको बहुवचन रूप समेत दिई चार्टमा यसरी देखाउन सकिन्छ -

३.२.१.४ सर्वनामका आदरार्थी रूप

(क) मध्यम पुरुषका आदरार्थी रूप तीन छन् - / **छि, छ:पिं, छलपोल** /

/ छ:पि र छलपोल / **तपाई**, देवता, राजा र राजपरिवारका सदस्यहरू, हिन्दूमा ब्राम्हण र बौद्धमार्गी (शाक्य र बज्राचार्य) हरूलाई लाग्छ भने अरू सामान्यलाई / छि / प्रयोग हुन्छ ।

पिं नेपालभाषामा बहुवचनको प्रत्यय हो तापनि उच्च सम्मानपूर्वक भन्दा / छ:पिं / **तपाईमा -पिं** एकवचन र बहुवचन दुवैमा लाग्छ, अन्यत्र भने **पिं** बहुवचनमा मात्र लाग्छ, जस्तै -

एकवचन	**बहुवचन**		**अर्थ**
छ	छिक्	- पिं	तपाईहरू
छ:पिं	छ:	- पिं	तपाईहरू
छलपोल	छलपोल	- पिं	हजुरहरू

(ख) अन्य-पुरुषको आदरार्थी रूप समीपदर्शक र दूरदर्शकका लागि भिन्नाभिन्नै छन् ।

समीपदर्शकमा देवता, राजा र राजपरिवारका सदस्यहरू, बौद्धमार्गी ब्राम्हणको लागि **थ्वसपोल** र सामान्य अरूहरूलाई **थ्वयूक:** हुन्छ । बहुवचनमा यी दुवैमा **पिं** प्रत्यय जोड्नुपर्छ ।

दूरदर्शकको सामान्य दूरदर्शकमा देवता, राजा र राजपरिवार बौद्धमार्गी र ब्राम्हणको लागि **वसपोल** र अरू सामान्यमा **वयूक:** र तिनीहरूलाई बहुवचन रूप दिन **पिं** जोडी **वसपोलपिं, वयूक:पिं** गर्नु पर्छ । दूर-समीप / आमु / **तपाईसंगको त्यो** र अतिदूरदर्शक / हुं / **परको त्यो** र तिनीहरूको बहुवचन रूप क्रमश: **आमु-पिं** र **हुं-पिं** हुन्छन् । तिनीहरूको आदरार्थी रूप छैन ।

३.२.२ प्रश्नवाचक सर्वनाम

प्रश्नवाचक सर्वनाममा मानिसको लागि / सु ? / **को ?**, मानिस बाहेक अरू प्राणीहरू र निर्जीव बस्तुहरूको लागि / छु ? / **के ?** प्रयोग हुन्छ । ठाउँ र समय सोध्नु पर्‍यो भने क्रमश: / गन ? / **कहाँ ?** र / गुब्लय् ? /**कहिले ?** प्रयोग गरिन्छन् । त्यस्तै केहीं बेवास्ता भइराखेकोमा सम्झना

मिलाउन र कहाँ छ भनी ठाउँ सोध्नु पऱ्यो भने पनि / ग्व ? / **ख्वोइ ?**, **कहाँ छ ?** प्रयोग हुन्छ । तिनीहरूको **वितरक** बहुवचन रूपमा मूल रूपलाई नै द्वित्व गरेको हुन्छ, जस्तै -

	ए.व.	अर्थ	ब.व.	अर्थ
मानिसकोलागि	सु ?	को ?	सु सु ?	को को ?
मानिस बाहेकमा	छु ?	के ?	छु छु ?	के के ?
ठाउँ सोध्दा	गन ?	कहाँ ?	गन गन ?	कहाँ कहाँ ?
समय सोध्दा	गुब्लय् ?	कहिले ?	गुब्लय् गुब्लय्?	कहिले कहिले?

३.२.३ अरू सर्वनामहरू

३.२.३.१ दर्शक सर्वनाम

पुरुषवाचक सर्वनामको ३.२.१.३ अन्यपुरुष तथा दर्शक सर्वनाममा वर्णन भैसकेको छ ।

३.२.३.२ सम्बन्धवाचक सर्वनाम

प्रश्नवाचक सर्वनाम र सम्बन्धवाचक सर्वनामको एउटै रूप छ । तर प्रयोगमा भने सम्बन्धवाचकले प्रश्न सोध्ने काम नगरी आश्रित संयोजक भई एउटा उप-वाक्यसित अर्को उप-वाक्य जोडी मिश्रित-वाक्य बनाउँछ । नेपालीमा भने प्रश्नवाचकमा **के, को, कहाँ** आदि हुन्छन् भने सम्बन्धवाचकमा विकल्पले **जे, जो, जहाँ** पनि हुनसक्छन्, जस्तै -

प्रश्नवाचक	**सम्बन्धवाचक**
वं **छु** धाल	वं **छु** धाल जिं मसिउ
(त्यसले **के** भन्यो)	(त्यसले **के** भन्यो मलाई थाहा छैन)
सुयाके कया ?	**सुयाके** कया वयात हे लित बिउ
(**कोसित** लियौं ?)	(**कोसित/जोसित** लियौं उसैलाई फिर्ता देउ)
सफू **गन** दु ?	वं जिके सफू **गन** **दु** धका: न्यन
(पुस्तक **कहाँ** छ ?)	(उसले मलाई पुस्तक **कहाँ** छ भनेर सोध्यो)
गुरुं **छु** **छु** धाल ?	गुरुं **छु छु** धाल फुक्क लुमंकि
(गुरुले **के के** भने ?)	गुरुले **के के** / **जे जे** भने, सबै सम्झ । इ.

३.२.३.३ निजवाचक सर्वनाम

/ थः / **आफू** नेपालभाषाको निजवाचक सर्वनाम हो । यो पुरूषवाचक सर्वनाममा जोड दिने हिसावले प्रयोग हुन्छ, जस्तै -

वया **थः**हे पाजु	(उसको **आफ्नै** मामा) (अ. पु)
जि **थः**हे म्ह्याय्	(मेरी **आफ्नै** छोरी) (उ. पु.)
छं **थः**हे किजा	(तिम्रो **आफ्नै** भाइ) (म. पु.)

थःपछाडि **-पिं** जोडी यसको सामान्य बहुवचन रूप दिइन्छ भने यिनै मूल रूप **थः**लाई द्वित्व गरेर वितरक बहुवचन (एक एक गरी धेरै जनाउने) रूप दिन सकिन्छ, जस्तै -

/ थः - पिं / **आफूहरू**
/ थः - थः / **आफू आफू**

३.२.३.४ अनिश्चयवाचक सर्वनाम

प्रश्नवाचक सर्वनामको अन्तिम स्वरमा अनुस्वार दिई दीर्घ रूप दिए अनिश्चयवाचक सर्वनाम हुन्छ, जस्तै -

प्रश्नवाचक सर्वनाम	अनिश्चयवाचक सर्वनाम	
सु **को**	सुं **कोही**	
छु **के**	छुं **केही**	
गन **कहाँ**	गनं **कहिं, कतै**	इ.

यसको वितरक बहुवचन रूप दिन मूल रूपलाई नै द्वित्व गरिन्छ, जस्तै -

/ छुं - छुं / **केही केही**, / सुं - सुं / **कोही कोही** इ.

३.२.३.५ विस्मृत नामको सर्वनाम

/ अथिं / **केरे**

कहिलेकाहिं विर्सिएको नाम विशेष सम्झने कोसिस गर्दा सम्झन नसक्दा **अथिं** शब्द प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तो अवस्थामा नेपालीमा **केरे** भन्ने गरिन्छ ।

३.३ विशेषण

नामको गुण जाहेर गर्ने विशेषण हुन्छ । जुन नामको गुण जाहेर गर्ने हो सामान्यतया विशेषण त्यसअगि आउँछ ।

३.३.१ सामान्य विशेषण

कुनै प्रत्यय नजोडिएको आफैमा पूर्ण तथा मूल रूपको विशेषण सामान्य विशेषण हुन्छ । सामान्य विशेषण गुणवोधक, परिमाणबोधक, सार्वनामिक र क्रियार्थपूरक गरी चार किसिमका छन् ।

३.३.१.१ गुणबोधक विशेषण

नामको रूप, रंग, स्वाद, गुण आदि बुझाउने गुणबोधक विशेषण हुन्छ । यस विशेषणले गुण जाहेर गर्दा सम्बन्धित नामअगाडि, विशेषणपछाडि (विशेषण र संज्ञाको बीचमा) नाम सजीव भए म्ह र निर्जीव भए गु संयोजक विशेषणसित जोडिएर आउँछ, जस्तै -

विशेषण	संयोजक	नाम	
हाकू	-गु	लाकां	
(कालो	×	जुत्ता)	
पाउँ	-गु	घाँय्	
(अमिलो	×	घाँस)	
त:धी	-म्ह	मनू	
(अग्लो	×	मान्छे)	
चाक्ला:	-गु	सुकू	
(बाटुलो	×	सुकुल)	
हारां	-म्ह	मचा	
(मापाको	×	केटो)	इ.

३.३.१.२ परिमाणबोधक

यतिउति भनी संख्या होइन, गन्न नसकिने हिसाबले परिमाण देखाउने परिमाणबोधक विशेषण हुन्छ, जस्तै -

यक्व	मनू (त) ।	**भचा**	ज्या ।	
(**धेरै**	मानिस (हरू)) ।	(**अलिकति**	काम ।)	इ.

नेपाली र नेपालभाषामा पनि परिमाण र संख्याले नै बहुवचन बुझाउने ठाउँमा बहुवचन प्रत्यय राख्नु अनिवार्य छैन । त्यसैले / यक्व मनू / **धेरै मानिस** मा / - त / **हरू** राखे पनि हुन्छ, नराखे पनि हुन्छ ।

३.३.१.३ सार्वनामिक विशेषण

मूल रूपमा सर्वनाम भए पनि जुन नामको ठाउँमा सर्वनाम आएको हो सो नाम पनि सर्वनामपछाडि आएको छ र विशेषणले जस्तै उक्त सर्वनामले सो नामलाई निर्देशन गर्दछ भने त्यस सर्वनामलाई सार्वनामिक विशेषण भनिन्छ, जस्तै -

	सर्वनाम	**सार्वनामिक विशेषण**
दर्शकवाचक -	**व** वल । (ऊ आयो)	**व मनू** वल । (त्यो मानीस आयो)
प्रश्नवाचक -	**सु** वल ? (को आयो?)	**सु मनू** वल ? (को मान्छे आयो?)
सम्बन्धवाचक -	**सुनां** नइ वं हे पुली । (जसले खान्छ उसैले तिर्छ)	**सु मनुखं** नइ **व** हे **मनुखं** पुली । (जुन मान्छेले खान्छ त्यही मान्छेले तिर्छ)
अनिश्चयवाचक -	**सुं** वल (कोहीं आयो)	**सुं मनू** वल । (कोही मान्छे आयो)

३.३.१.४ क्रियार्थपूरक विशेषण

प्रयोग हुने ठाउँको दृष्टिले विशेषण दुई किसिमका छन् - नाम विशेषण र क्रियार्थपूरक विशेषण । माथि उल्लेख गरिएका विशेषणहरू **नाम विशेषण** हुन् । यहाँ सम्बन्धित नामअगाडि रही विशेषणले नामको गुण जाहेर गरेको छ ।

क्रियार्थपूरक विशेषण नाम विशेषण विपरीत सम्बन्धित नामको पछाडि आई क्रियाको अर्थ पूरा गराउँछ, जस्तै -

नाम विशेषण			क्रियार्थपूरक विशेषण			
वि.	सं	ना.	ना.	वि.	क्रिया	गु. क्रि.
ह्याउँ-	गु	स्वां	स्वां	ह्याउँ	जुल	> ह्याउँल
(रातो	×	फूल)	(फूल	रातो	भयो)	
त:धी-	म्ह	मनू	मनू	त:धी	जुल	
(अग्लो	×	मान्छे)	(मान्छे	अग्लो	भयो)	

५.३.२ व्युत्पादित विशेषण

धातु, नाम र अर्को विशेषणमा प्रत्यय जोडी विशेषणको व्युत्पादन गर्न सकिन्छ ।

५.३.२.१ धातुबाट विशेषण

/ आ /

क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	व्यु. वि.	प्रयोग	अर्थ
पकाउनु	खुन-	आ	खुना	खुना - ला	पकाएको मासु
निम्त्याउनु	ब्वन्-	आ	ब्वना	ब्वना - पौ	निमन्त्रणा-पत्र
ओइनु	ह्रन्-	आ	ह्रना	ह्रना - गा	गाँसिएको पछ्यौरा
अपनाउनु	नाल्-	आ	नाला	नाला- मचा	धर्मपुत्र/पुत्री इ.

/ - ना /

कुट्नु	चु-	ना	चुना	चुना - जाकि	फलेको चामल

तिब्बवर्मी (Tibeto-Burman) परिवारका भाषाहरूको एउटा लक्षण के छ भने उही एक शब्दको एउटै रूप नाम, विशेषण र कतै-कतै क्रियामा पनि प्रयोग हुन सक्छ । **आ, ना** प्रत्यय जोडेको एउटै रूप नाम पनि हुन सक्छ, विशेषण र कतै कतै क्रिया पनि । वाक्यमा कुन ठाउँमा कसरी प्रयोग भएको छ त्यसबाट यो नाम हो, यो विशेषण वा क्रिया हो भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ, जस्तै -

धातु	प्र.	व्यु. शब्द	प्रयोग	अर्थ	पद
खुन् -	आ	खुना	न्या**खुना**	माछाको थलथले	ना.
			खुना ला	पकाएको मासु	वि.
			जिं ला **खुना**	मैले मासु पकाएँ	क्रि.

धातु	**प्र.**	**व्यु. शब्द**	**प्रयोग**	**अर्थ**	**पद**
चुन् -	आ	चुना	**चुना**	फल्ने काम	ना.
			चुना जाकि	फलेको चामल	वि.
			जिं जाकि **चुना**	मैले चामल फलें	क्रि.

नेपाल मूल रूपमा नाम हो तापनि **नेपालभाषा, नेपालसंस्कृति**मा भाषाको गुणबोधक रूप **नेपाल** विशेषण हो । भोट-चिनिया परिवारका भाषाहरूको सर्वेक्षण गर्नुहुने **स्टेन कोनो**ले (१९०९:३:१:४) लेख्नुभएको थियो - *धेरैजसो मूल रूपहरू एक भन्दा बढीमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, जस्तो कि नाम, विशेषण वा क्रिया* (.... most bases can be used in more than one way as nouns as adjectives or as verbs) । उही पुस्तकको पृष्ठ ७ मा वहाँले यस्तो पनि लेख्नुभएको थियो- *विशेषणहरू साधारणतया नाम रूपबाट छुटिन्न* (Adjectives are commonly undistinguishable from nouns in form) ।

क्रियार्थ	**धातु**	**प्र.**	**व्यु. वि.**	**अर्थ**	
/ याः /					
छुल्याउनु	छुल्-	याः	छुल्याः	छुल्याहा	
हुल्नु	हुल्-	याः	हुल्याः	हुल्याहा	
पोल्नु	पोल्-	याः	पोल्याः	पोल्याहा	इ.

छुल्याः, हुल्याः आदि विशेषणका रूपमा मात्र होइन, नाम रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छन्, जस्तै -

वि.	**सं.**	**नाम**	**क्रिया**
छुल्याः	म्ह	मनू	वल ।
(छुल्याहा		मान्छे	आयो ।)
		छुल्याः	वल ।
		(छुल्या	आयो ।)
हुल्या	म्ह	मनू	वल ।
(हुल्याहा		मान्छे	आयो ।)
		हुल्याः	वल ।
		(हुल्याहा	आयो ।)

क्रियार्थ	धातु	प्र.	व्यु. वि.	प्रयोग	अर्थ
/ : /					
खोल्नु	कन् -	:	कँ:	कँ:मिखा	खुलेको आँखा
सुक्नु	गन् -	:	गँ:	गँ:ल्वय्	क्षयरोग
सस्तोहुनु	दन् -	:	दँ:	दँ:बन्जा:	सस्तो व्यापारी
उदाउनु	लु -	:	लू (= लु:)	लूनिभा:	उदाउँदो घाम
थाक्नु	न्यल् -	:	न्य:	न्य:ख्वा:	थकित चेहरा
थर्किनु	थ्व -	:	थ्व:	थ्व:स:	थर्किने स्वर
तर्सिनु	ग्या -	:	ग्या:	ग्या:ख्वा:	तर्सिएको चेहरा

(विसर्ग भनेको विस्तारित स्वर (vowel-length) को प्रतीक हो । व्युत्पादक प्रत्यय स्वरूप आउँदा यसले क्रियाको मूल रूप धातुमा निम्नानुसार परिवर्तन ल्याएको छ -

धातुको अन्तिम -न् नासिकीकरण (चन्द्रबिन्दु) मा बदली सो अगिल्लो स्वर-वर्णमाथि चढ्न गएको छ भने, धातुको अन्तिम -ल लोप भएको छ ।)

विशेषणको यो रूप क्रियात्मक विशेषण (attributive adjective) रूपमा संज्ञापछाडि आउँदा क्रिया-रूपायनमा स्वभाव / स्थितिबोधक रूपको हुनजान्छ, जस्तै -

क्रियार्थ	धातु	प्र.	वि.	सं	सं	क्रिया
मिठो हुनु	सा -		सा:	जा	जा	सा:
			(मीठो	भात)	(भात	मीठो (छ))
सुक्नु	गन्	:	गँ:	ल्वय्	वस:	गँ:
			(सुक्ने	रोग)	(लुगा सुकेको(छ))	इ.

क, क्व, छि प्रत्यय लागेका व्युत्पादक विशेषणले परिमाण बुझाउँछ -

क्रियार्थ	धातु	प्र.	वि.	अर्थ
/ क /				
सकिनु	फु -	क	फुक् - क	सब्बै
ढाकिनु	ब्या -	क	ब्याक् - क	जम्मै

(प्रत्यय -क लिनुअगि उच्चारणमा जोड् दिने हिसाबले नेपालभाषामा उही

क् द्वित्व भएर अगिल्लो अक्षरमा आए जस्तै नेपालीमा पनि सबै को सब्बै (ब द्वित्व) भएको छ ।)

क्रियार्थ	**धातु**	**प्र.**	**वि.**		**अर्थ**
/ क /					
भन्नु	घा -	क्क	धाक् -	क्क	भनेजति
ल्याउनु	ह -	क्क	हक् -	क्क	ल्याएजति
बच्नु	ल्यन् -	क्क	ल्यँक् -	क्क	बचेजति इ.
/ छि /					
पुग्नु	गा -	छि	गा -	छि	पुग्नेजति मात्र
चाहिनु	मा -	छि	मा -	छि	चाहिएजति मात्र
पर्नु	तु -	छि	तु -	छि	परेजति मात्र

यसरी क, क्क प्रत्यय लागी बनेका व्युत्पादित विशेषणले अधिकतम परिमाण र छि प्रत्यय लागी बनेका व्युत्पादित विशेषणले न्यूनतम परिमाण बुझाएका छन् ।

/ सि /					
सुक्नु	गन् -	सि	गँ: -	सि (गंसि)	दुब्लो
/ का /					
भित्रिनु	थ्या -	का	थ्या -	का	स्वीकृत
/ ख्ना /					
रुनु-	ख्व -	ख्ना	ख्व -	ख्ना	रुञ्चे

३.३.२.२ नामबाट विशेषण

अर्थ	**नाम**	**प्र.**	**वि.**	**अर्थ**
/ लु /				
आँसु	ख्वबि	लु	ख्वबिलु	रुञ्चे

अर्थ	नाम	प्र.	वि.	अर्थ
कुलु / गुलु				
रक्सी	अयला:	कुलु/गुलु	अयला:कुलु/गुलु	रक्स्याहा
जाँड	थ्वँ	कुलु/गुलु	थ्वँकुलु/गुलु	जँड्याहा
रिस	तँ: (=तं)	कुलु/गुलु	तँ:कुलु/गुलु	रिसाहा
गाँजा	गजि	कुलु/गुलु	गजिकुलु/गुलु	गँजडी

(काठमाडौंमा **गुलु** र पाटनमा **कुलु** भन्ने चलन छ ।)

/ मुलु /				
गुँ	खि	मुलु	खिमुलु	हगुवा
मूत	च्वक	मुलु	च्वकमुलु	मुतुवा
/ सुलु /				
सिंगान	न्हि	सुलु	न्हिसुलु	सिँगाने

(**सुलु**लाई भक्तपुरमा **सुतु** भनिन्छ)

/ कुह्वा: /				
मन	मति	कुह्वा:	मतिकुह्वा:	सानोचित्तको
/ सुवा /				
कुरा	खँ	सुवा	खँसुवा	कुरौटे
/ सीं /				
नाठो	लेव:	सीं (=सिं)	लेव:सीं	रण्डी
/ पायो /				
मुख	ख्वा:	पायो	ख्वा:पायो	मुखहेरी व्यवहार गर्ने

३.३.२.३ विशेषणबाट अर्को विशेषण

अर्थ	वि.	प्र.	अर्को वि.	अर्थ
/ कालि /				
माथिल्लो	थ -	कालि	थकालि	जेठो
तल्लो	क्क -	कालि	क्ककालि	कान्छो
/ स्काय् /				
असल	भिं -	स्काय्	भिंस्काय्	चेपारे

३.३.३ विशेषणमा गुणको तुलनात्मक भेद

संज्ञाको गुण जाहेर गर्दा सो गुण कति मात्रामा छ भन्ने बारे **सामान्य, सामान्यभन्दा बढी** र **सबभन्दा बढी** गरी तीन भागमा विभाजन गरिएकोलाई अंग्रेजीमा डिग्री भन्ने degree चलन छ। समान्यलाई positive, सोभन्दा बढी बा घटी जनाउने Comparative भनी सोको मात्रा बुझाउने विशेषणमा अंग्रेजीमा **-er**, संस्कृतमा **-तर** र सबभन्दा बढी बा घटी जनाउनेलाई superlative भनी सोको मात्रा बुझाउन अंग्रेजीमा **-est** संस्कृतमा **-तम** विशेषणको सामान्य रूपमा थपिन्छन्। नेपालभाषामा त्यस्ता प्रत्ययहरू नभएकाले सम्बन्धित विशेषण अगाडि क्रमश: / झन् / **बढ्ता,** / दक्लय् / दक्सिबय् / **सबभन्दा** भन्ने शब्द थपिन्छन्, जस्तै -

मात्रा	सामान्य	सामान्यभन्दा बढी	सबभन्दा बढी
English	Positive	Comparative	Superlative
नेपालभाषा	ताहा	झन् ताहा	दक्लय् /दक्सिबय् ताहा
संस्कृत	दीर्घ	दीर्घत्तर	दीर्घतम्
नेपाली	लामो	झन् लामो	सबभन्दा लामो

३.४ संख्यावाचक शब्द (ल्या:ग्व:)

संख्यावाचक शब्दको लागि नेपालभाषामा **ल्या:ग्व:** भन्ने आफ्नै शब्द छ। सरल र संयुक्त गरी दुई किसिमका संख्यावाचक शब्दहरू छन्।

३.४.१ सरल संख्यावाचक शब्द

नेपालभाषामा मूलरूपमा अंकहरू **छ** (१) देखि **झि** (१०)सम्मका, **सः** (१००), र **द्वः** (१०००) हुन् । यिनीहरू सरल संख्यावाचक शब्द हुन् । शाब्दिक अर्थको दृष्टिले यिनीहरू जोडिएर वा गुणन गरिएर आएका नभई आफैमा पूर्ण छन् ।

३.४.१.१ सरल संख्यावाचक शब्दका संरूपहरू

संख्या	मूल	संरूप	संख्या	मूल	संरूप
१	छ	छ, छि	७	न्हय्	--
२	नि	---	८	च्या	च्या, चय्
३	स्व	स्व, स्वङ्, सु	९	गु	गुङ्, गु
४	पि	प्य, प्यङ्, पि	१०	झि	इ, यु, झि
५	न्या	न्या, न्यय्	१००	सः	स, सः
६	खु	---	१०००	द्वः	--

मूल रूप **एक** (१)का दुई संरूप छन् - **छ** र **छि** । -**छ** कोटिकारको अगाडि आउँछ, जस्तै -

/ छ /

संरूप	कोटि	नाम	
छ	पा	मरि	
(एक	वटा	रोटी)	
छ	कू	ग्वय्	
(एक	टुक्रा	सुपारी)	
छ	पु	च्वसा	
(एक	वटा	कलम)	इ.

/ छि /

कुनै निश्चित समयावधि वा परिमाणको पछाडि रही **छि**-ले तिनीहरूको एकाइ बुझाउँछ, जस्तै -

(क) समयावधिको एकाइ

दँ - छि > दँछि वर्ष दिनको एकाइ
ला - छि > लछि महीनादिनको एकाइ
चा - छि > चछि रातभरको एकाइ इ.

(ख) नापतौलको एकाइ

फँ - छि > फछि आठमानाको एकाइ
कू - छि > कूछि दुईमानाको एकाइ
क्ला - छि > क्लाछि बित्ताभरको एकाइ
म्हु - छि > म्हुछि मुठ्ठीभरको एकाइ
म्ह - छि > म्हछि शरीरभरको एकाइ इ.

(ग) गन्तीको एकाइ

द्व: - छि > द्व:छि एक हजारको एकाइ
सत् - छि > सच्छि एक सयको एकाइ

(घ) पूर्णताको एकाइ

न्हि - छि > न्हिछि दिनभरको एकाइ
च - छि > चछि रातभरको एकाइ
भ्व - छि > भ्वछि सिंगो परिवारको एकाइ
माचा - छि > माचाछि जोईपोइ र तिनका सन्तानको एकाइ इ.

(ङ) आंशिक एकाइ

ब - छि > बछि आधाको एकाइ
ज: - छि > ज:छि पच्चीस पैसाको एकाइ
दान् - छि > दान्छि एकदामको इकाइ
चकन् - छि > चकन्छि चौथाईको एकाइ इ.

तीन (३) जनाउने नेपालभाषामा तीनवटै संरूप छन् -**सु, स्वङ् र स्व**

/ सु /

१० ले गुणन गरी आउने संयुक्त संख्यावाचकअगाडि सु हुन्छ, जस्तै -

सु	- इ -	ग:	अँ:
(३ ×	१०	वटा	आँप)

/ स्वङ् /

ग:, गू कोटिकारअगाडि **स्वङ्** आउँछ, जस्तै -

स्वङ्	- ग:	ध्यबा,	स्वङ्	- गू	ज्या	
(तीन	- वटा	पैसा)	(तीन	- वटा	काम)	इ.

/ स्व /

ग:, गू बाहेक अरू **सबै कोटिकार**अगाडि **स्व** आउँछ, जस्तै -

स्व	- पा	मरि,	स्व	- म्ह	किसि	
(तीन	- वटा	रोटी)	(तीन	- वटा	हात्ती)	इ.

संख्यावाचक शब्द चार (४) का तीन संरूप छन् -

पि, प्य, प्यङ्

/ पि /

१० ले गुणन गरी आउने संयुक्त संख्यावाचक शब्दअगाडि **पि** हुन्छ, जस्तै -

पि	- इ	ग:	सुन्तला
(४ ×	१०	वटा	सुन्तला)

/ प्यङ् /

कोटिकार **ग:, गू**-अगाडि **प्यङ्** आउँछ, जस्तै -

प्यङ्	- ग:	भोग्त्या	प्यङ्	- गू	कक्षा	
(चार	वटा	भोगटे)	(चार	--	कक्षा)	इ.

/ प्य /

ग:, गू बाहेक अरू सबै **कोटिकार**अगि **प्य** लाग्छ, जस्तै -

प्य	- जु	लाकां,	प्य	- म्ना	जाकि	
(चार	जोर	जुत्ता)	(चार	माना	चामल)	इ.

पाँच (५) जनाउने शब्दका दुई संरूप छन् - **न्या** र **न्य** जस्तै -

/ **न्या** /

कोटिकारअगाडि **न्या** लाग्छ, जस्तै -

न्या	प्व:	स्वां	न्या	ता	घासा	
(पाँच	वटा	फूल)	(पाँच	किसिमका	परिकार)	इ.

/ **न्य** /

१० ले गुणन् गरी आउने **संयुक्त संख्यावाचक शब्द**अगाडि **न्य** हुन्छ, जस्तै -

न्य - य्	-त्वा:	पर्सि	न्यय्	व्फ:	स्वां	
(५ × १०	वटा	सारी)	(५ × १०	वटा	फूल)	इ.

आठ (८) जनाउने शब्दका दुई संरूप छन् - **च्या** र **च**, जस्तै -

/ **च्या** /

कोटिकारअगाडि **च्या** हुन्छ, जस्तै -

च्या	- गू मिटर	कापः,	च्या	- म्ह	खिचा	
(आठ	मिटर	कपडा)	(आठ	वटा	कुकुर)	इ.

/ **च** /

१० ले गुणन गरी आउने शब्दअगाडि **च** हुन्छ, जस्तै -

च - य्.	ता	घासा	च - य् -म्ह		फइ
(८ × १०	जिनिस	व्यञ्जन)	(८ × १०	वटा	भेडा)

नौ (९) जनाउने शब्दका दुई संरूप छन् - **गुङ्** र **गु** । **कोटिकार ग:**, **गू** अगाडि **गुङ्**, अन्यत्र **गु** हुन्छ, जस्तै -

/ **गुङ्** /

गुङ्	- ग:	धौ,	गुङ्	- गू	गां	
(नौ	कतारो	दही)	(नौ	वटा	गाउँ)	इ.

/ गु /

गु	- म्ह	हँय्,	गु	-कले	लाभा	
(नौ	वटा	हाँस),	(नौ	मुठा	लसुन)	इ.

दस (१०) जनाउने शब्दका चार संरूप छन् - **झि, झिन्, इ, य्,** जस्तै -

/ झिन् /

झि (१०)पछाडि **छ** (१) देखि **गु** (९)सम्म जोडी व्युत्पादन गरिएको संयुक्त संख्यावाचक शब्दमा **झि** पछि आगम **न्** जोडिएर **झिन्** हुन जान्छ, जस्तै -

झिन् - छ (११),	झिन् - नि (१२),	झिन् - स्व (१३),
झिन् - प्य (१४),	झिन् - न्या (१५),	झिन् खु (१६),
झिन् - न्हय् (१७),	झिन् - च्या (१८),	झिन् -गु (१९).

इ/य्

१० ले गुणी व्युत्पादन गरिएको संयुक्त-शब्दमा मूल शब्दको अन्तिम स्वर इ, उ, (उच्च स्वर) भए १० जनाउँने संरूप **इ** हुन्छ, मूल शब्दको अन्तिम स्वर अ, आ (तल्लो स्वर) भए त्यसको संरूप **य् (e)** हुन्छ, जस्तै -

/ इ /

नि (२) ×	इ (१०) = नी (२०)	
पि (४) ×	इ (१०) = पी (४०)	
गु (९) ×	इ (१०) = गुइ (९०)	इ.

/ य् /

च (८) ×	य् (१०) = चय् (८०)	इ.

/ झि /

माथि उल्लेखित अवस्था बाहेक अन्यत्र सबै ठाउँमा १० जनाउने शब्द नेपालभाषामा **झि** हुन्छ, जस्तै -

झि	- पु	- धोति,	झि	- पा:	लप्ते	
(१०	वटा	धोती);	(१०	वटा	पात)	इ.

/ सः (- ल) /

सयूः (१००) जनाउने शब्दका दुई संरूप छन् - **स** र **सः** । १०० को एकाइ बुझाउँने ठाउँमा मात्र एकाइवाचक - **छि** अगाडि **स** लाग्छ, अन्यत्र सबै ठाउँमा **सः** हुन्छ, जस्तै -

स	- छि	= सछि	(१०० × १ = १००)	
स्व	- सः	= स्वसः	(३ × १०० = ३००)	
नि	- सः	= निसः	(२ × १०० = २००)	इ.

टिप्पणी

१. सामान्य संख्यावाचक शब्दहरूमध्ये नि (२), खु (६), न्ह्य (७) व द्वः (१००) को एउटा मात्र रूप छ, संरूप छैनन् । बाँकी १, ३, ४, ५, ८, ९, १०, १०० का संरूप छन् ।

२. नेपालभाषामा १००० सम्मको मात्र आफ्नै शब्द छ, लाख पुगेपछि लाख, करोड, अरब आदि संस्कृतबाट लिई व्यवहार गरिएको देखिन्छ ।

३.४.२ संयुक्त संख्यावाचक शब्द

३.४.२.१ मूल-रूपमा अंक जोडी आउने संयुक्त शब्दहरू

११ देखि १९ सम्मका संयुक्त-शब्दहरू झि (१०) का संरूप झिन् पछाडि क्रमशः छ (१), नि (२), स्व (३), प्य (४) आदि जोडी बनाइन्छन्, जस्तै -

झिन्	+	छ	= झिन्छ	(१० + १ = ११)
झिन्	+	नि	= झिन्नि	(१० + २ = १२)
झिन्	+	स्व	= झिन्स्व	(१० + १ = १३)
झिन्	+	प्य	= झिन्प्य	(१० + १ = १४)
झिन्	+	न्या	= झिन्न्या	(१० + १ = १५)
झिन्	+	खु	= झिन्खु	(१० + १ = १६)
झिन्	+	न्हय्	= झिन्न्हय्	(१० + १ = १७)
झिन्	+	च्या	= झिन्च्या	(१० + १ = १८)
झिन्	+	गु	= झिन्गुँ	(१० + १ = १९) ।

´००) मा जोडी झिन्गु - (१९) सम्म भए जस्तै नी (२०) मा जोडी

गीगुँ - (२९) सम्म, सुइ (३०) मा जोडी सुइगुँ - (३९) सम्म, एवं रीतले गुइ (९०) मा जोडी गुइगुँ - (९९) सम्म हुन्छ, इत्यादि ।

३.४.२.२ झि (१०) ले गुणन गरी आउने संयुक्त-शब्दहरू

झि (१०) ले गुणन गरी आउने संयुक्त-शब्दहरूमा नी (२०), सुइ (३०), पिइ > पी (४०), न्यय् (५०), खुइ (६०), न्हय् (७०), चय् (८०) गुइ (९०) हुन् ।

मूल रूप **झि**-का दुई संरूप हुन् **इ** र **य्** । **इ (e)** उच्चस्वर हो र यी उच्च स्वरहरू **इ, उ**-पछाडि रहन्छ । **य् (e)** निम्न स्वर हो र यो **अ, आ**-पछाडि आउँछ, जस्तै -

सामान्य-शब्द	**/ १० / का संरूप**	**संयुक्त-शब्द**	
नि	इ	निइ > नी	(२ × १० = २०)
स्व > सु	इ	सुइ	(३ × १० = ३०)
पि	इ	पिइ > पी	(४ × १० = ४०)
न्या > न्य	य्	न्यय्	(५ × १० = ५०)
खु	इ	खुइ	(६ × १० = ६०)
न्हय्	य्	न्हयय्	(७ × १० = ७०)
च्या > च	य्	चय्	(८ × १० = ८०)
गु	इ	गुइ	(९ × १० = ९०)

३.४.२.३ सः (१००) र द्वः (१०००) ले गुणन् गरी आउने संयुक्त-शब्दहरू

यसको सूत्र यस प्रकारको छ -

क × १००/१००० = नतीजा

यहाँ **क**-को ठाउँमा सामान्य वा संयुक्त कुनै संख्यावाचक शब्द राख्न सकिन्छ, अनि गुणनको नतीजा कसरी निस्कन्छ एउटा नमूना प्रस्तुत गरिन्छ -

क	**गुणन गर्ने संख्यावाचक शब्द**	**नतीजा**
नि (२) ×	सः (१००)	= निसः (२००)
न्याद्वः (५,०००) ×	द्वः (१,०००)	= न्ययगू लाख (५०,००,०००)

३.४.२.४ अंश द्योतक र गुणवृद्धिका शब्दहरू

(क) अंशद्योतक

(अ) अर्द्धांशद्योतक

अंशद्योतक शब्दका ३ संरूप छन् - **ब, बा, त्या** । **ब** एकाइवाचक शब्द **छि**-को अगाडि आउँछ, **बा** कोटिकार र नाममा **चा, न्हि**-अगाडि आउँछ, **त्या** कुनै पूर्ण अंकपछाडि आई पूर्णअंकको थप आधा भन्ने जनाउँछ, जस्तै -

/ ब /	ब	- छि	कुनै परिमाणको आधा
/ बा /	बा	- पु	कुनै लामो वस्तुको आधाभाग
	बा	- चा	आधारात (मध्यरात)
	बा	- न्हि	आधादिन (मध्यान्न)

/ त्या /

त्या भनेका **क**-को **आधा** हो जो **क**-बाट अलगिएर आउँन सक्दैन । नेपालभाषामा यो **क**-पछाडि आउँछ । नेपालीमा यसको अर्थ **साढे** हो, जो लेख्दा मूल रूप **क**-को अक्षरमा अगाडि र अंकमा पछाडि मात्र लेखिन्छ । नेपालीमा **साढे** र **डेढ** दुई बेग्ला-बेग्लै शब्दहरू छन् । **डेढ** भनेका एक र आधा ($१\frac{१}{२}$) हो भने **साढे** भनेको मूलरूपको **आधा** ($\frac{१}{२}$) हो । **क** भनेको निम्न एकाइको एक प्रतीकात्मक रूप हो -

(१) एक लामो अवधिको एकाइ, जस्तो -

ला -	त्या	> लत्या
(महीना	आधा	= डेढमहीना = साढे एक महिना)
१ +	$\frac{१}{२}$	= $१\frac{१}{२}$

(यहाँ **ला**-को **त्या**-सित रूप-सन्धि हुँदा **ला > ल** भएको छ । यहाँ मूल शब्द महीना हो र त्यसको आधा भन्नाले १५ दिन संझनु पर्दछ ।)

दँ	त्या	> दँत्या वा दत्या
(वर्ष	आधा	= डेढ वर्ष = साढे एक वर्ष)
१+	$\frac{१}{२}$	= $१\frac{१}{२}$

(यहाँ **दँ**-को **त्या**-सित रूप-सन्धि हुँदा **दँ**को चन्द्रविन्दु विकल्पले लोप भएको छ ।)

(२) परिमाण विशेषको एकाइ

खु -	माना	त्या	> खुम्नात्या
(छ	माना	आधा	= साढे छमाना)
६	माना	१/२	= ६ १/२ माना)

(यहाँ **त्या** ले ६ मानाको आधा होइन, मूल शब्द **माना**को आधा बुझाउँछ ।)

स्व -	माना	त्या	> स्वम्नात्या
(तीन	माना	आधा	= साढे तीनमाना
३	माना	+१/२	= ३ १/२ माना)

(३) आर्थिक एकाइ

झि -	तका	त्या	> झिर्कात्या
(दश	रूपैयाँ	आधा	> साढे दश रूपैयाँ
१०	रूपैयाँ	१/२	> १० १/२ रूपैयाँ)

मूल शब्द **तका** भन्नाले १०० पैसा हो र त्यसको आधा भन्नाले ५० पैसा सम्झनु पर्दछ, १० को आधा ५ भन्ने हिसाबले होइन । साढे दश भनेको १५ रूपैया नभई १० रूपैयाँ ५० पैसा हुन्छ ।

न्या -	स:	त्या	> न्यास:त्या
(पाँच	सय	आधा	> साढे पाँच सय
५ x १००		+१/२	> ५०० + ५० = ५५०)

मूल शब्द १०० हुनाले त्यसको आधा भन्नाले ५० सम्झनु पर्दछ ।

(आ) चतुर्थांश द्योतक

चौथाई बुझाउने शब्दका तीन संरूप छन् - ज:छि, चकंछि र दांछि

(१) ज:छि

ज:छि भन्नाले चार खण्डको एक खण्ड बुझिन्छ । यो विशेषत: रुपैयाँ र जग्गाको चतुर्थांश बुझाउँन प्रयोग गरिन्छ । यो जोड्ने बेला मूल शब्दको पछि र घटाउने बेला मूल शब्दको अगि **पाः** (-) राखि बोलिन्छ, जस्तै -

प्य -	तका	ज:छि		> प्यतका-ज:छि
(चार-	रुपैयाँ	चौथाई		> चार रुपैयाँ सुका
४	रुपैयाँ	$\frac{१}{४}$		> ४$\frac{१}{४}$ (४ रुपैयाँ २५ पैसा)
ज:छि -	पा:	प्यतका		> ज:छिपा: प्यतका
(चौथाइ -	घटी	चार रुपैया		> सुकाघटी चार रुपैयाँ
$\frac{१}{४}$	-	४ रुपैयाँ		> ३$\frac{३}{४}$ (३ रुपैयाँ ७५ पैसा)
न्या -	पी	ज:छि		> न्यापी-ज:छि
(पाँच-	रोपनी	चौथाइ		> सवा पाँच रोपनी
५	रोपनी	$\frac{१}{४}$		> ५$\frac{१}{४}$ रोपनी
ज:छि -	पा:	न्या -	पी	> ज:छिपा: न्यापी
(चौथाइ -	घटी	पाँच -	रोपनी	> पौनेपाँच रोपनी
$\frac{१}{४}$	-	५	रोपनी	> ४$\frac{३}{४}$ रोपनी)

(२) चकंछि

एक मानामा ४ खण्डको १ खण्डलाई चकंछि (एक चौथाइ) भनिन्छ । यो पनि थप्ने बेला मूल शब्दपछाडि र घटाउने बेला मूल शब्दअगि **पाः** राखी बोलिन्छ, जस्तै -

खु -	माना	चंकछि		> खुम्ना चकंछि
(छ: -	माना	चौथाई		> छ:माना चौथाई
६	माना	$\frac{१}{४}$		> ६$\frac{१}{४}$ माना)
चकंछि -	पा:	प्य -	माना	> चकंछिपा: प्यम्ना
(चौथाइ	घटी	चार	माना	> चौथाई घटी चार माना
$\frac{१}{४}$	-	४	माना	> ३$\frac{३}{४}$ माना)

(३) दांछि

दांछि भनेको १ पैसामा ४ खण्डको १ खण्ड हो। दांछि (दाम् एक)।

(ख) गुणवृद्धि द्योतक

दुगंको अर्थ दोब्बर हो। गुणवृद्धि बुझाउन सम्बन्धित संख्यावाचक शब्दपछि दुगं लेख्ने चलन छ, जस्तै -

झि	दुगं,	स्व	दुगं
(१०	दोब्बर),	(३	दोब्बर)

(ग) विविध संख्यावाचक रूप

विविध संयुक्त संख्यावाचक शब्द लेख्दा १०, १००, १००० आदिले गुणन् गरी आउने शब्दमा अरू सामान्य तथा संयुक्त संख्यावाचक शब्द जोड्ने काम गरिन्छ जस्तै -

न्हय्सःत्या	=	न्हय्	×	सः + त्या
(साढेसात सय	=	सात	×	सय + आधा)
७५०	=	७	×	१०० + ५०
न्यासः व न्हय्	=	न्या	×	सः + न्हय्
(पाँचसय सत्तरी	=	पाँच	×	सय + सत्तरी)
५७०	=	५	×	१०० + ७०

३.५ नाम-रूपायन

३.५.१ वचन

नेपालभाषामा दुई वचन छन्। एक जनाउने एकवचन र एक भन्दा बढी जनाउने बहुवचन। एकवचनलाई नेपालभाषामा **छबचं** र बहुवचनलाई **तःबचं** भनिन्छ।

३.५.१.१ बहुवचन प्रत्यय

नेपालभाषामा बहुवचन प्रत्ययका दुई संरूप छन् -**त** र -**पिं**। एक वचन रूप पछाडि बहुवचन प्रत्यय जोडी वचन परिवर्तन गरिन्छ।

(क) पिं / पिनि / मि

मान्न्र पर्ने मानिस, देवता, नाताकुटुम्बी, सर्वनाम र विशेषणले बहुवचनमा - **पिं** प्रत्यय लिन्छ जुन विभक्तिहीन (वि. ही.) बाहेक अरू कारक-रूपमा सम्बन्धित शब्द नाम वा विशेषण भए **पिनि**, सर्वनाम भए **मि**-मा बदलिन्छ, जस्तै -

कारक	**ए. व.**	**आगम**	**ब. व. प्र.**	**आगम**	**विभक्ति**
/ जुजु / राजा					
वि. ही.	जुजु		जुजु - पिं-		--
सक-क.	जुजु		जुजु - पिनि	- स	○
कर्म/सम्प्र	जुजु	- या -	जुजु - पिनि-		त
सम्	जुजु	- या -	जुजु - पिनि-		ø
अधि	जुजु	- या -	जुजु - पिनि-		के
/ द्यः / ईश्वर					
वि. ही.	द्यः (- व)		द्यः - पिं	--	
सक-क	द्यव		द्यः - पिपि	- स	○
कर्म/सम्प्र	द्यः	- (या) त	द्यः - पिनि	-	त
सम् द्यः	द्यः	- या -	द्यः - पिनि	-	ø
अधि	द्यः	- या -	द्यः - पिनि	-	के
/ तता / दिदी (नाताकुटुम्बी)					
वि. ही.	तता		तता - पिं	-	-
सक-क	तता		तता - पिपि	- स	○
कर्म/सम्प्र	तता	- (या)-	तता - पिनि	-	त
सम्.	तता	- या -	तता - पिनि	-	ø
अधि.	तता	- (या) -	तता - पिनि	-	के
/ तुयु / सेतो (विशेषण)					
वि. ही.	तुयुम्ह		तुयु - पिं	-	-
सक-क.	तुयुम्ह		तुयु - पिपि	- स	○
कर्म/सम्प्र.	तुयुम्ह	- (या)सि-	तुयु - पिनि	-	त

कारक	ए. व.	आगम	ब. व. प्र.	आगम	विभक्ति
सम्.	तुयुम्ह	- यासिया-	तुयु - पिनि	-	ø
अधि.	तुयुम्ह	- (या)सिया-	तुयु - पिनि	-	के

/ जि / म (सर्वनाम)

वि. ही.	जि		जि - पिं	-	-
सक-क	जि		जि - मि	- सं	o
कर्म/सम्प्र	जि	-	जि - मि	-	त
सम्	जि	-	जि - मि	-	ø
अधि	जि	-	जि - मि	-	के

(ख) / त / तय् (बहुवचन प्रत्यय)

माथि उल्लेख गरिए जस्तै मान्छेपर्ने, देवता, विशेषण, नाताकुटुम्बी शब्दले बहुवचनमा -पिं प्रत्यय लिन्छ। ती बाहेक अरूहरूले -त प्रत्यय लिन्छन् जुन विभक्तिहीन बाहेक अरू कारक रूपमा तय्-मा बदलिन्छ, जस्तै -

/ खिचा / कुकुर

वि. ही.	खिचा		खिचा - त	-	-
सक-क	खिचा		खिचा - तय्	- स	o
कर्म/सम्प्र.	खिचा	- (या)	खिचा - तय्	-	त
सम्.	खिचा	- या	खिचा - तय्	-	ø
अधि.	खिचा	- (-या) -	खिचा - तय्	-	के

/ सफू /(-लि / ति) पुस्तक

वि. ही.	सफू		सफू - त	-	-
सक-क.	सफुलि		सफुलि	-	o
कर्म/सम्प्र	सफू	- (या)	सफू - तय्	-	त
सम्	सफू	- या -	सफू - तय्	-	ø
अधि	सफुलि -		सफू - तय्	-	इ/के इ.

टिप्पणी

१. सामान्यतया मान्यजनलाई बहुवचन रूपमा **पिं** प्रत्यय र मान्नु नपर्नेलाई **त** प्रत्यय लाग्छ तापनि उही वर्गका व्यक्तिहरूलाई पनि आदर गर्दा **पिं** र नगर्दा **त** प्रयोग गर्ने पनि प्रचलन छ, जस्तै -

आदर गर्दा	आदर नगर्दा	अर्थ	
द्यःपिं	द्यःत	देवताहरू	
गुरुपिं	गुरुत	शिक्षकहरू	
बाज्यापिं	ब्रम्हुत	बाहुनहरू	
मन्त्रीपिं	मन्त्रीत	मन्त्रीहरू	
जुजुपिं	जुजुत	राजाहरू	इ.

आदर गर्ने नगर्ने कुरा वक्ताको प्रवृत्ति र विश्वासको कुरा हो । नास्तिकले देवताहरूलाई **द्यःत** भन्न सक्छ, आस्तिकले **द्यःपिं** । आस्तिकैले पनि देवताका मूर्तिहरूलाई **द्यःत** भन्न सक्छ, किनकि मूर्ति नै देवताका रूपमा उसले नमान्न सक्छ ।

२. अंग्रेजीमा दुइटा कुकुरलाई **टु डःग (two dog)** लेखे भयंकर भूल हुन्छ, किनकि दुई भने पछि त्यो बहुवचन हो र **डःग्** **(dog)** मा बहुवचन प्रत्यय **(एस्) s** अनिवार्य हुन्छ । तर नेपालीमा जस्तै नेपालभाषामा पनि दुई भने संख्याले नै बहुवचन रूपका भनी देखाएपछि बहुवचन प्रत्यय अनिवार्य हुँदैन । नेपालभाषामा पनि / निम्ह खिचा / **दुइटा कुकुर** भने पुग्छ / निम्ह खिचात / **दुइटा कुकुरहरू** भनिरहनु पर्दैन ।

निर्जीव बस्तुको **सकर्मक कर्ता, करण र अपादान**मा बहुवचन रूप हुँदैन, एकवचनबाट काम लिइन्छ । **अधिकरण**मा पनि बहुवचन रूप **तयुके** हुन्छ तापनि एक वचनबाट राम्रो देखिन्छ ।

३. एउटा वाक्यांशमा उही **पिं** र **त** दुवै प्रत्यय लाग्न सक्नु पनि नेपालभाषाको विचित्रता हो । विशेषणमा **पिं** लाग्ने, मान्नु नपर्ने नाममा **त** लाग्ने हिसाबले **राम्रा कुकुरहरू**को अनुवाद गर्दा नेपालभाषामा **बांलाःपिं खिचात** हुन्छ । बांलाःपिं भनेर कुकुरहरूकै गुण जाहेर गरेको भए पनि विशेषण भएको कारणले **बांलाः**-मा **पिं** प्रत्यय लाग्यो, मान्नु नपर्ने कुकुरलाई भने **त** प्रत्यय लाग्यो । यसरी एउटै वाक्यांशको एउटै शब्दमा बहुवचन प्रत्यय अवस्था हेरी **पिं, त** दुवै लाग्न सक्छ ।

३.५.२ कारक

नाम, सर्वनाम र विशेषणको एकवचन वा बहुवचनले वाक्यमा अरू शब्द खासगरी क्रियासित सम्बन्ध राख्न जुन रूप लिन्छ त्यो कारक हो ।

३.५.२.१ रूप र कामको आधारमा कारकको विश्लेषण

नेपालभाषामा निम्न आठ किसिमका कारकहरू छन्

(क) विभक्तिहीन (Nominative) (ख) सकर्मक कर्ता (Agentive) (ग) कर्म (Accusative) (घ) करण (Instrumental) (ङ) सम्प्रदान (Dative) (च) अपादान (Ablative) (छ) सम्बन्ध (Genitive) (ज) अधिकरण (Locative)

विभक्तिहीन बाहेक अरूहरूमा मूल शब्दलाई कारकको रूप दिने काम विभक्ति (कारक प्रत्यय) ले गर्दछ ।

कारकको काम

कुन कुन कारकले के के रूप लिई के कस्तो काम गर्दछ भन्नेबारे यहाँ छोटो विवरण सहितको एक तालिका प्रस्तुत छ ।

कारक	विभक्ति	कार्य विवरण	उदाहरण
१. वि. ही.	--	अकर्मक क्रियाको कर्ता रूप,	राम वल (राम आयो)
		सकर्मक क्रियाको निजीव कर्म रूप	वं सफू काल (त्यसले पुस्तक लियो)
२. सक	ं	सकर्मक क्रियाको कर्तारूप	रामं जा नल (रामले भात खायो)
३. करण	ं	ज्यावल रूप	रामं वाणं रावण स्यात (रामले वाणले रावण माऱ्यो)
४. अपादान	ं	जसबाट केही बस्तु अलगिन्छ	सिमां हः हाल (रूखबाट पात झऱ्यो)
५. कर्म	(या) त	कर्ताले गरेको काम जसमा पर्छ	वं राम (या)त दाल (त्यसले रामलाई पिट्यो)

६. सम्प्र	(या) त	जसका लागि केही काम हुन्छ	वं **रामयात** सफू हल (त्यसले **रामलाई** (**रामको लागि**) पुस्तक ल्यायो)
७. सम्	या -ø	स्वामित्त्व बुझाउने रूप	**रामया** सल (**रामको** घोडा)
८. अधि	(या) के	आधार बुझाउने	**राम(या)के** धेवा दु (**रामसित** पैसा छ)
	- इ		**फसि-इ** की दाल (**फर्सिमा** किरा पऱ्यो)
	- इ		**चु-इ** चा कित (**बोँडमा** माटो लाग्यो)
	- य्		**झ्यालय्** पर्दा दु (**झ्यालमा** पर्दा छ)
	- य्		**कोथा-य्** घः दु (**कोठामा** घडा छ)

टिप्पणी

१. नेपालभाषामा सजीव संज्ञाको अपादान रूप छैन, निर्जीव संज्ञाको मात्र अपादान रूप हुन्छ ।

२. अधिकरणको सजीवमा **के** र निर्जीवमा **इ**, **य्** विभक्ति लाग्छ । निर्जीवमा उच्च स्वर **इ**, **उ**-पछाडि **इ** र निम्न स्वर **अ**, **आ**-पछाडि **य्** हुन्छ ।

३. सकर्मक कर्ता, करण र अपादानको विभक्ति रूप एउटै छ, त्यो हो $\underline{o}$

४. कर्म र सम्प्रदान कारकको विभक्ति चिन्ह एउटै छ, त्यो हो **(या) त** ।

५. शब्द विशेष कर्म छ र त्यो विभक्तिहीन छ भने त्यसलाई कर्म कारकमा नराखी **विभक्तिहीनमै** राख्नु पर्दछ, जस्तै -

वं	**जा**	नल
(त्यसले	**भात**	खायो)

यहाँ **जा** विभक्तिहीन हुनाले यसलाई विभक्तहीन कारक मान्नु पर्दछ ।

६. नेपालभाषामा अकर्मक क्रियाको कर्ता र सकर्मक क्रियाको निर्जीव कर्म विभक्तिहीन हुन्छ, जस्तै -

राम	वल ।		रामं	**जा**	नल ।
(**राम**	आयो) ।		(रामले	**भात**	खायो) ।

पहिलो वाक्य **राम वल** मा **वल अकर्मक** भएकोले **राममा** विभक्ति लागेन । पछिल्लो वाक्यमा **जा** सकर्मक कर्ताको निर्जीव कर्म हुनाले यसमा पनि विभक्ति लागेन । अगिल्लोको **राम** र पछिल्लोको **जा** विभक्तिहीन हुन् । सामान्यतया **कर्म** सजीव भए त्यसमा **द्वितीय** विभक्ति (कर्म कारकको प्रत्यय) लाग्छ । तर सजीव भए पनि संगै राख्ने, टाढा पठाउने अर्थमा आउने कर्ममा विकल्पले मात्र विभक्ति लाग्छ तापनि नराख्नु झन् राम्रो देखिन्छ, जस्तै -

पुलिसं	**खुँ**-(यात)	ज्वन
(पुलिसले	**चोर** (लाई)	पक्र्यो)
रामं	**रावण** (यात)	स्यात
-(रामले	**रावण** (लाई)	मारे)

३.५.२.२ कारक-रूपायनमा बहुवचन-रूप

नेपालभाषामा बहुवचन प्रत्ययका दुई संरूप छन् - **पिं** र **त** । सर्वनाम, **विशेषण** र नाममा नाताकुटुम्बी र आदरार्थी रूपले **पिं** लिन्छ, अरू सबै ठाउँमा **त** लाग्छ । बहुवचन प्रत्यय **पिं** का तीन संरूप छन् - **पिं**, **पिनि** र **मि** । **विभक्तिहीन कारकमा मात्र पिं लाग्छ, विभक्तिहीन बाहेक** अन्यत्र नाम र **विशेषणले पिं**-को ठाउँमा **पिनि** लिन्छन् भने **सर्वनामले मि** लिन्छन् । (हेर्नुहोस् - ३.५.१.१ बहुवचन प्रत्यय (क) पिं / पिनि / मि)

३.५.२.३ कारक रूपायनमा आगम-रूप

नेपालभाषामा खासगरी कारक-रूपायनमा **कतै-कतै** मूल शब्द र विभक्ति बीच केही तत्त्व आउँछन्, - त्यसलाई **आगम** भनिएको हो । कारक-रूपायनमा आउने यस्ता आगमहरू हुन् - या, न्, स, से, न, लि, कि, ना इत्यादि । आगम कतै ऐच्छिक रूपमा र कतै अनिवार्य रूपमा आउँछन्, जस्तै -

अर्थ	शब्द	कर्म / सम्प्र	सम्	अधि
पुरूष नाम	राम	राम-(या)- त	राम-या-ø	राम (या)-के

उही **या** आगम कर्म, सम्प्रदान र अधिकरणमा ऐच्छिक हो भने सम्बन्धमा अनिवार्य छ । ऐच्छिक रूपलाई कोष्ठक चिन्ह भित्र राखिएको छ ।

आगमहरू कतै एक्लै आउँछन्, कतै अरू आगमसित जोडिएर आउँछन्, जस्तै -

अर्थ	**शब्द**	**क. / अ.**	**सम्प्र**	**सम्**
के	छु	छु - कि - ०	छु - किया -त	छु - किया - ø
			> छु - की - त	

यहाँ करण / अपादानमा **-कि** अनिवार्यरूपमा एक्लै आएको छ भने सम्प्रदान र सम्बन्धमा **कि** र **या** दुईवटा जोडिएर **किया** आएका छन् । पछिबाट **या**-मा **आ** अगिको तालव्य अर्ध-स्वर **य्** तालव्य स्वर **इ**-मा बदली **कि**को **इ**-सित सो **इ**-को सन्धि भई **की** दीर्घ हुन गएको छ ।

अर्थ	**शब्द**	**सक-क**	**सम्प्र**	**अधि**
राम्रो	बाला:म्ह	बाला:म्ह - ०	बांला:म्ह (-या) सि-त	बांला:म (-य्) सि-के
		बांला:म्ह (-या) सिन - ०	> बांला म (-य्) सित	
		> बांला:म (-य्) सिन - ०		

विशेषणको कारक-रूपायनमा आगमको विविध र जटिल प्रयोग छ । सकर्मक कर्ता विकल्पले आगम रहित पनि हुन सक्छ, आगम सहित भए पनि **(या)सिन** भन्नाले **या** नराखी **बांलाम्हसिनं** पनि हुन सक्ने **या** राखी त्यसको ध्वनि परिवर्तित रूप **बांला:मय्सिनं** पनि हुनसक्ने । त्यही अनुरूप सम्प्रदान र अधिकरणमा पनि आगमको विविध रूपको प्रयोग देखिन्छ ।

अब कुन-कुन आगम कहाँ-कहाँ कसरी आउँदो रहेछ भन्ने बारे छोटो विवरण प्रस्तुत गरिन्छ ।

समूह १

नाँकि उच्चारणको दीर्घ रूप र द्विस्वरान्त शब्दले करण र अपादानमा **न**, सम्प्रदानमा ऐच्छिक र सम्बन्धमा अनिवार्य रूपले **या**, अधिकरणमा अनिवार्य रूपमा **ल** आगम लिन्छ, जस्तै -

अर्थ	शब्द	क. / अ.	सम्प्र	सम्.	अधि
[illegible]बाजा	खिं (=खीं)	खिं - न - <u>०</u>	खि - (या) - त	खिं - या - ø	खिं - ल - य्
मूला	लईं	लईं - नं - <u>०</u>	लईं - (या) - त	लईं - या - ø	लईं - ल - य्

समूह २

निर्जीव अर्थमा प्रयोग हुने संज्ञा शब्दले सम्बन्धमा करले र सम्प्रदानमा ऐच्छिक रूपले **या** आगम लिन्छ, जस्तै

अर्थ	शब्द	सम्प्र	सम्.
कलम	च्वसा	च्वसा-(या) - त	च्वसा - या - ø

समूह ३

सबै विशेषण र सर्वनामका बहुवचन रूपले सकर्मक कर्ता, करणमा **स / से** आगम लिन्छ, जस्तै -

अर्थ	शब्द	सक - क
म	जि	जिमि - स / से - <u>०</u>
सोझो	ज्ञानी	ज्ञानी - पिंनि - स / से - <u>०</u>

समूह ४

-गु प्रत्ययान्त क्रियात्मक संज्ञा र संयोजक **गु** लिने गुणबोधक विशेषणले करण र अधिकरणमा **लि,** र सम्प्रदानमा ऐच्छिक र सम्बन्धमा अनिवार्य रूपमा **या** लिन्छन् । जस्तै -

अर्थ	शब्द	करण	अधिकरण
राम्रो	बांला:गु	बांलागु - लि - <u>०</u>	बांलागु - लि -इ
खाने	नयगु	नयगु - लि - <u>०</u>	नयगु - लि -इ

सम्प्रदान	सम्बन्ध
बांला:गु (-या) त	बालागु - या - ø
नयगु (या) त	नयगु - या - ø

समूह ५

संयोजक **म्ह** लिने गुणबोधक विशेषण र कोटिकार **म्ह** लिने संख्यावाचक शब्दले समर्कक कर्ता र करणमा (य़ा) सिन, सम्प्रदान, र अधिकरण (या) सि (या) र सम्बन्ध कारकमा (या) सिया आगम लिन्छ । जस्तै -

अर्थ	**शब्द**	**सक - क**	**सम्प्रदान**
कालो	हाकु-म्ह	हाकुम्ह - (या) सिन - ० > हाकुम्हसिनं / हाकुमसिनं	हाकुम्ह (या) सि (या) - त > हाकुमय्सियात > हाकुमय्सित / हाकुमसित

अधिकरण	**सम्बन्ध**
> हाकुम्ह - (या) सि (या) - के > हाकुमय्सियाके - / > हाकुमय्सिके - /> हाकुमसिके	हाकुम्ह -(या) सिया - ø हाकुमय्सिया - ø हाकुमसिया

समूह ६

क, क्क प्रत्यय लागी बनेका परिमाणबोधक विशेषणमा सकर्मक कर्ता र करणमा सिन / से, सम्प्रदान र अधिकरणमा -सि (या) र सम्बन्धमा सजीव भए सिया र निर्जीव भए या आगम आउँछ, जस्तै -

अर्थ	**शब्द**	**सक-क**	**सम्प्र.**	**अधि.**	**सम्.**
सबै	दक्क	दक्क-सिन/से -० >दक्कसिनं /दक्कसें	दक्क-सि(या)/त	दक्क-सि(या)-के	>दक्क-सिया-ø (सजीव) >दक्क-या (निर्जीव) इ.

समूह ७

निर्जीव अर्थमा प्रयोग हुने प्रश्नवाचक सर्वनाम छु, दर्शक सर्वनामहरू **व, थ्व,** **हुं** ले करण, अपादान र अधिकरणमा **कि**, सम्प्रदान र सम्बन्धमा **किया** आगम लिन्छन्, जस्तै -

अर्थ	**शब्द**	**क./अ.**	**अधि.**	**सम्प्र.**	**सम्.**
के?	छु?	कु-कि-०?	छु-कि-इ? >छु-की?	छु-किया-त? >छु-की-त?	छु-किया-ø-?

अर्थ	शब्द	क./अ.	अधि.	सम्प्र.	सम्.
त्यो	व	उ-कि-o̲	उ-कि-इ >उकी	उ-किया-त >उकीत	उ-किया-ø
यो	थ्व	थु-कि-o̲	थु-कि-इ >थुकी	थु-किया-त >थुकीत	थु-किया-ø
धेरै टाढाको त्यो	हुं	हुं-कि-o̲	हुं-कि-इ >हुं-की	हुं-किया-त >हु-की-त	हुं-किया-ø

समूह ८

सजीव अर्थमा प्रयोग हुने दर्शक सर्वनामहरू **व, थ्व, हुं** ले सम्प्रदान, अधिकरण र सम्बन्धमा **या** आगम लिन्छन्, जस्तै -

अर्थ	शब्द	सम्प्र	सम्	अधि
त्यो	व	व - या - त	व - या - ø	व - या - के
यो	थ्व	थ्व - या - त	थ्व - या - ø	थ्व - या - के
परको त्यो	हुं	हुं - या - त	हुं - या - ø	हुं - या - के

समूह ९

यस समूहमा तीन सर्वनामहरू छन् । यिनीहरूले लिने आगमहरू एकै रूपका छैनन् ।

(क) प्रश्नवाचक सर्वनाम / सु / को

यसले सकर्मक कर्ता, करणमा **ना,** सम्प्रदान, सम्बन्ध, अधिकरणमा **या** आगम लिन्छ, जस्तै -

सक - क.	सम्प्र.	सम्.	अधि.
सु - ना - o̲	सु - या - त > सुइत	सु - या - ø	सु - या - के > सुइके

सम्प्रदान र अधिकरणको आगम रूप **या, इ**-मा विकल्पले बदलेको छ।

(ख) अनिश्चयवाचक सर्वनाम / सुं / कोही

यसले सकर्मक कर्ता, करणमा **नान**, सम्प्रदान, अधिकरण र सम्बन्धमा **या** आगम लिन्छ, जस्तै -

सक-क	**कर्म/सम्प्र**	**सम्**	**अधि**
सु - नान - <u>०</u>	सु - या - तं	सु - यां - ø	सु - या - कें

(यहाँ मूल शब्दको दीर्घ नासिकीकरण रूप / ˜ : = <u>०</u> / ले ठाउँ बदली आगम र विभक्तिरूपमा पर्न भएको कुरा स्मरणीय छ ।)

(ग) मध्यमपुरूष, एकवचनका सर्वनाम / छ / **तिमी**-ले सम्प्रदान, सम्बन्ध र अधिकरणमा न् आगम लिन्छ, जस्तै -

सम्प्र	**सम्**	**अधि**
छ - न् - त	छ - न् -ø > छं	छ - न् - के

कारक-रूपायनमा कतै कुनै आगम नलिने नेपालभाषामा दुईवटा सर्वनाम छन् - उत्तम पुरूष, एकवचनको / **जि** / **म**, र निजवाचक सर्वनाम / **थः** (- **व**) / **आफू**

मूल	**सक-क**	**कर्म/सम्प्र**	**सम्**	**अधि**
जि	जि - <u>०</u>	जि - त	जि - ø	जि - के
थः(-व)	थवं/थमं	थः - त	थः - ø	थः - के

४. क्रिया

क्रियाको मूलरूपलाई धातु भनिन्छ । धातुमा प्रत्यय लगाई क्रियाको व्युत्पादन र रूपायन दुवै हुनसक्छ । प्रेरणार्थकीकरण र सकर्मकीकरण क्रियाका व्युत्पादक प्रणालीमा पर्छन् भने काल, भाव, पक्ष क्रियाको रूपायन प्रणालीमा पर्छन् ।

४.१ क्रियाको व्युत्पादन

सकर्मकीकरण र प्रेरणार्थकीकरण - यी दुई मात्र क्रियाको व्युत्पादन प्रणालीमा पर्छन् । त्यसैले नेपालभाषामा अकर्मक जस्तै सकर्मक रूपको, र अप्रेरणार्थक जस्तै प्रेरणार्थक रूपको पनि रूप चल्छ ।

४.१.१ सकर्मकीकरण

नेपालभाषामा स्पर्श वर्गबाट शुरू हुने अकर्मक क्रियाको पहिलो वर्ण सघोष अल्पप्राणबाट अघोष महाप्राणमा (वर्गको तेस्रोबाट दोस्रोमा) बदली सकर्मक बनाउन सकिन्छ, जस्तै -

अक	अर्थ	सक	अर्थ
ग्याये	डराउनु	ख्याये	तर्साउनु
य-गाये	झुण्डिनु	य-खाये	झुण्ड्याउनु
ग्वाये	सल्कनु	ख्वाये	सल्काउनु
कः-जिये	छिनिनु	कः-छिये	छिन्नु
खँ-जुये	कुरा थालिनु	खँ-छुये	कुरा थाल्नु
ज्यले	खिइनु	छ्यले	खियाउनु
लँय्-दने	उफ्कनु	लँय्-थने	उफ्काउनु
दुने	भत्किनु	थुने	भत्काउनु
घाये	घाटा पर्नु	थ्याये	घाटा पार्नु

अक	अर्थ	सक	अर्थ
ल-द्याये	पटिनु	ल-थ्याये	पट्याउनु
प्वा:-गने	प्वाल पार्नु	प्वा:-खने	प्वाल पार्नु
कू-दले	टुक्रिनु	कू-थले	टुक्राउनु
क्व:-दले	पछारिनु	क्व:-थले	पछार्नु
प्व:-दले/दये	थोत्रिनु	प्व:-थले/दये	थोत्राउनु
त्व:-दले	भाँचिनु	त्व:-थले	भाँच्नु
दने	उठ्नु	थने	उठाउनु
बाये	छुट्टिनु	फाये	छुट्याउनु
क्व-बाये	खस्नु	क्व-फाये	खसाल्नु
चिरि-बाये	फाट्नु	चिरि-फाये	फटाउनु
च:-बुये	चुँडिनु	च:-फुये	चुँडाल्नु
मां-बुये	भिजिनु	मां-फ्वये	भिजाउनु
ब्यने	फुस्किनु	फ्यने	फुस्काउनु
ब्वाये	दगुर्नु	फ्वाये	मोड्नु
गुये	च्यातिनु	खुये	च्यात्नु
ल्वाक-ज्याये	मिसिनु	ल्वाक-छ्याये	मिसाउनु
ज्वये	चुहिनु	छ्वये	पठाउनु इ.

माथिका नियमले नसमेटेका सकर्मीकरणका अरू केही उदाहरणहरू -

ब्वले	उफ्किनु	फ्वले	उफ्काउनु
सिये	मर्नु	स्याये	मार्नु
च्वने	बस्नु	तये	राख्नु
वये	आउनु	हये	ल्याउनु इ.

प्रेरणार्थकीकरणको बाटो लागेर पनि अकर्मक क्रिया सकर्मकमा बदल्न सक्छ । प्रेरणार्थक प्रत्यय **क्** हो । यो अकर्मक धातुले मात्र होइन सकर्मकीकृत धातुले पनि लिई द्विकर्मक हुन सक्छ, जस्तै -

अक-धातु	सक-धातु	प्रे.	अर्थ
द्यन् -	थ्यन् -	द्यन् - **क्** -	कसैलाई सुत्न प्रेरित गर्नु
		थ्यन् - **क्** -	कसैले अरू कसैलाई (तेस्रो व्यक्तिलाई) सुताउन प्रेरित गर्नु

अक-धातु	सक-धातु	प्रे.	अर्थ
ग्या	ख्या -	ग्या - **क्** -	कसैलाई तर्सन प्रेरित गर्नु
		ख्या - **क्**	कसैलाई उसले पनि अरू कसैलाई (तेस्रो व्यक्तिलाई) तर्साउन प्रेरित गर्नें

४.१.२ प्रेरणार्थकीकरण

नियमित प्रेरणार्थक प्रत्यय **क्** हो । **क्**-बाट अन्त हुने धातु, जस्तो / पर्क / टाल्नु, / थिन्क - / **उधारो लिनु,** / थक - / **केही गरी सकेपछि फर्कनु,** इ. बाहेक अरू सकर्मक अकर्मक सम्पूर्ण धातुले प्रेरणाकीकरणमा बदल्न आगम लिएर वा नलिई यो **क्** लिन सक्छ, जस्तै -

अप्रेरणार्थक			प्रेरणार्थक	
क्रियार्थ	**धातु**	**आगम**	**प्रत्यय**	**क्रियार्थ**
लिनु	का -	य्	**क्** -	लिनु लाउनु
बाँड्नु	इन् -	×	**क्** -	बाँड्न लाउनु
छोड्नु	त्वःत् -	×	**क्** -	छोड्न लाउनु
लिप्नु	इ -	ये > इ	**क्** -	लिप्न लाउनु इ.

प्रेरणार्थकीकरणमा आगम-रूप

प्रेरणार्थकीकरण प्रणालीमा आगम-रूपको ठूलो भूमिका हुन्छ । यो धातु र प्रेरणार्थक प्रत्यय बीच कतै अनिवार्यरूपमा र कतै ऐच्छिक रूपमा आउँछन्, र कतै आउँदै आउँदैन र धातुले सोझै प्रेरणार्थक प्रत्यय लिन्छ ।

आत्मभूतमा **ना** आउने स्वरान्त धातु-**न्**, **त्**-बाट अन्त हुने व्यञ्जनान्त धातुले आगम नलिई सोझै **क्** प्रत्यय लिन्छ, जस्तै -

क्रियार्थ	धातु	आ.भू	धातु प्रे.	क्रियार्थक
गाँस्नु	घा -	घाना	घा - **क्** -	घा - **क्** - ए > घाके
थुत्नु	कुन् -	कुना	कुङ - **क्** -	कुङ् - **क्** - ए > कुङ्के
बोलाउनु	सःत्-	सःत्	सःत् - **क्** -	सःत् - **क्** - ए > सःत्के

स्वरान्त धातु मध्ये आत्मभूतमा **या** प्रत्यय लिने, **ल्**-बाट अन्त हुने

व्यञ्जनान्त धातुले प्रेरणार्थक प्रत्यय क् लिनुअगि ये आगम अनिवार्य रूपमा लिन्छ, जस्तै -

अर्थ	**धातु**	**आ. भू**	**आगम**	**प्रे.**	**क्रियार्थक**
पर्खनु	पि -	पिया	पि - ये > इ - **क्** - ए > पीके		
काट्नु	ल -	लया	ल - ये > य् - **क्** - ए > लय्के		
मुछ्नु	वाल् -	वाला	वा - ये > य् - **क्** - ए > वाय्के		इ.

जहाँ आगम ऐच्छिक रूपमा आउँछ त्यहाँ आगम लिई वा नलिई प्रेरणार्थक् बन्नुमा अर्थतात्त्विक भेद हुन्छ, जस्तै -

क्रियार्थ	**धातु**	**आगम**	**प्रे.**	**कियार्थक**
खानु	न -	ये > य्	**क्** -	नयक् - ए > नय्के
	न	×	**क्** -	नक् - ए > नके

नय्केको अर्थ हुन्छ जसलाई ख्वाउनु पर्ने हो उ आफै खान सक्ने गरी प्रेरित गर्ने, र **नके**को अर्थ हुन्छ ख्वाउनु पर्ने मान्छेलाई आफूले ख्वाउने । अगिल्लो **नय्के** अवस्थामा प्रेरकको उपस्थिति र देखभालको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ, पछिल्लोमा त्यो छैन । त्यस किसिमले प्रेरणार्थक प्रत्यय लिनु अगि आगम लिने नलिनेको अर्थभेद देखाउन यहाँ अरू केही उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ -

क्रियार्थ	**धातु**	**आगम**	**प्रे.**	**अ. रू**	**अर्थ**
रेट्नु	कि -	ये>य्>इ	क्-	कीक् -	रेट्ने काममा कसैलाई राम्ररी गरेको छ छैन देखभाल गर्ने गरी गराउनु
	कि -	×	क्-	किक् -	कसैलाई रेट्न लाउनु
फुकाउनु	त्व -	ये > य्	क्-	त्वयक -	लुगा फुकाउने काम स्वयम् कर्मले गर्ने गरी कर्ता आफै उपस्थित भई देखाभाल गर्नु
	त्व -	×	क्-	त्वक् -	कर्ताले कर्मको लुगा फुकाउनु

क्रियार्थ	धातु	आगम	प्रे.	अ. रू	अर्थ
टिप्नु	थ्व -	ये>य्	क् -	थ्वयूक् -	कर्मले फुल टिपेकोमा कर्ताले उपस्थित भई देखभाल गर्नु र त्यसरी टिपाउनु ।
	थ्व -	×	क् -	थ्वक् -	(फूल) टिपाउनु
च्यात्नु	खु -	ये>य्>इ	क् -	खुइक् -	कर्ताको आफ्नै उपस्थिति र देखभालमा कर्मद्वारा केही च्यात्न लाउनु
	खु -	×	क् -		कर्मलाई कर्ताद्वारा च्यात्न लाउनु ।

व्यञ्जनान्तमा **ल्**-बाट अन्त हुने धातुले **-ये-** आगम **अनिवार्य रूपमा** लिन्छ । सो लिनुअगि धातुको अन्तिम **ल्** लोप हुन्छ, जस्तै -

क्रियार्थ	धातु	आगम	प्रे.	अ. रू	अर्थ
कराउनु	हाल् -	ये > य्	क्	हायक -ए	कराउन लाउनु
मुछ्नु	वाल -	ये > य	क्	वायक -ए	मुछ्न लाउनु

सहायक क्रिया / बि - / **दिनु** प्रयोग गरी प्रेरणार्थकमा लाने -

मूलक्रिया (प्रेरर्णाथक होस् या अप्रेरणार्थक) - को क्रियार्थक रूपपछि सहायक क्रिया **बि-** राखेर पनि प्रेरणार्थक रूप दिन सकिन्छ । प्रेरणार्थक पछि **बि** आएमा दुगुना प्रेरणार्थक हुन्छ ।

बि-को सामान्य अर्थ **दिनु** हो । तर यसको सहायक अर्थ **प्रेरित गर्नु** (cause), **गर्न दिनु** (Permit), **अनुमति दिनु** (Allow) हो ।

अर्थ	क्रियार्थक	प्रे. क्रि	स. क्रि	अ. रू.	अर्थ
खानु	नये > नय्		बिये	१. नय्बिये	खान दिनु
		नके	बिये	२. नकेबिये	ख्वाउन दिनु

४.२ क्रिया-रूपायन

नेपालभाषामा क्रियार्थक बाहेक विभिन्न काल, भाव र पक्षमा क्रियाको रूप चल्छ । धातुमा प्रत्यय लागी रूप चल्ने हुनाले पहिले नेपालभाषाका सबै धातुहरूको वर्गीकरण गरिन्छ ।

४.२.१ धातुको वर्गीकरण

नेपालभाषामा रूपायनको दृष्टिले क्रियाका सम्पूर्ण धातुलाई निम्न सात समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

समूह १

स्वरान्त धातु जसले आत्म भूतमा -**ना** र परभूतमा -**त** प्रत्यय लिन्छ -

धातु	**क्रियार्थ**	**आ. भू**	**प. भू**	
इ -	बाँड्नु	इ - ना	इ - त	
का -	च्यापिनु		का - त	
कि -	छेक्नु	कि - ना	कि - त	
क्वा -	खन्नु	क्वा - ना	क्वा - त	
खा -	काम्नु	खा - ना	खा - त	
खु -	च्यात्नु	खु - ना	खु - त	
ग्या -	तर्सनु	ग्या - ना	ग्या - त	
घा -	गाँस्नु	घा - ना	घा - त	
ध्वा -	धकेल्नु	ध्वा - ना	ध्या - त	
छि -	रंगाउनु	छि - ना	छि - त	
पि -	रोप्नु	पि - ना	पि - त	
सि -	मर्नु	सि - ना	सि - त	
स्या -	मार्नु	स्या - ना	स्या - त	इ

समूह २

स्वरान्त धातु जसले आत्मभूतमा -**या** र परभूतमा -**ल** प्रत्यय लिन्छ ।

का -	लिनु	क - या	का - ल
कु -	ओढ्नु	कु - या	कु - ल

धातु	क्रियार्थ	आ. भू	प. भू
खु -	चोर्नु	खु - या	खु - ल
ख्व -	रुनु	ख्व - या	ख्व - ल
ग -	चढ्नु	ग - या	ग - ल
ग्य -	साट्नु	ग्य - या	ग्य - ल
जि -	ठीक हुनु	जि - या	जि - ल
जु -	हिड्नु	जु - या	जु - ल
व -	आउनु	व - या	व - ल
त -	राख्नु	त - या	त - ल
ता -	सुन्नु	ता - या	ता - ल
तु -	उभाउनु	तु - या	तु - ल
थि -	छुनु	थि - या	थि - ल
थु -	भात पकाउनु	थु - या	थु - ल इ.

समूह ३

समूह १ र २ को नियम विपरीत आत्मभूतमा **-ना** लिनु पर्नेमा **या** लिने र परभूतमा **-त** लिनु पर्नेमा **-ल** लिने, अथवा आत्मभूत रूपमा **ना, या** विकल्पले दुवै लिनसके जस्तै परभूतमा पनि **-त, -ल** विकल्पले दुवै लिनसक्ने यस समूहमा पर्छन्। धेरैजसो आउँदै गरेका परिवर्तनले गर्दा सामाजिक छूट पाउँदै गएका धातुहरू यस समूहमा पर्छन् । आत्मभूतमा विसर्ग लगाए पछि पूर्वकालिक हुन्छ। आत्मभूतमा रूप नचल्नेको पूर्वकालिकमा रूप चल्नसक्ने हुनाले यहाँ पूर्वकालिक रूप पनि दिइएको छ -

क्रियार्थ	धातु	आ. भू.	प. भू.	पू. का
भुक्नु	उ -	ना / या	त / ल	ना: / या:
समर्थ हुनु	फ -	या	त	या:
हुनु	ख -	या	त	या:
हुनु	द -	या	त	या:
बर्सनु	गा -		त / ल	ना: / या:
सोहर्नु	इ -	या	त / ल	या:
चढाउनु	छा -	ना / या	त / ल	ना: / या:
पठाउनु	छ्व -	या	त / ल	या:

क्रियार्थ	धातु	आ. भू.		प. भू.		पू. का
फड्कनु (कपास)	ति -	ना /	या	त /	ल	नाः / याः
मोल पर्नु	तु -			त /	ल	याः
खोल्नु (लुगा)	त्व -		या	त /	ल	याः
ढेस्सिनु	ध्व -		या	त /	ल	याः
मनाउनु (चाड)	न्या -			त /	ल	याः
कोतर्नु (काँडा)	ङ्वय्पि -			त /	ल	याः
बढार्नु	पु -	ना /	या	त /	ल	नाः / याः
पार्नु (अचार)	फि -	ना		त /	ल	नाः
बस्नु	फेतु -	ना		त /	ल	नाः
कुट्नु (चिउरा)	ल्हु -		या	त /	ल	याः
वान्ता गर्नु	ल्ह -		या	त /	ल	याः
घोप्टो पर्नु	भ्वसु -		या	त /	ल	याः
नसहनु	महि -		या	त /	ल	याः

समूह ४

व्यञ्जनान्तमा पछाडि / - न् / आउने धातुहरू यस समूहमा पर्छन् -

धातु	क्रियार्थ	धातु	क्रियार्थ
इन् -	बाँड्नु	निन् -	गन्नु
कन् -	भन्नु	नुन् -	अघाउनु
कुन् -	थुन्नु	न्यन् -	सोध्नु
क्यन् -	देखाउँनु	न्हन् -	म्हासिनु
खुन् -	पकाउनु (दाल आदि)	न्ह्यन् -	अटाउनु
गन् -	रोक्नु	पन् -	रोक्नु
ग्यन् -	ओजन हुनु	पुन् -	लगाउनु (लुगा)
न्यन् -	फैलिनु	प्वन् -	खाली हुनु
चिन् -	रच्नु (गीत)	फ्वन् -	माग्नु
च्वन् -	रहनु	ब्वन् -	पढ्नु
छ्यन् -	कोर्नु (कपाल)	भिन् -	असल हुनु
ज्वन् -	समात्नु	भुन् -	मोड्नु
झन् -	डढ्नु	मन् -	उसिन्नु

धातु	क्रियार्थ	धातु	क्रियार्थ
गन् -	थप्नु	लुमन् -	सम्झनु
म्यन् -	पिउनु	म्हन् -	सपना देख्नु
पुन् -	भत्काउनु	लन् -	तौल्नु
ष्यन् -	पुग्नु	ल्यन् -	बाँकी हुनु
दन् -	उठ्नु	ल्हन् -	मोटाउनु
गन् -	सुत्नु	वन् -	जानु
मिन् -	घचेट्नु	हन् -	मान्नु
ष्यन् -	काट्नु		

इ.

समूह ५

व्यञ्जनान्तमा पछाडि ल् आउने धातुहरू यस समूहमा पर्छन् -

इल् -	लिप्नु	वाल् -	मुछ्नु
ऽल् -	लगाउनु (गाजल)	ब्वल् -	उफ्रिनु
काल् -	तार्नु (फुल)	माल् -	खोज्नु
क्यल् -	किच्नु	पुल् -	तिर्नु (सापट)
छ्यल् -	चलाउनु	म्हाल् (म्हुतु) -	बार्नु (मुख)
अ्यल् -	खिइनु	साल् -	तान्नु
गाल् -	हम्कनु	सिल् -	माझ्नु
नाल् -	अप्नाउनु	यल् -	निम्तो भर्नु
वाल् -	खोलिनु	हाल् -	कराउनु
थिल् -	हट्नु	हिल् -	साट्नु
ब्वल् -	घोटनु	हुल् -	नाच्नु
प्वल् -	छोडाउनु	हल् -	छर्नु
तिल् -	तेल लाउनु	तुल् -	बेर्नु
स्यल् -	थिच्नु	कू-दल् -	टुक्रिनु
थिल् (बँ) -	लिप्नु	पाल् -	काट्नु
न्हिल् -	हाँस्नु		

इ.

समूह ६

व्यञ्जनान्तमा पछाडि त् आउने धातुहरू यस समूहमा पर्छन् -

धातु	क्रियार्थ	धातु	क्रियार्थ
त्वःत् -	छोड्नु	सःत् -	बोलाउनु
म्हित् -	खेल्नु		

समूह ७

व्यञ्जनान्तमा पछाडि **क्** आउने धातुहरू यस समूहमा पर्छन् -

घुत्क् -	निल्नु	थिन्क् -	उधारो लिनु
चुइक् -	बगाउनु	पर्क् -	टाल्नु
च्वय्क् (नाय्खिं) -	झ्याली पिट्नु	प्यङ्क् -	लात मार्नु
ल्हुक् -	भारी उठाउनु मद्दत गर्नु	हक् -	गाली गर्नु
थक् -	केही काम गरिसकेर फर्कनु	सुचुक् -	लुकाउनु इ.

४.२.२ क्रियार्थक

क्रियार्थक भनेको क्रियाको अर्थ बोध गराउने रूप हो । यसको लिङ्ग, पुरुष, वचन, कालसित कुनै मतलव रहन्न । नेपालभाषामा क्रियार्थक र आत्म-अभूतको एउटै रूप छ । यिनीहरूका दुई संरूप छन् - **ये** र **ए** । स्वरान्त धातुले **ये** र व्यञ्जनान्तले **ए** प्रत्यय लिन्छन्, जस्तै -

समूह	अर्थ	धातु	आ. अ.	अ. रू
१.	काट्नु	ता -	ये	ताये
२.	लिनु	का -	ये	काये
३.	हुनु	ख -	ये	खये
४.	देखाउनु	क्यन् -	ए	क्यने
५.	तान्नु	साल -	ए	साले
६.	खेल्नु	म्हित् -	ए	म्हिते
७.	टाँस्नु	तिक् -	ए	तिके इ.

आत्म-अभूत रूप, क्रियार्थक र क्रियात्मक संज्ञाको रूपमा पनि प्रयोग हुनसक्छन्, जस्तै -

जि **म्हिते** (आ.अ.)
(म **खेल्छु** ।)

जि	**म्हिते मयो**	(क्रि.सं.)
(मलाई	**खेल्न** मन पर्दैन ।)	
व ता:स	**म्हितेत** जिथाय् वल (सोद्देश्य कियार्थक)	
(त्यो ना:स	**खेल्न** मकहाँ आयो)	

पहिलो वाक्यमा **म्हिते** कर्मरूपको विभक्तिहीन कारक र दोस्रो वाक्यमा **म्हितेत** सम्प्रदान कारकरूपमा प्रयोग भएको छ ।

४.२.३ क्रिया-काल

डा. अस्टेन हेल (१९८०) ले देखाउनु भए अनुसार नेपालभाषामा वर्तमान र भविष्यत्को एउटै रूप छ ।त्यसैले यसको भुत र अभूत गरी दुई काल मात्र छन् ।

४.२.३.१ भूत

नेपालभाषामा मध्यमपुरुष र अन्यपुरुषको क्रिया-रूप एउटै छ । त्यसैले यसको आत्म र पर गरी दुई पुरुष मात्र छन् (हेल: १९८०) । तर आत्मपुरुष र परपुरुषको क्रियारूप भिन्न हुनाले भूतकालिक रूप दुई किसिमका भए - आत्मभूत र परभूत (हेर्नुहोस ३.२.१ पुरुषवाचक सर्वनाम) ।

(क) आत्म-भूत

आत्म-भूत एउटा व्याकरणिक रूप हो । यसका तीन संरूप छन् - **आ, ना** र **या** । समूह ४-७ सम्मका धातुले **आ**, समूह १ का सबै र समूह ३ का केही धातुले **ना**, र समूह २ का सबै र समूह ३ का केही धातुले **या** प्रत्यय लिन्छन्, जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्र.	अ.रू	अर्थ
४.	जानु	वन् -	आ	वना	गएँ
५.	कराउनु	हाल् -	आ	हाला	कराएँ
६.	बोलाउनु	स:त् -	आ	स:ता	बोलाएँ
७.	टाल्नु	पर्क् -	आ	पर्का	टालें
१.	छेक्नु	कि -	ना	किना	छेकें
२.	लिनु	का -	या	कया	लिएँ
३.	चढाउनु	छा -	या/ना	छाया/ना	चढाएँ इ.

(ख) पर-भूत

पर-भूत प्रत्ययका ४ संरूप छन् - **अ, अल, त, ल** ।

समूह ४, ५ का धातुले **अ**, समूह ६, ७ का धातुले **अल**, समूह १ का सबै र समूह ३ का केहीले **त** र समूह २ का सबै र समूह ३ का केहीले **ल** प्रत्यय लिन्छन्, जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्र.	अ.रू	अर्थ
४.	चल्नु	सन् -	अ	सन	चल्यो
५.	काट्नु	पाल् -	अ	पाल	काट्यो
६.	खेल्नु	म्हित् -	अल	म्हितल	खेल्यो
७.	निल्नु	धुत्क् -	अल	घुत्कल	निल्यो
१.	काम्नु	खा -	त	खात	काम्यो
२.	झुण्ड्याउनु	यक्खा -	ल	यक्खात	झुण्ड्यायो
३.	बढार्नु	पु -	त / ल	पुत / ल	बढार्‍यो इ.

४.२.३.२ अभूत

उत्तम पुरुषका वर्तमान् र भविष्यत् काललाई आत्म-अभूत भनिन्छ । यस क्रिया रूपका दुई संरूप छन् - **ये** र **ए** । स्वरान्त धातु (समूह १-३) ले **ये** > **य् / इ** व्यञ्जनान्त धातु (समूह ४-७) ले **ए** प्रत्यय लिन्छ, जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्र.	अ.रू	अर्थ
१.	च्यात्नु	खु -	ये[१६]	खुइ	च्यात्छु
२.	रुनु	ख्व -	ये[१७]	ख्वय्	रुन्छु
३.	चढाउनु	छा -	ये	छाय्	चढाउछु
४.	उठ्नु	दन् -	ए	दने	उठ्छु
५.	हाँस्नु	न्हिल् -	ए	न्हिले	हाँस्छु
६.	छोड्नु	त्वःत् -	ए	त्वःते	छोड्छु
७.	हप्काउनु	हक् -	ए	हके	हप्काउछु इ.

(ख) पर-अभूत

पर-पुरुष (प. पु. र अ. पु) का अभूत (वर्तमान र भविष्यत्) काललाई पर-अभूत भनिएको हो । यसका प्रत्ययका दुई संरूप छन् **इ** र **ई** । व्यञ्जनान्त धातुले **ई** प्रत्यय लिन्छ, स्वरान्त धातुले **इ** । जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्र.	अ. रू.	अर्थ
१.	पत्याउनु	थ्या -	इ	थ्याइ	पत्याउँछ
२.	सुन्नु	ता -	इ	ताइ	सुन्छ
३.	मोल पर्नु	तु -	इ	तुइ	मोल पर्छ
४.	रच्नु	चिन् -	ई	चिन्ी	रच्छ
५.	हट्नु	चिल् -	ई	चिली	हट्छ
६.	बोलाउनु	स:त् -	ई	स:ती	बोलाउँछ
७.	हप्काउनु	हक् -	ई	हकी	हप्काउँछ इ.

४.२.४ क्रिया-पक्ष

कालले सामान्य र सोझो अर्थमा अभूत (वर्तमान् र भविष्यत्), भूत, भनिकन क्रियाको काम हुने वा भएको समय बुझाउँछ । नेपालभाषामा **पूर्वकालिक** र **स्वभाव / स्थितिबोधक** गरी मुख्य दुई पक्ष छन् जसको माध्यमबाट संयुक्त क्रियामा सहायक क्रियाले हाँकी अरू अनेक पक्षहरू बनाइन्छन् ।

४.२.४.१ पूर्वकालिक र सम्बन्धित अरू यौगिक पक्षहरू

(क) पूर्वकालिक

आत्म-भूतमा स्वर बृद्धिको प्रतीक विसर्ग लगाए पछि नेपालभाषामा पूर्वकालिक बन्छ । विसर्ग नेपालभाषामा लुप्ताक्षरको शोधभर्ना स्वरूप आएको हुन्छ । पूर्वकालिकमा आउने विसर्गको पूर्वरूप / व / र भन्ने संयोजक हो र आँखिरमा संयोजक आएपछि पूर्णताको लागि यसले अर्को क्रिया खोजेको हुन्छ । तसर्थ पूर्वकालिक अपूर्ण-पक्ष हो र अपूर्ण भएकै कारणले यसलाई असमापिका पनि भनिन्छ ।

समूह	क्रियार्थ	धातु	आ.भू	पू.का	अ.रू.
१.	खन्नु	क्का -	ना	ना:	क्काना: (- व)
२.	चढ्नु	ग -	या	या:	गया: (- व)
३.	जानु	वन् -	आ	आ:	वना: (- व)
४.	काट्नु	पाल् -	आ	आ:	पाला: (- व)
५.	बोलाउनु	स:त् -	आ	आ:	स:ता: (- व)
६.	टाल्नु	पर्क् -	आ	आ:	पर्का: (- व) इ.

(ख) अरू यौगिक पक्षहरू

(अ) प्रारम्भिक पक्ष (inceptive aspect)

पूर्वकालिक आफै अपूर्ण छ जसमा संयोजक स्वरूपको विसर्ग आँखिरमा आई पूर्णताको लागि अरू सहायक क्रिया खोजेको हुन्छ ।

मूल क्रिया पूर्वकालिक भई त्यस पछि सहायक क्रिया **हये** (सामान्य अर्थ **ल्याउनु** सहायक अर्थ **थाल्नु**) आएमा त्यसले आरम्भ पक्ष जनाउँछ, जस्तै -

अर्थ	पू.का.	स.क्रि.	अन्तिम रूप	अर्थ
भनी -	कन् - आ:	ह - ये>य्	कना:हये > कनाहय्	भर्ना ल्याउने
भर्नी -	धा - या:	ह - ये>य्	धया:हये > धयाहय्	भन्न थाल्ने

(आ) पूर्णपक्ष

मूल क्रिया पूर्वकालिक भई त्यसपछि आउने निम्न सहायक क्रियाहरूले पूर्णपक्ष जनाउँछन् -

सहायक क्रियाहरू

धातु	क्रियार्थक	समान्य अर्थ	सहायक अर्थ
का-	का- ये	लिनु	पुष्टि गराउनु
छ्व-	छ्व - ये	पठाउनु	फत्ते गर्नु
त्व:त् -	त्व:त्-ए>त्व:ते	छोडनु	पूरा गराइछोडनु
बि-	बि - ये	दिनु	पूरा गर्नु
थक्	थक् - ए	×	पूरा गरी फर्कनु

सहायक क्रिया भएका संयुक्त क्रियाहरू

अर्थ	मू.क्रि	स.कि.	अन्तिम रूप	अर्थ
भन्न लगाई	धाय-का:	का- ये>य्	धाय्का: काये >धाय्काकाय्	अरूबाट पुष्टि गराइलिनु
मारी -	स्या -ना	छ्व -ये>य्	स्याना: छ्वये >स्यानाछ्वय्	मार्ने काम फत्तेपार्नु
गरी	या- ना:	त्व:त् - ए	याना: त्व:ते >यानात्वते	पूरा गरी छाड्ने
ल्याई	ह -या:	बि - ये>इ	हया: बिइ >हयाबी	ल्याउने काम पूरागर्नु ·
भनी	ध - या:	थ - के	धयाथके	भन्ने काम पूरा गरी फर्कने

(इ) अपूर्ण-पक्ष (imperfective)

मूल-क्रिया पूर्वकालिक भई त्यसपछि आउने निम्न सहायक क्रियाहरूले भइरहेका अपूर्ण-पक्ष जनाउँछन् -

सहायक क्रिया

धातु	क्रियार्थक	समान्य अर्थ	सहायक अर्थ
च्वन् -	ए	रहनु	लगातार गरिरहनु
यन् -	ए	लानु	कतैबाट लगातार गर्नु
यन्क् -	ए	लैजानु	कतैबाट लगातार गर्नु
ह -	ये	ल्याउनु	सुरुदेखि लगातार गर्नु
जु -	ये	हिंडनु	बीच बीचमा रोकी गरिरहनु

संयुक्त क्रियाहरू

अर्थ	मू. क्रि (पू.का.)	स. क्रि (क्रिर्थ)		अ.रू.	अर्थ
भनेर/भनिकन	ध - या:	ह -	ये	धयाहये	भन्न सुरुगन
भनेर/भनिकन	ध - या:	च्वन् -	ए	धयाच्वने	भनिरहनु
भनेर/भनिकन	ध - या:	जु -	ये	धयाजुये	भनिहिड्नु
		यन्/यन्क्-	ए	धयायने/यन्के	भनिलानु

लगातार भइरहेको बुझाउँने भएपनि ती सबैको अर्थ केही केही फरक छन् । अर्थतात्विक ती भेदहरू यहाँ सहायक क्रियाको सहायक अर्थमा देखाइएका छन् ।

४.२.४.२ पर-स्वभाव / स्थितिबोधक र सम्बन्धित अरू यौगिक पक्षहरू

(क) पर-स्वभाव / स्थितिबोधक

स्वभावबोधक भनेको पुनरावृत्ति हुने, एकपल्ट छोडेपछि फेरि फेरि दोहरिने स्वभावको (frequnentative) पक्ष हो भने स्थितिबोधक भनेको स्थिर स्थिति जनाउने (durative) पक्ष हो । पक्षको दृष्टिले भिन्न देखिए पनि रूपका हिसाबले यी दुवैलाई एउटै रूपमा राखिएका छन् ।

स्वभाव/ स्थितिबोधकमा पनि आत्म र परको भेद छ । **आत्म-भूत** र **आत्म-स्वभाव / स्थितिबोधक**को रूप एउटै छ भने **पर-स्वभाव / स्थितिबोधक**को रूप भिन्नै छ । यहाँ पर-स्वभाव / स्थितिबोधक बारे चर्चा गरिन्छ, जसको प्रत्ययका तीन संरूप छन् - **उ, ऊ** र : ।

/ उ /

समूह ३ का निम्न दुई धातुहरू, समूह १ देखि ५ सम्मका मूल रूपमा स्वर **इ** भएका धातुहरूले स्वभाव / स्थितिबोधक रूपमा संरूप **उ** लिन्छ, जस्तै -

समूह	**क्रियार्थक**	**धातु**	**प्रत्यय**	**अन्तिम रूप**	
३.	हुनु	द -	उ	दु	
	सवल हुनु	फ -	उ	फु	
१.	बाँध्नु	चि -	उ	चिउ ~ च्यू	
२.	छुनु	थि -	उ	थिउ ~ थ्यू	
४.	रच्नु	चिन् -	उ	चिउँ ~ च्यूँ (=च्युं)	
५.	पखाल्नु	सिल् -	उ	सिउ ~ स्यू	इ.

/ ऊ /

समूह ६ (व्यञ्जनान्त धातुमा पछाडि **-त्** आउने) र समूह ७ (व्यञ्जनान्त धातुमा पछाडि **-क्** आउने) -का धातुहरूले स्वभाव/स्थितिबोधकमा **ऊ** लिन्छन्, जस्तै -

समूह	क्रियार्थक	धातु	प्रत्यय	अन्तिम रूप
६.	खेल्नु	म्हित -	ऊ	म्हितू
	बोलाउनु	सःत् -	ऊ	सःतू
७.	खसाल्नु	कुर्क् -	ऊ	कुर्कू
	टाल्नु	पर्क् -	ऊ	पर्कू

/ : /

माथि उल्लेख भएका बाहेक अरू सम्पूर्ण धातुले स्वभाव / स्थितिबोधकमा संरूप /:/ लिन्छ, जस्तै -

१.	मार्नु	स्या -	स्याः	
२.	ल्याउनु	ह -	हः	
३.	भुक्नु	उ -	ऊ(=उः)	
४.	देखाउनु	क्य -	क्यँः (= क्यं)	
५.	खिइनु	ज्यल् -	ज्यः	इ.

टिप्पणी

१. संरूप **उ** लिने समूह ३ का दुबै **द-** र **फ-** संयोजक क्रियाका (copula verbs) धातु रूप हुन् । प्रत्यय **उ** लिनु अगि ती धातुका अन्तिम **अ** लोप भएको छ । (dɔ-u > dɔu > dɔː / du)

२. **इ** र **उ** दुबै उच्चस्वर हुन् । उच्चस्वर पछि उच्चस्वर आउने नियमानुसार समूह १ देखि ५ सम्मका धातुहरू मध्ये मूल रूपमा **इ** रहेका धातुहरूले **स्वभाव / स्थितिबोधक** रूपमा संरूप **उ** लिएका हुन् । **इ**-पछि **उ** आई जो द्विस्वर बनेका छन् त्यो स्वयं नै दीर्घरूपको एउटै अक्षरमा गनिने हुनाले यहाँ अन्तिम **उ** दीर्घ गर्नु आवश्यक नभएको हो । व्यञ्जनान्त धातुहरूमा पछाडि **-त** र **-क्** आउनेमा संरूप -उ होइन **-ऊ** आएको छ । किनकि टिप्पणी १ मा उल्लिखित दुई क्रिया बाहेक **स्वभाव / स्थितिबोधक** रूपको आखिरी स्वर दीर्घ नै हुन्छ ।

३. समूह ४ र ५ का धातुहरूमा केही परिर्वतन भएको छ । स्वभाव / स्थिति बोधक रूपमा लानु अगि समूह ४ का धातुहरूको अन्तिम **न्** नासिकीकरणमा बदली अगिल्लो स्वरमाथि चढ्न गएको छ भने समूह ५ का धातुहरूको अन्तिम-**ल्** लोप भएको छ ।

(ख) अरू यौगिक पक्षहरू

स्वभावबोधक रूपको पुनरावृत्ति हुने पक्ष (frequentative aspect) र स्थितिबोधकको स्थिति जनाउँने पक्ष (durative aspect) बारे उल्लेख भइसकेको छ । यहाँ मूल क्रिया स्वभाव / स्थितिबोधक भई त्यस पछि आउने सहायक क्रियाहरूसित सन्धि भई बनेका संयुक्त क्रियाहरूले जनाउने पक्षहरू बारे चर्चा हुनेछ ।

(अ) उद्देश्यमूलक (purposive) पक्ष (आ) सोद्देश्य बराबर भइरहने जनाउने (frequentative continious) पक्ष -

मूल क्रिया स्वभाव / स्थितिबोधक भई त्यसपछि / वन् - / **जानु**, / जु / **हिड्नु** सहायक क्रिया आई बनेका संयुक्त क्रियाले क्रमश: उद्देश्यमूलक पक्ष (purposive aspect) र पुनरावृत्ति भई लगातार भइरहेको जनाउँने पक्ष (frequentative contincous aspect) जनाउँछन्, जस्तै -

मूल क्रिया			सहायक क्रिया			
क्रियार्थ	**धातु**	**स्व/स्थि**	**धातु**	**क्रिर्थ**	**अ.रू**	**अर्थ**
खानु	न -	:	वन् -	ए	न:वने	खान जाने
खोज्नु	माल् -	:	जु -	ये	मा:जुये	खोजी हिड्ने

४.२.४.३ क्रियार्थक रूप पछिका विविध पक्षहरू

क्रियार्थक अपरिमित (non-finite) क्रिया रूप हो । यसको आफ्नै एकलो पक्ष हुँदैन । तर मूल क्रिया क्रियार्थक भई त्यस पछि आउने विविध सहायक क्रियासित सन्धि गरिएका संयुक्त क्रियाहरूले विविध पक्ष जनाउन सक्छन् ।

क्रियार्थकपछि आउने सहायक क्रियाहरू निम्न प्रकारका छन् -

धातु	**प्रत्यय**	**सामान्य अर्थ**	**सहायक अर्थ**
जि -	ये	हुनु	केही काम गर्न समय/उचित हुनु
त्य -	ये	-	केही काम गर्न समय/उचित हुनु
छाल् -	ए	-	लाज नमान्नु
द -	ये	हुनु	मौका हुनु
धुंन् -	ए	-	काम पूरा हुनु

धातु	प्रत्यय	सामान्य अर्थ	सहायक अर्थ
फ -	ये	-	समर्थ हुनु
बि -	ये	दिनु	गर्न दिनु
त्यन् -	ए	-	झण्डै गर्न लाग्नु
माल् -	ए	खोज्नु	कर पर्नु
य -	ये	मन पर्नु	सम्भव हुनु
ला -	ये	पक्रनु	अनायास गरिसक्नु

मूल क्रिया क्रियार्थक भई त्यस पछि आउने सहायक क्रियाहरूको संयोगबाट बनेका संयुक्त क्रियाले देखाउने पूर्ण र अपूर्ण पक्षहरू -

(क) पूर्ण पक्ष Perfective

	मूल क्रिया		सहायक क्रिया			
क्रियार्थ	**धातु**	**क्रि. प्र.**	**धातु**	**क्रि. प्र.**	**सं.क्रिया**	**अर्थ**
भन्नु	धा -	ये > य्	जि	- ये	धाय्जिये	भन्नुहुने
भन्नु	धा -	ये > य्	त्य	- ये	धाय्त्यये	भन्नुहुने
भन्नु	धा -	ये > य्	छाल्	- ए	धाय्छाले	भन्नसक्ने
भन्नु	धा -	ये > य्	द	- ये	धाय्दये	भन्नपाउने
भन्नु	धा -	ये > य्	धुन्	- ए	धाय्धुने	भनिसक्ने
भन्नु	धा -	ये > य्	बि	- ये	धाय्बिये	भन्नदिने

(ख) अपूर्ण पक्ष Imperfective.

क्रियार्थ	**धातु**	**आगम**	**धातु**	**क्रि. प्र.**	**सं.क्रिया**	**अर्थ**
भन्नु	धा -	ये > य्	त्यन्	- ए	धाय् त्यने	भन्नलाग्ने
भन्नु	धा -	ये > य्	य	- ये	धाय् यये	भन्न बेर नमान्ने

४.२.५ क्रिया- भाव (mood/modality)

भन्नेले जे भनेको हुन्छ त्यसमा उसको भावना रहेको हुन्छ र सो भावना सहितको रूपलाई भाव भनिन्छ । नेपालभाषाको क्रिया-रूपायनमा छुट्टै क्रिया रूपले भाव बुझाउने भनेको आज्ञार्थक मात्र हो । अरू क्रियार्थक पछि आउने सहायक क्रिया वा निपातसितको रूप-सन्धिले विविध भाव बुझाउँछन् ।

४.२.५.१ आज्ञार्थक

व्याकरणिक रूप आज्ञार्थक प्रत्ययका तीनवटा संरूपहरू छन् - **इ, उ, ∅**

/ इ /

व्यञ्जनान्त धातुहरू मध्ये अन्तमा **त्, क्** आउने (समूह ६, ७ का) धातुहरूले आज्ञार्थकमा **इ** प्रत्यय लिन्छन्, जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	अ. रू.	
६.	छोड्नु	त्वःत् -	इ	त्वःति	
७.	निल्नु	घुर्क् -	इ	घुर्कि	इ.

/ उ /

इ स्वरान्त र मूल रूपमा स्वर **इ** आउने समूह १ देखि ५ सम्मका धातुहरूले पनि आज्ञार्थकमा **उ** प्रत्यय लिन्छन्, जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	अन्तिम रूप	
१.	बाध्नु	चि -	उ	चिउ ~ च्यु	
२.	बदल्नु	हि -	उ	हिउ ~ ह्यु	
३.	दर्हो पार्नु	फि -	उ	फिउ ~ फ्यु	
४.	बेर्नु	हिन् -	उ	हिउँ ~ ह्युँ	
५.	पखाल्नु	सिल् -	उ	सिउ ~ स्यु	इ.

टिप्पणी

धातुको अन्तिम **इ**-को आज्ञार्थक प्रत्यय **उ**-सित रूप-सन्धि हुँदा तालव्य स्वर **इ** तालव्य अर्धस्वर **य्**-मा विकल्पले बदलिएको छ ।

समूह ४ मा धातुको अन्तिम नासिक्य **-न्** नासिकीकरणमा बदली अगिल्लो स्वर **इ** माथि चढेर मात्र आज्ञार्थक प्रत्यय **उ** लिन सकेकोमा पछिबाट नासिकीकरणका चिन्ह चन्द्रविन्दु विपर्यास प्रक्रियाद्वारा **उ**-मा रहन गएकोले **हिंउ, हिउँ** हुन गएको छ ।

समूह ५ मा धातुको अन्तिम **-ल्** प्रत्यय लिनु अघि लोप भएको छ ।

इ, उ आउने माथिका अवस्थामा बाहेक अन्यत्र सबै ठाउँमा आज्ञार्थकमा शून्य ø प्रत्यय आउँछ, जस्तै -

समूह	क्रियार्थ	धातु	प्रत्यय	अन्तिम रूप	
१.	लिनु	का -	ø	का	
२.	चोर्नु	खु -	ø	खु	
३.	चढाउँनु	छा -	ø	छा	
४.	देखाउँनु	क्यन् -	ø	क्यँ	
५.	तान्नु	साल् -	ø	सा	इ.

समूह ४ का धातुको अन्तिम नासिक्य **-न्** नासिक्यीकरणमा बदली अगिल्लो स्वरमा चढेपछि मात्र, त्यस्तै समूह ५ मा धातुको अन्तिम **-ल्** लोप भएपछि मात्र आज्ञार्थक प्रत्यय ø लिन सकेको छ ।

४.२.५.२ अन्य यौगिक भावहरू

भाव शब्दरूपमा मात्र सीमित नभई वाक्यात्मक प्रणालीमा अर्थका दृष्टिले पनि व्याख्या गरिने हुँदा यसको क्षेत्र फराकिलो छ र यसभित्र अरू अनेक भावहरू अटिन्छन् । मूल क्रिया क्रियार्थकमा रही त्यसपछि अरू सहायक क्रिया वा निपात रही यौगिक रूपमा व्यक्त गरिने यी भावहरूलाई निम्न उप-शीर्षकहरूको नाम दिई व्याख्या गर्न सकिन्छ, जस्तै -

निषेधात्मक (prohibitive), **अनुरोधात्मक** (requestive), **कामनार्थक** (optative), **बाध्यात्मक** (obligative), **सम्भावनात्मक** (subjunctive) भाव ।

(अ) निषेधात्मक भाव

निषेध भनेको एक किसिमले नकारात्मक आज्ञा नै हो । नेपालभाषामा निषेध जनाउने एक छुट्टै निपात छ **मते**, जो मूल क्रिया क्रियार्थकपछि बद्धरूपमा आउँछ, जस्तै -

क्रियार्थ	धातु	क्रिर्थ	निषेध	अन्तिम रूप	
खानु	न -	ये / य्	मते	नय्मते	
कराउनु	हाल् -	ए	मते	हालेमते	
चल्नु	सन् -	ए	मते	सनेमते	इ.

(आ) अनुरोधात्मक भाव

ठूलोले सानोलाई अह्राउँदा जो आज्ञा हुन्छ, सानोले ठूलोलाई अह्राउँदा त्यही अनुरोध, निवेदन, प्रार्थना हुन्छ । रूपका दृष्टिले भिन्नै भएपनि अर्थको दृष्टिले उस्तै देखिने अनुरोधात्मक पनि आज्ञार्थक जस्तै भावमै गनिन्छन् । सादर आज्ञा नै अनुरोध हो र अनुरोधको अझ माथिल्लो तह निवेदन तथा प्रार्थना हुन्छ । नेपालभाषामा आदरार्थक क्रिया दुई किसिमका छन् **झा** - धातुमा **सँ** प्रत्यय लागी बनेको **झासँ** र **बिज्या** - धातुमा **हुँ** प्रत्यय लागि बनेको **बिज्याहुँ** जसको सामान्य *अर्थ आउनुस् जानुस्* हुन्छ । **झासँ** वा **बिज्याहुँ** - को *अर्थ आउनुस्* वा *जानुस* के हो भन्ने कुरा परिस्थिति तथा सन्दर्भको प्रसंगमा बुझ्नुपर्दछ । देवता, राजा र राजपरिवारका सदस्यहरू, गुरु-पुरोहित, बज्राचार्य, शाक्यलाई **बिज्याहुँ** र अरूहरूलाई **झासँ** प्रयोग हुन्छ । दुवै मूल क्रिया पूर्वकालिक रूप पछि सहायक क्रियाका रूपमा पनि प्रयोग हुन्छन् र सहायक अर्थ दुवैको **कार्य पूरा गर्नु** हुन्छ । जस्तै -

क्रियार्थ	**धातु**	**पू. का.**	**स. क्रि.**	**अ. रू.**	**अर्थ**
ल्याउनु	ह -	ह - या:	बिज्या - हुँ /	हयाबिज्याहुँ	ल्याउने काम
			दि - सँ	हयादिसँ	पूरा गरिदिनुस्

(इ) कामनार्थक

कसैको राम्रो होस् वा नराम्रो होस् भनी कामना गर्दा शुभकामना तथा श्रापको भावना व्यक्त गरिन्छ । यसरी ईच्छा गर्दा क्रियार्थक पछाडि **-मा** निपात आउँछ, जस्तै -

संज्ञा	**धातु**	**क्रि. प्र.**	**का. नि.**	**अ. रू.**	**अर्थ**
जय	जु -	ये>इ	मा	जयजुइमा	जयहोस्
नास	जु -	ये>इ	मा	नासजुइमा	नासहोस्
	भिन् -	ए	मा	भिनेमा	असलहोस्
	स्यन् -	ए	मा	स्यनेमा	बिग्रियोस् इ.

(इ) बाध्यात्मक भाव

बाध्यता तथा करको भाव बुझाउँदा क्रियार्थकको पछाडि **मा:** निपात आउँछ, जस्तै -

क्रियार्थ	धातु	क्रि. प्र.	बा. नि.	अ. रू.	अर्थ
जानु	वन् -	ए	मा:	वनेमा:	जानुपर्छ
भन्नु	धा -	ये>य्	मा:	धाय्मा:	भन्नुपर्छ इ.

(३) सम्भावनात्मक भाव

मूल क्रिया क्रियार्थक भई त्यसपछि सहायक क्रिया **फये, यये** आएमा ती यौगिक क्रियाले अनुमानको भाव बुझाउँछ; जस्तै -

	मूल क्रिया		सहायक क्रिया			
क्रियार्थ	**धातु**	**क्रिर्थ**	**धातु**	**क्रिर्थ**	**सं. क्रि.**	**अर्थ**
आउनु	व -	ये>य्	फ	- ये	वय्फये	आउनसक्ने
आउनु	व -	ये>य्	य	- ये	वय्यये	आउनसक्ने

५. अव्यय

प्राचीन ग्रीक दार्शनिक प्लेटो (ईसा पूर्व ४२७-३४७) ले सबभन्दा पहिले नाम र क्रिया गरी दुई वाक्भाग मात्र पहिल्याएकोमा ग्रीककै अर्का दार्शनिक अरिस्टोटलले (ईसा पूर्व ३८४-३२२) त्यसमा अव्यय (indeclinables) थपेका थिए। पछिका वैय्याकरणहरूले अरू वाक्भागहरू सर्वनाम, विशेषण, क्रिया-विशेषण, परसर्ग आदि थप्दै गए पनि तिनीहरूलाई मूल रूपमा यिनै ३ हाँगा अन्तर्गतका बिंगाहरूका रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ। *नामले जस्तै काम गर्नसक्ने सर्वनाम र गुणबोधित संज्ञाको अभावमा संज्ञाकै काम गर्ने विशेषण* **नामिकशब्द** *हुन्*। अर्को अत्यन्त महत्त्वपूर्ण वाक्भागमा गनिएको क्रियाको चर्चा चौथो अध्यायमा भइसकेको छ। आंशिक रूपमा कारकमा रूप चले पनि अव्ययमा गनिएका क्रिया-विशेषण, परर्सग र संयोजक, केहीमा पनि कहिल्यै रूप नचल्ने विष्मयादिबोधक र अरू निपातहरूबारे यहाँ पाँचौ अध्यायमा चर्चा गरिनेछ।

५.१ क्रिया-विशेषण

क्रियाको गुण जाहेर गर्ने शब्दलाई क्रिया-विशेषण भनिन्छ तापनि यसले कतै-कतै विशेषण र अर्को क्रिया-विशेषणको पनि गुण जाहेर गर्छ, जस्तै -

क्रि.वि.	**विशेषण**	**संज्ञा**
तस्सकं	बांला:गु	स्वां
(धेरै	राम्रो	फूल)

सर्वनाम	**क्रि.वि.**	**क्रि.वि.**	**संज्ञा**	**क्रिया**
वं	तस्सकं	बांलाक	ज्या	यात
(उसले	धेरै	राम्ररी	काम	गऱ्यो)

क्रिया-विशेषण **सरल** र **व्युत्पादित** गरी **दुई किसिमका** छन् ।

५.१.१ सरल क्रिया-विशेषण

प्रत्यय नलागेको आफैमा पूर्ण क्रिया-विशेषण सरल क्रिया-विशेषण हुन्छ । यस्ता क्रिया-विशेषणले समय र ठाउँ बुझाउँछ, जस्तै -

क्रि. वि.	अर्थ	देखाएको
हन्चा	भरे	समय
आः	अहिले	समय
अन	त्यहाँ	ठाउँ
थन	यहाँ	ठाउँ इ.

५.१.२ व्युत्पादित क्रिया-विशेषण

धातु, विशेषण र अनुकरणात्मक तथा अनुरणात्मक शब्दमा प्रत्यय जोडी क्रिया-विशेषणको व्युत्पादन गरिन्छ । यसरी प्रत्यय जोडी बनेको क्रिया-विशेषणले रीति बुझाउँछ ।

५.१.२.१ धातुबाट क्रिया-विशेषण

/ क /

समूह १ र ४ का धातुले यो प्रत्यय सोझै लिन्छ, समूह २ र ५ का धातुले यो प्रत्यय लिनु अगि **ये** आगम लिन्छ, समूह ३ का धातु मध्ये कुनैले **ये** आगम लिन्छ, कुनैले लिदैन, जस्तै -

समूह	धातु	क्रियार्थ	क्रि. वि.	अ.रू.	अर्थ
१	सा -	मीठो हुनु	साक्[१८]-क	साक्क	मीठो गरी
१	गा -	पुग्नु	गाक् - क	गाक्क	पुग्ने गरी
४	वन्[१९]-	जानु	वङ् - क	वङ्क	जाने गरी
४	झन् -	डढ्नु	झङ् - क	झङ्क	डढ्ने गरी

समुह	धातु	क्रियार्थ	क्रि. वि.	अ.रू.	अर्थ
२	पु -	नाघ्नु	पु - ये - क	पुइक	नाघ्ने गरी
२	धा -	भन्नु	धा - ये - क	धाय्क	भन्ने गरी
५	पुल्[१०]-	नाघ्नु	पु - ये - क	पुइक	तिर्ने गरी
५	हाल् -	कराउनु	हा - ये - क	हाय्क	कराउने गरी
३	थ्व -	थर्किनु	थ्व - ये - क	थ्वय्क	थर्किने गरी
			थ्व - क	थ्वक्क	थर्किने गरी

५.१.२.२ विशेषणबाट क्रिया-विशेषण

/ क /

मूलरूपमा विशेषण हो तापनि जुन क्रिया रूपमा पनि प्रयोग भई उद्देश्यबाट विधेयमा ठाउँ लिन्छ । त्यसलाई क्रियात्मक विशेषण (attributive adjective) भनिन्छ, जस्तो -/ ह्याउँगु स्वां / **रातो फूलमा ह्याउँ** - विशेषण हो र **स्वां** - संज्ञा हो । तर / स्वां ह्याउँल / **फूल रातो भयोमा** / ह्याउँल / क्रिया रूप लिई उद्देश्यबाट विधेयमा ठाउँ लिनगएको क्रियात्मक विशेषण हो । यस किसिमको क्रियात्मक विशेषणको मूलरूपले **क** प्रत्यय लिई क्रिया-विशेषण बन्छ, जस्तै -

वि.	अर्थ	क्रि. वि.	अर्थ
त:धं	ठूलो	त:धं - क	ठूलो हुने गरी
ह्याउँ	रातो	ह्याउँ - क	रातो हुने गरी
चाकु	गुलियो	चाकु - क	गुलियो हुने गरी
बांला	राम्रो	बांला - क	राम्ररी इ.

/ से /

उकारान्त क्रियात्मक विशेषण पछाडि **से** प्रत्यय रही त्यसले बोधित गुणमा तिब्रता ल्याउनुको साथै सम्बन्धित विशेषणलाई क्रिया-विशेषणमा पनि परिणत गर्छ, जस्तो -

ह्याउँ	रातो	ह्याउँ - से	गाढा रातो हुने गरी
तुयु	सेतो	तुइ - से	गाढा सेतो हुने गरी
न्ह्याइपु	रमाइलो	न्ह्याइपु - से	धेरै रमाइलो हुने गरी इ.

विशेषणमा / से / प्रत्यय लाइएको व्युत्पादित विशेषणले / च्वने / रहनु क्रियाको गुण जाहेर गर्छ, जस्तो -

/ ह्याउँ - से च्वने / गाला रातो हुनु

५.१.२.३ अनुकरणात्मक/अनुरणात्मक मूलबाट क्रिया-विशेषण

प्राकृतिक आवाज / भावको अनुकरण गरी बनेका शब्दको मूल रूपलाई अनुकरणात्मक/ अनुरणात्मक रूप भनिन्छ ।

हुइँ-, भुरु-, घ्वारा-, आदि अनुकरणात्मक (प्राकृतिक आवाजको अनुकरण गरी बनेका) रूप हुन्; मुसु-, म्वाँय्-, कत्ति-, आदि अनुरणात्मक (आवाज होइन प्राकृतिक भावको अनुसरण गरी बनेका) रूप हुन् । तिनीहरूमा क प्रत्यय लगाए एक पटकको कार्य, मूल रूपै दोहऱ्याए दुई पटकको कार्य, हुँ प्रत्यय लगाए विस्तारै लगातार र मूलरूपको पछिल्लो अक्षर लगातार जति भन्दै गयो उत्तिकै छिटो छिटो लगातार भइरहने जनाउँछ । यसरी बनेका व्युत्पादित क्रिया-विशेषण मध्ये कुनैका चारै रूप, कुनैका तीन, कुनैका दुई र कुनैको एकै रूप मात्र पनि हुन सक्छ जस्तै -

अनुरणात्मक प्रकृतिको

मूलरूप →	**घुसु-**	**मुसु-**	**तुइँ-**	**दुरु-**
कार्य ↓	*घिस्रिने किसिम*	*मुस्काउने किसिम*	*चियाउने किसिम*	*दगुर्ने किसिम*
पटक १	घुसुक् - क	मुसुक् - क	तुइँ - क	×
पटक २	घुसु - घुसु	मुसु - मुसु	तुइँ - तुइँ	×
लगातार (विस्तारै)	घुसु - हुँ	मुसु - हुँ	×	×
लगातार (गतिमान)	घुसु-सु-सु-सु	×	×	दुरु - रु - रु इ.

अनुकरणात्मक प्रकृतिको

मूलरूप→	**हुरु-**	**च्यारा-**	**सुकु-**
कार्य ↓	*आगो बल्ने किसिम*	*चडकनको आवाज*	*रुवाइको तरीका*
पटक १	हुरुक् - क	च्याराक् - क	×
पटक २	हुरु - हुरु	च्यारा - च्यारा	सुक - सुक
लगातार (विस्तारै)	×	×	×
लगातार (गतिमान)	हुरु-रु-रु	×	×

५.२ परसर्ग

नामिकशब्द (नाम, सर्वनाम र विशेषण) - लाई अक्ष (axis) जस्तो बनाई उनीहरूको पछाडि रही स्थान, समय, र रीति निर्देशन गर्ने अव्ययलाई परसर्ग भनिन्छ ।

५.२.१ ठाउँ मात्र जनाउने परसर्ग

नामपछाडि रही स्थान बुझाउने परसर्ग

१. झ्या:**च्वय्** (झ्याल**माथि**)
२. खाता**क्वय्** (खाट**मुनि**)
३. क्वथा**दुने** (कोठा**भित्र**)
४. लुखा**फुसय्** (ढोका**माथि**)
५. वया**न्ह्यने** (उसको **अगाडि**) इ.

टिप्पणी

१. अक्षरेखा जस्तो काम गर्ने नामिक शब्द नराखी प्रयोग गर्दा यी निर्देशित शब्दहरू क्रिया-विशेषण हुन्छन् । सम्बन्धित नामिक शब्दले गर्दा नै यिनीहरू परसर्ग भएका हुन् । शब्दपछाडि आउने भएकैले यिनीहरूलाई नामयोगी पनि भनिन्छ ।

वाक्यांश	**वाक्भाग**
क्वथा**दुने** (कोठा**भित्र**)	परसर्ग
दुने वा (**भित्र** आऊ)	क्रिया-विशेषण
क्वथा**पिने** (कोठा**बाहीर**)	परसर्ग
पिने / पिहाँ हुँ (**बाहीर / बाहीर** जाऊ)	क्रिया-विशेषण

२. क्रिया-विशेषण र परसर्ग दुवै अव्यय हुन् । अव्ययको रूप चल्दैन अर्थात् जुनसुकै लिङ्ग, वचन, कारकमा पनि एकै नास रहन्छन् । ***सर्वविभक्तिलिङ्ग वचनेषु एक रूपः शब्दः*** भनिए तापनि नेपालभाषाका केही क्रिया-

विशेषण र परसर्गको आंशिक रूपमा कारकमा [illegible] । [illegible] अधिकरणमा रहेको तिनीहरूको सम्प्रदान, अपादान र सम्बन्धमा [illegible] चल्छन्, जस्तो -

बीज	व्यु. परसर्ग	सम्प्रदान		अपादान		सम्बन्ध	
दु-	दु-ने (innesive)	दुने (-या) -	त:	दुने -	०	दुने - या -	Ø
पि-	पि-ने (surfacessive)	पिने (-या)-	त:	पिने -	०	पिने - या -	Ø
लि-	लि-उने (posessive)	लिउने (-या)-	त:	लिउने -	०	लिउने -या -	Ø
घ:(-व)	घ:-ने (surfacessive)	घ:ने (-या)-	त:	घ:ने -	०	घ:ने - या -	Ø
त:(-व)	त:-ल-य् (subessive)	त:लय् (-या)-	त:	त:ल -	०	त:लय् - या -	Ø
क-	क-य् (subessive)	कय् (-या) -	त:	क -	०	कय् - या -	Ø
च्व-	च्व-य् (supressive)	च्वय् (-या) -	त:	च्व -	०	च्वय् - या -	Ø

५.२.२ समय जनाउने परसर्ग

खुनु / बलय्

यी दुवै परसर्गले समय बुझाए पनि **खुनुले** निश्चित दिन बुझाउँछ, **बलय्** उपसर्गले सम्बन्धित नामिक शब्दले संकेत गरेको समयताका भन्ने बुझाउँछ । यी दुवै नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापछि पनि आउँछन् जस्तै -

नाम	सर्व	वि.	क्रिया	प. सं	अ. रू.	अर्थ
म्हपुजा	---	---	---	खुनु	म्हपुजाखुनु	म्हपुजाको दिन
स्वन्ति	---	---	---	बलय्	स्वन्तिबलय्	तिहारताका
---	व>उ	---	---	खुनु	उखुनु	त्यसदिन
---	व>उ	---	---	बलय्	उबलय्	त्यससताका
---		बांला	---	खुनु	बांला:खुनु	राम्रो दिन (मा)
---	---	बांला:	---	बलय्	बांलाबलय्	राम्रो समय (मा)
---	थ्व>थु	---	---	खुनु	थुखुनु	यसदिन
---	थ्व>थु	---	---	बलय्	थुबलय्	यसताका
---	ग्व>गु	---	---	खुनु	गखुनु ?	कुन दिन ?
---	ग्व>गु	---	---	बलय्	गुबलय्	कहिले
---	----	---	धा:	खुनु	धा:खुनु	भनेको दिन
			नइ	बलय्	नइबलय्	खाने बेला
			नइ	खुनु	नइखुनु	खाने दिन इ.

पाले / सी

समीप दर्शक सर्वनाम थ्व (> थु) पछाडि रही यी परसर्गहरूले चालूवर्षलाई जनाउँछ । **सी** परसर्गअगि **थु** सर्वनामले *-ग्-* आगम लिन्छ, जस्तै -

निर्देशक	आगम	परसर्ग	अर्थ
थ्व > थु	×	पाले	यसवर्ष
थ्व > थु	- ग् -	सी	यसवर्ष

/ फाः /

संज्ञापछि रही यसले सम्बन्धित समयको अलि लामो समयावधि बुझाउँछ, जस्तै -

/ स्वन्तिफा: / **तिहारताका** / मोहनिफा: / **दशैंताका** इ.

५.२.३ ठाउँ र समय जनाउने परसर्ग

स्थानवाचक शब्दपछाडि रही ठाउँ बुझाए जस्तै कालवाचक शब्दपछि रही सम्बन्धित परसर्गले समय बुझाउँछ ।

(क) --- निसें ---तक / थ्यंक

यो श्रोत र लक्ष जनाउने परसर्ग हो जहाँबाट सुरु हुन्छ त्यो श्रोत हो र जहाँ गई टुंगिन्छ त्यो लक्ष हो । श्रोत जनाउने नामिकशब्दपछि सोझै वा विकल्पले अपादानको रूप लिएपछि स्रोत जनाउने **निसें** परसर्ग लाग्छ, र लक्षित ठाउँ नजिक भए **तक** र टाढा भए **थ्यंक** परसर्ग लाग्छ, जस्तै -

	स्रोत	अपादान	परसर्ग	लक्ष	परसर्ग
अ.	मेचि	- ं	निसें	महाकालि	थ्यंक
	(मेची	-	देखि	महाकाली	सम्म)
आ.	सुथ	- ं	निसें	बहँनी	थ्यंक
	(बिहान	-	देखि	राति	सम्म)
इ.	थापाथलि	- ं	निसें	त्रिपुरेश्वर	तक
	(थापाथली	-	देखि	त्रिपुरेश्वर	सम्म)
	४ ता: इल	- ं	निसें	५ ता:ई	तक
	(४ बजे	-	देखि	५ बजे	सम्म) ई.

टिप्पणी

१. **निसे** नेपालभाषामा परसर्ग हो । नेपालीमा **निसे**को रूपान्तर **देखि** परसर्ग नभई पंचमी विभक्ति हो ।
२. नेपालीमा ठाउँको नाउँ दीर्घ हुन्छ, नेपालभाषामा ह्रस्व हुन्छ, इकारान्त ठाउँको नाउँ दीर्घ गर्दा अधिकरण रूपको हुन जान्छ (**थापाथलि**को अधिकरण रूप **थापाथली**) ।

खे / रिखे / पाखे

लक्षित ठाउँको बाटो देखाउँदा सर्वनाम पछाडि **खे** लाग्छ । नाम र समयवाचक शब्दपछाडि **रिखे / पाखे** हुन्छ, जस्तै -

	सर्व	नाम	परसर्ग	अ.रू.
अ.	व > उ -		खे	उखे
	(त्यो > त्य		ता	त्यता)
आ.		भूगोलपार्क	रिखे/पाखे	भूगोलपार्करिखे/पाखे
		(भूगोलपार्क	तिर	भूगोलपार्कतिर)
इ.		४ ता:	रिखे / पाखे	४ ता:रिखे
		(४ बजे	तिर	४ बजेतिर) इ.

/ थाय् /

नेपालभाषामा ठाउँलाई **थाय्** भनिन्छ । **थाय्** संज्ञा भएपनि परसर्गको रूपमा पनि यो शब्द प्रयोग गरिन्छ । परसर्गका रूपमा यो सम्बन्ध कारक, विशेषण, सर्वनाम (निर्देशक, प्रश्नवाचक) पछि रही धेरैजसो ठाउँ, कतै कतै समय पनि बुझाउँछ, जस्तै -

मूल	अर्थ	कारक		परसर्ग	अन्तिम रूप	अर्थ
राम		राम (-या) -	ø	थाय्	राम(-या) थाय्	रामकहाँ
व	उ	व-या -	ø	थाय्	वयाथाय्	उसकहाँ
सु ?	को	सु-या -	ø	थाय्	सुयाथाय्	कसकहाँ
बांला:		बांला:		थाय्	बांला:थाय्	राम्रो ठाउँमा
व >उ		त्यो		थाय्	उथाय्	त्यतिखेर / त्यस ठाउँमा
थ्व>थु		यो			थुथाय्	यस ठाउँमा

टिप्पणी

१. सम्बन्ध कारकको प्रत्यय **सून्य-रूप** / Ø / हो, कोष्ठक चिन्ह भित्रको **(-या)** आगम अनिवार्य होइन, वैकल्पिक अर्थात् राखे पनि हुन्छ, नराखे पनि हुन्छ भनी बुझ्नुपर्छ । कोष्ठक चिन्ह बिनाको **या** अनिवार्य रूपमा आएको आगम हो ।

२. सर्वनाम **व** दुई ठाउँमा छन् । दोश्रो उदाहरणको **व** (उ) भनिएको पुरुषवाचक सर्वनाम हो र त्यसले परसर्ग लिनुअगि सम्बन्ध कारकमा अनिवार्य रूपले **या** आगम लिएको छ । पाँचौ उदाहरणको **व** (त्यो) दर्शक सर्वनाम हो जसले परसर्ग **थाय्** लिई **ठाउँ** र **समय** दुवै बुझाएका छन् ।

पत्तिं / पत्तिकं

एक एक गरी केही नछुट्ने गरी सबै भन्ने अर्थमा प्रयोग हुने यो परसर्ग कोटिकार (classifier) र संज्ञापछाडि आउँछ । जोड दिने हिसाबले सम्बन्धित संज्ञा वा कोटिकार विकल्पले द्वित्व भई पनि आउन सक्छ, जस्तै -

नाम	**नाम-कोटि**	**क्रिया-कोटि**	**परसर्ग**	**अर्थ**
छें	**खा**		पत्तिं / पत्तिकं	घरैपिच्छे
छें (छें)			पत्तिं / पत्तिकं	घरैपिच्छे
		धू - धू	पत्तिं / पत्तिकं	पटकैपिच्छे
त्वा: (त्वा:)			पत्तिं / पत्तिकं	टोलैपिच्छे इ.

यो परसर्ग ठाउँ मात्र होइन समय जनाउन पनि प्रयोग हुन्छ । जोड दिने हिसाबले समय बुझाउने शब्द विकल्पले द्वित्व हुनसक्छ, जस्तै -

नाम	**परसर्ग**	**अर्थ**
ला (-ला)	पत्तिं / पत्तिकं	महिनैपिच्छे
वा (-वा)	पत्तिं / पत्तिकं	हप्तैपिच्छे
दँ (-दँ)	पत्तिं / पत्तिकं	वर्षैपिच्छे इ.

५.२.४ आगन्तुक परसर्ग

नेपालीबाट नेपालभाषामा आएका केही परसर्गहरू -

/ बारे /

नामिक शब्दको सम्बन्ध कारकपछि अधिकरण रूपमा यसको प्रयोग हुन्छ, जस्तै -

रामया बारे
(रामको बारेमा)

यो क्रियात्मक संज्ञापछि पनि आउँछ, जस्तै -

तीर्थ वनेगु बारे
(तीर्थ जाने काम बारे)

/ बजय् /

संख्यावाचक शब्दपछि आई यसले निश्चित समय किटान गर्छ, जस्तै -

चार बजय्
(चार बजे)

/ लागी / *लागि*

सम्बन्ध कारक पछि रही यसले मतलब बुझाउछ, जस्तै-

कायया लागी सफू । सलया लागी काथि
(छोराको निमित्त पुस्तक) (घोडाको निमित्त काठी) इ.

५.३ संयोजक

दुई वा दुई भन्दा बढ्ता शब्द, वाक्यांश वा वाक्य जोड्ने जोर्नीलाई संयोजक भनिन्छ । संयोजक आश्रित र अनाश्रित गरी दुई किसिमका, र त्यस बाहेक नेपालभाषामा विशेषण-विशेष्य संयोजक समेत गरी मूल रूपमै तीन किसिमका छन् ।

५.३.० आश्रित संयोजक

आश्रित संयोजकले दुई वा दुई भन्दा बढ्ता उप-वाक्यहरू जोड्ने काम गर्छ जसमा एउटा मुख्य उप-वाक्य हुन्छ (जसलाई प्रजनन-व्याकरणले मातृ-वाक्य भनिन्छ) र अरू उप-वाक्यहरू सो वाक्यको गर्भभित्र बस्न जान्छ र अनि ती सरल वाक्यहरूको संयोजकद्वारा एक मिश्रित (complex) वाक्य बन्न

जान्छ । त्यस **अवस्थामा संयोजकले** कारण, परिणाम, मतलव, अवस्था, तुलना, भेद र **समय बोध** गराउँछ, जस्तो -

सं.	बोधक	उदाहरण
लिं	*कारण*	म्हसुखमदुगुलिं **जि वय्** मफुत । (सञ्चो नभएकोले **म आउन सकिन**)
कि	*परिणाम*	वं थपायुस्कं कुत:यात कि **परीक्षाय् व न्हाप जुल** । (उसले यत्तिको प्रयास गऱ्यो कि **परीक्षामा उ पहिला भयो**)
तः/धकाः	*मतलव*	यें वनेतः धकाः व **जिथाय् वल** । (काठमाण्डौं जान (लाई / भनी) **उ मकहाँ आयो**)
सा	*अवस्था*	नापं वनेसा **जिथाय् वा** । (सँगै जाने भए / हो भने **मकहाँ आऊ**)
सां	*भेद*	नःसां **व गंसि खनेदु** । (खाएपनि **उ दुब्लो देखिन्छ**)
तल्लय	*समय*	छ मवःतल्लय् **जि पियाच्वने** । (तिमी नआएसम्म **म पर्खिबस्छु**)
लि	*समय*	उलि धयाःलि **व सरासर वन** । (त्यति भनिकन / भनेर **उ सरासर गयो**)
कथनं/वं	*समय*	उलि धयाकथनं / धायुवं **व न्हिल** । (त्यति भन्ने बित्तिकै **उ हाँस्यो**)

माथिका उदाहरणमा संयोजकले छुट्याइएका अगिल्ला उप-वाक्य पेट भित्रका (embedded) र पछिल्लो Block मा छापी छुट्याइएका मूल तथा मातृ (matrix) वाक्य हुन् । अनि मातृ-वाक्य र पेट भित्रका बच्चा वाक्य दुवै मिली संयोजक समेत गरी मिश्रित वाक्य बन्न गएका छन् ।

माथिका उदाहरणहरू जम्मै क्रिया-विशेषणका उपवाक्य हुन् । नाम र विशेषण उपवाक्यमा पनि आश्रित संयोजक लाग्छ, जस्तो-

नाम -उपवाक्य **वं नय् (धकाः) धाल** (त्यसले खान्छु (भनी) भन्यो) मा **धकाः** (भनी) भन्ने उद्धरणार्थक निपातले संयोजकको काम गरेको छ । त्यस्तै विशेषण उपवाक्य -**सुनां नइ वं हे पुली** (जसले खान्छ उसैले तिर्छ) मा **सुनां** (जसले) भन्ने सम्बन्धवाचक सर्वनामले संयोजकको काम गरेको छ ।

५.३.२ अनाश्रित संयोजक

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द, वाक्यात्मक झंझटमा नफसी जोड्ने जोर्नीलाई अनाश्रित संयोजक भनिन्छ । यस किसिमका अनाश्रित संयोजकहरूलाई *जोड्ने, गाँस्ने, छान्ने, भेद जताउने, विपरीत अर्थ बुझाउने* गरी जम्मा ५ किसिमका छन्, जस्तै -

सं.	कार्य	उदाहरण
वं	*जोड्ने*	राम व सीता
(र)		(राम र सीता)
नं	*गाँस्ने*	राम नं सीता नं लक्ष्मण नं ----
(पनि)		(राम पनि सीता पनि लक्ष्मण पनि ......)
कि	*छान्ने*	कि राम, कि लक्ष्मण, कि भरत, ...
(वा)		(राम वा श्याम वा शिव वा विष्णु .....)
		कि र **वा** दुवैले दुई वा बढीमा एउटा छान्ने काम गर्छ । **कि** राख्ने हो भने सम्बन्धित संज्ञाअगाडि र **वा** राख्ने हो भने प्रत्येक सम्बन्धित संज्ञापछाडि राख्दै जानुपर्छ । तर प्रश्नवाचक रूप छ भने **कि** संज्ञाअगाडि होइन, पछाडि नै आउँछ, जस्तो - राम कि श्याम ?
तर	*विपरीत अर्थ बुझाउने*	(राम भिं तर रावण मभिं ।) (राम असल छ तर रावण खराब ।)

५.३.३ विशेषण-विशेष्य संयोजक

अरू भाषाहरूमा विशेषणको लगत्तै पछाडि सम्नन्धित संज्ञा आउँछ, तर नेपालभाषामा गुणबोधक विशेषण र संज्ञा बीच संज्ञा सजीव भए म्ह निर्जीव भए **गु** संयोजक आउँछ, जस्तै -

सजीव	निर्जीव
बांला-म्ह मचा,	ह्याउँ-गु स्वां
(राम्रो बच्चा),	(रातो फूल)
बल्ला-म्ह सल,	बल्ला-गु लाकां
(बलियो घोडा)	(बलियो जुत्ता)

५.४ विस्मयादिबोधक

वाक्यमा अरू शब्दसित कुनै वाक्यात्मक सम्बन्ध नभएको भावाभिव्यक्तिलाई विष्मयादिबोधक भनिन्छ । यो अव्यय हो र यसको कुनैमा पनि रूप चल्दैन ।

अयू !

एक्कासि केही चीज देख्दा वा सम्झँदा झस्केर भनिने अभिव्यक्ति

अहँ !

इन्कारको अभिव्यक्ति

अप्पा/आप्पु !

असाध्यै चीसो वा असाध्यै तातोले र सिस्नोले पोल्दा भनिने अभिव्यक्ति

आया !

एक्कै क्षण कीराले टोक्दा वा सियोले घोच्दा दुख्ने दुखाइको अभिव्यक्ति

आईया !

धेरै र लगातार दुख्ने दुखाइको अभिव्यक्ति

उहू / ऊ !

बेस्सरी लगातार दुख्दाको अभिव्यक्ति

आयामा / उफ् !

उकालो चढ्दा थाकेको अभिव्यक्ति

आका / का / घा !

क्षणिक अफसोच वा पश्चात्तापको अभिव्यक्ति

ई !

नरमाइलो र घिन लाग्दो दृश्य देख्दाको अभिव्यक्ति

क्या: बात् / स्या: बास् !

कसैलाई प्रेरणा दिने हिसाबले उसले गरेको राम्रो कामको प्रशंसामा आउने अभिव्यक्ति । तर कहिलेकाहिं कसैको नराम्रो काममा व्यङ्ग्य गर्दा पनि यो अभिव्यक्ति आउन सक्छ ।

हत् / धत्तेरि !

कसैको नराम्रो बानि -व्यहोरा, ढंग, कार्य-प्रणाली देखि उसलाई गाली गर्ने हिसाबले भनिने अभिव्यक्ति

धिक्कार !

कसैको सार्है नराम्रो बानि- व्यहोरा देखी असाध्यै रिसाई भनिने अभिव्यक्ति

चच्च !

सहानुभुतिको अभिव्यक्ति

दन्तमूलीय स्पर्श संघर्षी चको साधारण उच्चारणमा जिब्रोको टुप्पा तथा अग्र भागले माथिल्लो दाँतको जरामा छुँदा सास बाहिर निस्कन्छ, तर चच्चको अभिव्यक्तिमा ध्वनि-अवयवहरूको उही अवस्था भएपनि सास भित्र पस्छ समाजमा धेरैजसो आइमाईहरूले यस किसिमको अभिव्यक्ति दिन्छन् ।

का का का का का का !

अपर्झट आइपरेको सकंटमा आफूले केही गर्न नसकी नर्भस् हुँदा को अभिव्यक्ति

का सा !

कसैलाई चुनौति दिंदा वा कसैको चुनौति स्वीकार्दाको अभिव्यक्ति

ईस् !

अभद्र तालले गरिने अविश्वासको अभिव्यक्ति

उस् !

कसैले भनेको केही सुनेपछि त्यसमा विश्वास नलागेमा भन आउने अभिव्यक्ति

यम्मा !

तर्सिंदाको अभिव्यक्ति

हरे शिव !

सहानुभूतिको यो अभिव्यक्ति कहिलेकाहिं कसैले ढंग नपुऱ्याई काम गर्दा हेर्न नसकी असन्तोषले पनि भनिने गर्छ ।

५.५ अरू अव्यय तथा निपातहरू

क्रिया-विशेषण, परसर्ग, संयोजक र विष्मयादिबोधक बाहेक नेपालभाषामा अरू अव्यय र निपातहरू पनि छन् । काम अनुसार तिनीहरूको नामाकरण गरिएको छ । संस्कृत व्याकरण अनुसार रूप नचल्ने वाक्भाग अव्यय हुन् भने लोकोक्तिमा स्वत: प्रयोग हुने प्राय: एकाक्षरी शब्द निपात हुन् ।

५.५.१ जोड दिने निपात (emphatic particle)

वाक्यमा जुन शब्दको अर्थमा जोड दिनुपर्ने हो सामान्यत: ठीक त्यसको पछाडि जोड दिने निपात आउँछ।

/ **का** /

जुनसुकै वाक्भाग, अझ अर्को जोड दिने निपातपछि पनि आएर यसले विशेष जोड दिन सक्छ । क्रिया रूपमा आज्ञार्थक भए मात्र क्रिया रूपअगि आउँछ, अरू भए पछि नै रहन्छ, जस्तै -

उदाहरण	**जोड दिइएको शब्द**	**व्याकरणिक रूप**
राम **का** व:गु (राम **पो** आएको)	**राम** -	विभक्तिहीन कारक
नया: **का** च्वंगु (खाई पो रहेको)	**नया:** -	पूर्वकालिक क्रिया
का हुँ (**ल** जा)	**हुँ** -	आज्ञार्थक क्रिया

इ.

दोहोरिएको उही दुई शब्द बीचमा आउँदा वक्ताले झर्को मानी अलि रिसाए जस्तो भान हुने गरी तिनीहरूको अर्थमा जोड दिन्छ, जस्तै -

खु का खुँ छ दुई संज्ञाको बीचमा
(चोर नि चारे तँ)
लिपा का लिपा दुई क्रिया-विशेपाणको बीचमा
(पछि नि पछि)
खइ का खइ दुई पर-अभूत क्रियाको बीचमा आउँदा अविश्वास जनाउँछ ।
(होला नि होला)

/ कि /

क्रियाको भूत र आज्ञार्थकका दोहोरिएको रूपका बीचमा रही / कि / निपातले बिना रोकावट लगातार हुने कार्यमा जोड दिन्छ, जस्तै -

व ब्वात कि ब्वात दुई परभूतको बीचमा कि
(त्यो दगुऱ्यो कि दगुऱ्यो)
जि वना कि वना दुई आत्मभूतको बीचमा कि
(म गएँ कि गएँ)
वं दः हुँ कि हुँ धाल दुई आज्ञार्थक रूपको बीचमा कि
(त्यसले मलाई जाऊ कि जाऊ भन्यो)

टिप्पणी

आज्ञार्थक वाक्यलाई उद्धरण गर्दा मात्र दुई आज्ञार्थक बीचमा कि निपात लाग्छ, सोझो उद्धरण गर्दा लाग्दैन ।

तुं / नतु / स्तुं /

नामिक शब्द, क्रिया-विशेषण तथा परसर्ग, कोटिकार र कतै कतै अर्को जोड दिने निपातपछाडि आई यिनीहरूले अगिल्लो शब्दमा जोड दिन्छ जस्तै -

उदाहरण	जोड दिइएको शब्द	व्याकरणिक रूप
ज्यामि मदुगुलिं वं थःमं/तुं / नतुं ज्या यात । (ज्यामि नभएकोले उसले आफैले काम गऱ्यो)	थःमं -	निजीवाचक सर्वनामको सकर्मक कर्तारूप
चक्कु मदयाः व ब्लेडं तुं/ नतुं भ्वं चात (चक्कू नभएकाले त्यसले ब्लेडैले कागज काट्यो)	ब्लेडं -	करण कारक रूप
जिं सफू भ्याः च्वय्तुं / नतुं/ स्तुं तयागु मैले पुस्तक भ्यालमाथि नै राखेको	च्वय्-	परसर्ग

उदाहरण	जोड दिएको शब्द	व्याकरणिक रूप
थि थर्थे तुं / नतुं / स्तुं वय् (म अहिल्यै आउँछु)	थर्थे -	क्रिया-विशेषण
निसु दःसा गाःगुली वं छकले तुं/नतुं त्यात (दुई ससाना मुट्ठा भए पुग्नेमा उसले ठूलो मुठानै किन्यो)	कले -	कोटिकार
यक्व नयधुंकूम्ह वयातहे तुं/नतुं हान नकलका (धेरै खाइसकेको उसैलाई फेरि ख्वायो नि उसले)	हे -	जोड दिने निपात

टिप्पणी

समय र स्थान जनाउने परसर्ग वा क्रिया-विशेषणमा स्तुं मात्र लाग्छ, अरूमा तुं / नतुं मात्र लाग्छ ।

/ सं /

नामिक शब्दको अधिकरण रूप, स्थान जनाउने क्रिया-विशेषण वा परसर्गमा तुं / नतुं / स्तुं को विकल्पमा / सं / मात्र पनि लाग्नसक्छ, जस्तै -

झ्यालय् (झ्यालैमा वा झ्यालमै)	तुं / नतुं / स्तुं / सं	झ्यालय् -झ्याल शब्दको अधिकरण रूप
अन (त्यहिं नै)	तुं/नतुं/स्तुं/सं	अन - स्थान जनाउने क्रिया-विशेषण
खाता क्वय् (खाटमुनि नै)	तुं/नतुं/स्तुं/सं	क्वय् - स्थान जनाउने परसर्ग

नं / नापं / हे

निश्चितपनमा जोड दिन परिमाण वाचक विशेषण र न्यूनतम संख्या वाचक शब्द पछाडि यी निपातहरू एउटाको ठाउँमा अर्को दोस्रो / तेस्रो विकल्पले प्रयोग गरिन्छ, जस्तै -

उलि (त्यति (मात्र) पनि)	नं / नापं / हे	उलि -	परिमाणवाचक विशेषण
प्यंगः (चारवटा (मात्र) पनि)	नं / नापं / हे	प्यंगः	संख्यावाचक शब्द

मुख्य वाक्यभाग (नामिक शब्द, क्रिया), गौण वाक्यभागमा (क्रिया-विशेषण, परसर्ग र जोड दिने केही निपातहरू) पछि आई अगिल्लो शब्दमा जोड दिने, जस्तै -

राम हे वल । राम - व्यक्तिवाचक संज्ञा
(राम नै आयो)
स्वां ला छं बांलागु हे हल । बांलागु - विशेषण
(फूल त तिमीले राम्रो नै ल्यायौ)
छें ला छं बांलाक हे दन । बांलाक - क्रिया-विशेषण
(घर त तिमीले राम्ररी नै बनायौ)
ग्व न्ह जिं भ्या:च्वय् हे तयागु ख: । च्वय् - परसर्ग
ते भ्यालमाथि नै राखेको हो)
नय् मा॥उ सां हे नयगु धका: वं जिद्दि यात सां - संयोजक
(खान नहुने भए पनि खाने भनी उसले जिद्दी गऱ्यो)
राम जक हे का व:गु जक -जोड दिने निपात
(राम मात्रै पो आएको)
जिं ला थनंस्तु हे तयागु स्तुं - निपात
(मैले त यहिँ नै राखेको)

छि सोही धातुको क्रिया रूपअगि रही यस निपातले गजब जोड दिन
स्तै -

जि वँ हे वने म गई हाल्छु
व सि हे सित त्यो मरी हाल्यो

संयुक्त क्रियामा मूल क्रियापछि सहायक क्रियाअगि,त्यस्तै उपसर्ग भएको क्रियामा उप-सर्गपछि, मूल क्रियाअगि रही यसले सम्बन्धित क्रियामा जोड दिने गर्छ, जस्तै -

व वइ हे मखुत वइ मूल क्रिया
(त्यो आउँदै आउँदैन (अब)
वं बँ हे स्वात बँ उपसर्ग
(त्यसले पछारी छाड्यो)
व न्ह्य हे चिल न्ह्य उपसर्ग
(त्यो अगि नै सरीहाल्यो)

/ नि /

व्यक्ति वा वस्तु विशेषमा जोड दिन यो निपात सम्बन्धित संज्ञापछाडि / द-/ **हुनु** धातुको स्थितिबोधक रूप / दु / **छ**-पछि दोहोरिएर आउने उही संज्ञाअगाडि प्रयोग हुँदा श्रोताले ठम्याउन नसकेकोमा वक्ताले जोड दिई सम्झाए सरी हुन्छ, जस्तै -

लक्ष्मी दु **नि** लक्ष्मी हः व हे का
(लक्ष्मी छ **नि** लक्ष्मी हो त्यही हो)

क्रिया-रूपायनमा विविध क्रिया-रूपपछाडि रही यल्ले सम्बन्धित क्रियामा जोड दिन्छ, जस्तै -

वं गजि त्वं **नि** छाय् मत्वं त्वं (त्वन् - धातुको स्वभावबोधक रूप)
(उ गाँजा खान्छ **नि** किन खाँदैन)
वं गजि त्वन **नि** त्वन् (त्वन् - धातुको परभूत रूप)
(त्यसले गाँजा खायो **नि**)

/ नीं / = निं /

धातुको पहिलो वर्णपछि र क्रिया रूपअगिको **नि**-ले केही गर्नुअगि (सबभन्दा पहिले) भनी सोही क्रिया-कार्यमा जोड दिन्छ, जस्तै -

न निं नय्.... क्रियार्थक
(खाना **नि** खाने (अनि)
नं निं न आज्ञार्थक
(खाना **नि** खाऊ) इ.

यो संज्ञा, विशेषण, क्रिया-विशेषण र परसर्गपछि पनि आई तिनीहरूमा जोड दिन सक्छन्, जस्तै -

पा मदुसा **खुकुरिं** निं पा संज्ञा
(बञ्चरो नभए (हाललाई) **खुकुरीले** नैं काट्)
बांमला: सां **दंगु** निं हिं विशेषण
(नराम्रो भएपनि (हाललाई) **सस्तो** नै ल्याउ)
आ:यात **अथें** निं ति क्रिया-विशेषण
(अहिलेलाई **त्यसै** नै राख)

/ मछि /

अधिकतम परिमाण र संख्यामा जोड दिन प्रयोग हुने यो निपात प्रश्नवाचक र दर्शक मूलबाट व्युत्पादित परिमाण तथा संख्यावाचक शब्दपछि रही तिनीहरूमा जोड् दिन्छ, जस्तै-

सर्वनाम	मूल	व्यु.वि.	निपात	अर्थ
दर्शक	व	उ-लि	मछि	त्यति-को
दर्शक	थ्व	थु-लि	मछि	यत्ति-को
प्रश्नवाचक	ग्व	गु-लि	मछि	कत्ति-को

यिनै दर्शक तथा प्रश्नवाचक सर्वनामको मूल रूप व, थ्व, ग्व-मा पाय् प्रत्यय जोडी व्युत्पादन गरिएको विशेषण पछि नाम-कोटिकार (nominal classifier) अगि आउँछ । सो विशेषणपछि कोटिकारअगि मछि निपात थप्दाले त्यसले वस्तुलाई अधिकतम् रूपका हुन् भनी जोड दिन्छ जस्तै -

सर्व.	मूल	व्यु.वि.	निपात	कोटि.	सं.	संज्ञा	अर्थ
दर्शक	व	अ-पाय्	मछि	पाः	गु	भ्वं	त्यत्रो ठुलो कागत
दर्शक	थ्व	थ-पाय्	मछि	ग्वः	गु	भोंग्त्या	यत्रो ठुलो भोगटे
प्रश्नवाचक	ग्व	ग-पाय्	मछि	त्याः	म्ह	न्या	कत्रो ठुलो माछा

/ या /

दोहोरिएर आउने नामिक शब्दहरू बीचरही यस निपातले भएजति सबै एकै रंग वा प्रकृतिका भन्ने अर्थ आउने गरी सम्बन्धित शब्दमा जोड दिन्छ, जस्तै -

तुयुपि	या	तुयुपि जक
(सेतै		सेतो मात्र)
ह्याउगु	या	ह्याउँगु जक
(रातै		रातो मात्र)

ला / जा

ठुलो सानो कुनै पनि वाक्भाग, अङ्ग जोड दिने निपातहरू **जक, हे**-को पछाडि पनि आई यसले अगिल्लो रूपमा जोड दिन्छ, जस्तै -

ध्यबा ला / जा	मदु ।		संज्ञा
(पैसा त	छैन)		
भिंगु ला / जा	मदु ।		विशेषण
(असल त	छैन)		
बालाक ला / जा	जि	याय् मस:।	क्रि.वि.
(राम्ररी त	म	गर्न जान्दिन)	इ.

धातुको पहिलो वर्णपछि र सोही धातुको क्रिया-रूपअगि यसले सो क्रियाको अर्थमा जोड दिन्छ, जस्तै-

व	ला **वयू** तर	नापलाइ कि	मलाइ जिं मसिउ		आ. अ.
(आउन	त आउँछु तर	भेटिन्छ कि	**भेटिन्न** म जान्दिन)		
न	ला नल, तर	पचय् जुइ	कि	मजुइ	प.भू.
(खान	त खायो तर	पच्छ	कि	पच्दैन)	
न्हि	ला	**न्हिउ**			आज्ञा
(हाँस्न	त	हाँस)			

सहायक क्रिया भएको संयुक्त क्रियामा यो निपात मूल-क्रियापछि सहायक क्रियाअगि, त्यस्तै उपसर्ग भएको उप-क्रियामा उपसर्गपछि क्रियाको मूल रूपअगि रहन्छ, जस्तै-

धया: ला /जा **बी**, तर याइ - मयाइ धाय् मफु पू.का.- आ.अ.
(भनी त दिन्छु, तर गर्छ - गर्दैन भन्न सकिन्न)

न्ह्य ला / जा **च्यु** उपसर्ग - आज्ञार्थक
(अगि त बढ)

५.५.२ कामना गर्ने निपात (benedictive /cursive particles)

कामना राम्रो पनि हुनसक्छ, नराम्रो पनि । राम्रो कामना आशिर्वाद हो भने नराम्रो कामना श्राप हो । यी दुवैको लागि नेपालभाषामा क्रियार्थक रूपपछाडि **मा** निपात लाग्छ, जस्तै -

जय जुयेमा > जय जुइमा	तालव्य अर्धस्वर य् तालव्य स्वर
(जय होस्)	इ-मा बदलेको
सिये >सिइ > सी - मा	तालव्य अर्धस्वर य् तालव्य स्वर
(मरोस्)	इ-मा बदलेको
भिने - मा > भिनेमा	
(असल होस्)	इ.

५.५.३ आदरार्थक निपात (honorific particle)

सामान्य आदरार्थी **भ्का/दि** धातुपछाडि **सँ** र विशेष आदरार्थी **बिज्या-** धातुमा **हुँ** निपात लाग्छ । विशेष सम्मान भनेको देवता, राजा, राजपरिवारका सदस्यहरू, ब्राम्हण, शाक्य वज्राचार्यमा लाग्छ, जस्तै -

हे ईश्वर, बिज्या-हुँ	भ्का-सँ	दि-सँ
(हे ईश्वर, आउनु-होस्)	(आउनु-होस्)	(बस्नु-होस्)

५.५.४ निश्चितता र पूर्णता जनाउने निपात

/ गु /

क्रियाको अभूत रूपपछि आई यसले सो क्रिया-कार्य निश्चित रूपमा हुने जनाउँछ । त्यस्तै भूत रूपपछि आई यसले सो क्रिया-कार्य पूरा भएको जनाउँछ, जस्तै -

जि **वये** - **गु** > जि **वयुगु**	आत्मअभूत
(म आउने)	
छ / व **वइ** - **गु**	परअभूत
(तिमी / ऊ आउने)	
जि वया-गु	आत्मभूत
(म आएको)	
छ / व **वल** - **गु** > **वःगु**	परभूत
(तिमी / उ आएको)	

/ तिनि /

यो क्रियाको भूत र अभूत रूपपछि पनि आउँन सक्छ, नामिक शब्दपछि पनि आउँन सक्छ । क्रियामा अभूत रूपपछि आउँदा यसले क्रियाको कार्य भविष्यमा निश्चित रूपमा हुने जनाउँछ भने भूत रूपपछि आउँदा यसले क्रियाको

पहिलो कार्य भर्खरै सिध्याई. नभइसकेको दोस्रो कार्य (जो छिटो सुरु हुन लागेको छ) - को प्रतीक्षामा रहेको भन्ने बुझाउँछ ।

नामिक शब्दपछि आउँदा आउने सन्दर्भमा पहिलो व्यक्ति आइसकेको, आउँनुपर्ने अरू (हरू) नआइसकेको भन्ने बुझाउँछ, जस्तै -

क्रियाको भूत अभूतपछि

जि **वये** - तिनि > जि वय्तिनि । (म आउँछु - निश्चित रूपमा म आउने छु)	आत्म्-अभूत
जि **वया**-तिनि, यायमानिगु ज्या द हे दनि । (म आएँ-भर्खरै, गर्नु पर्ने काम छँदैछ)	आत्म-भूत
बाज्या **बिज्यात**-तिनि, > श्राद्ध यायगु ज्या बाँकी दनि (बाजे आउनुभो भर्खरै, श्राद्ध गर्ने काम बाँकी नै छ)	पर-भूत
बाज्या **बिज्याइ**-तिनि > बाज्या बिज्याइतिनि (बाजे आउनुहुन्छ - बाजे निश्चित रूपमा आउनुहुन्छ)	पर-अभूत

नामिक शब्दपछि

राम तिनि वल, सीता मवःनि । (रामनि आयो, सीता आएको छैन)	नाम
व तिनि वल, मेपि मवःनि (**त्यो**नि आयो, अरूहरू आएका छैनन)	सर्वनाम
तुयुगु तिनि हल, हाकुगु महःनि (**सेतो**नि ल्यायो, कालो ल्याएको छैन)	विशेषण

टिप्पणी

क्रियाको अभूत रूपपछिको **तिनि**ले भविष्यमा हुने कार्यको निश्चितता जनाउँछ । त्यो पछि हुने कार्यको पूर्वसांकेतिक रूप (anticipative from) पनि हो । नामिक शब्दपछि रही यसले सो नामिक शब्दमा जोड दिने गर्नाले यसलाई जोड दिने निपातका रूपमा लिन सकिन्छ ।

५.५.५ निषेधात्मक निपात (prohibitive particle)

/ मते /

निषेध भनेको नकारात्मक आज्ञा हो । नेपालभाषामा नकारात्मक रूप म-पछि -ते थप्दा निषेधात्मक निपात बन्छ जो क्रियार्थक रूपपछि आउँछ, जस्तै -

वने मते > वनेमते, हाले मते > हालेमते, घाये मते > घाय्मते
(जाने न > नजाउ) (कराउने न > नकराउ) (भन्ने न > नभन) इ.

५.५.६ बेवास्ता जनाउने निपात (particle of negligence)

/ थ /

स्वभाव / स्थितिबोधक रूपपछि आउने संयोजक सा-को पनि पछि सोही क्रियाको आज्ञार्थक अगिको थ-ले अरू कसैले गरेको काममा वक्ताको बेवास्ता बुझिन्छ, जस्तै -

धातु	स्व/स्थि	सं	निपात	आज्ञा	अ.रू.
न-	:	सा	थ	न	न:सा थ न
(खा	ए	भने	होस्	खा	(खाए खाओस)
सि-	:	सा	थ	सि	सीसा थसि
(मर्-	ए	भने	होस्	मर	(मरे मरोस्) इ.

/ लय् /

स्वभाव / स्थितिबोधकपछि संयोजक सा, त्यसपछि प्रश्नवाचक छु-को पनि पछि आँखिरमा आउने लय् निपातले पनि वेवास्ता नै बुझाउँछ, जस्तै -

धातु	स्व/स्थि	सं	प्र.	निपात	अ.रू.
घा-	:	सा	छु	लय् >	घा:सा छु लय्
(भन-	ए	भने	के	त >	भने केत)
सि-	:	सा	छु	लय् >	सीसा छु लय्
(मर्-	ए	भने	के	त >	मरे के त) इ.

/ म्वायूसे /

यो कुराकानीको सन्दर्भमा कसैले केही गुनासो गर्दा श्रोताले जवाफमा बेवास्ता जनाई भनिने शब्द हो जसको अर्थ हुन्छ **जो/जेसुकै होस् मलाई मतलव छैन,** जस्तै -

मां,	***वं***	***जित . दाल***	कायमसें धाल
(आमा,	**उसले**	**मलाई पिट्यो,**	छोराले भन्यो)
म्वायूसे, दाःसा		मामसें लिसः बिल	
(मलाई मतलव छैन, पिटोस्		आमाले जवाफ दिइन्)	

५.५.७ भनाइ नम्र पार्ने निपात (particle of politeness)

/ थे /

कसैको परिचय नम्रतापूर्वक लिने वा केही कुरा नम्रतापूर्वक सोध्ने सन्दर्भमा वाक्यको अन्तमा यो निपात प्रयोग हुन्छ, जस्तै -

अनं	छु	उजं	जूगु	थें !
(उहाँबाट	के	आज्ञा	भएको हो क्यारे !)	
अन	सु			थें ।
(उहाँ	को		(हुनुहुन्छ), क्यारे !)	

५.५.८. उद्धरणार्थक निपात (quotative particle)

/ धकाः /

कसैको, कहिंको भनाइ उद्धरण गर्दा उद्धृत अंशलाई इन्भर्टेड कमा भित्र राख्ने चलन छ । तर नेपालभाषाको **धकाः**ले सोको काम गर्छ । जसको भनाइ उद्धृत गर्ने हो त्यो सकर्मक कर्ताको कर्म रूपमा आश्रित संज्ञा-उपवाक्य (subordinate noun Clause) र त्यसपछि प्रस्तुत निपात र अन्तमा मूल उप-वाक्य (अथवा मातृवाक्य) को क्रिया रूप आउँछ, जस्तै -

स-क.	**आ.संज्ञा-उ. वा.**	**निपात**	**क्रिया**
वं	जि नं वयू	धकाः	धाल
(त्यसले	म पनि आउँछु	(भनी)	भन्यो) इ.

/ हँ /

अपुष्ट कुराको उद्धरण गर्दा यो निपात वाक्यको अन्तमा आउँछ, जस्तै -

कनय्	भुखाय्	ब्वइ हँ
(भोलि	भुइँचालो	जान्छ रे)

५.५.९ पूर्वसांकेतिक निपात (anticipatipative particle)

/ न /

क्रियाको अभूत रूपपछि रही न-ले हुनै लागेको निकट भविष्यको सकारात्मक संकेत गर्छभने त र नि-ले नकारात्मक संकेत गर्छ । सकारात्मक संकेत गर्ने न क्रियाको पर-अभूत रूपपछि सोझै आउँछ,नकारात्मक संकेत गर्ने त र नि क्रियाको अभूत रूपपछि ख (हुनु - be) धातुको नकारात्मक स्थितिबोधक रूप मखु पछि मात्र आउँछ । नकारात्मक रूपमा आउने न-ले हुँदै नहुने जनाउँछ भने नि-ले निकट भविष्यमा नहुने तर दूर भविष्यमा भने हुन सक्ने सम्भाव्यता बुझाउँछ, -

व	न्हिली -	न
(त्यो	हाँस्नै	लाग्यो)

/ त /

व	न्हिली	मखु- त
(त्यो	(अब कहिल्यै)	हाँस्दैन)

/ नि /

नि निपात स्थितिबोधक रूपपछि रही वर्तमानमा सकारात्मक स्थितिमा रही निकट भविष्यमा नकारात्मक हुने, र वर्तमानमा नकारात्मक स्थितिमा रही निकट भविष्यमा सकारात्मक हुने पूर्वसंकेत गर्छ, जस्तै -

हिती ल: व:- नि > हिती ल: व:नि
(धारामा पानी अहिलेलाई त आइरहेछ, तर कुनै पनि बेला रुक्न सक्छ)
हिती ल: म-व: नि > हिती ल: म:वनि
(धारामा पानी अहिलेसम्म त आएको छैन,तर कुनै पनि बेला आउन सक्छ)

५.५.१० नेतृत्व गर्ने निपात (hortative particle)

नेतृत्व गर्नु भनेको आफू मुनिकालाई प्रोत्साहन दिनु पनि हो । प्रोत्साहित गर्ने खालको निपात पनि यहाँ राखिएको छ ।

/ **नु** /

नेतृत्व गर्नेले आफू अगि सरी अरूलाई सँगै लान क्रियार्थकपछि **-नु** प्रयोग गर्छ, जस्तै -

वने नु (जाऔं)

/ **ना** /

आफ्नो हातको अरूलाई दिने विचारले प्रोत्साहन गर्दै भन्छ ।

ना (लेऊ)

/ **रे** /

निर्देशन गर्ने शैलीमा आज्ञार्थक रूपपछाडि यो निपात प्रयोग गरिन्छ, जस्तै -

धा रे (भन न !)

ह:सय् / हस्ते

कुनै गह्रुंगो वस्तु तानी एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लानु पर्दा एकैपल्ट सबैले बल पुऱ्याई तानून् भन्ने उद्देश्यले इसाराको निमित्त नेतृत्व गर्नेले भन्ने शब्द हो, **ह:सय्** ! वा **हस्ते** ! यसको जवाफमा तान्नेहरूले एकै साथ **हाईंसय्** ! भनी तान्छन् ।

/ **बिन्हांबि** /

म आएको छु, बाटो छोड् भन्ने अर्थमा, त्यस्तै म भरेंग चढ्दै छु वा ओर्लदै छु, कसैले माथिल्लो भरेंग चढी मलाई ननाघून् भन्ने अर्थमा अह्लोट गर्न भनिने शब्द हो **बिन्हांबि** !

सय् / बि

हूलमूलमा **म आउँदैछु वा जाँदैछु बाटो छोड्** भन्ने अर्थमा अह्लोट गर्ने हिसाबले भनिने शब्द हुन् **सय्** वा **बि** ।

५.५.११ थेगो जस्तै प्रयोग गरिने निपातहरू (expletive particles)

कुरा गर्दा लागेको बानी अनुसार बीच बीचमा अनायास दोहऱ्याई रहने निरर्थक शब्दलाई थेगो भनिन्छ । कुनै कुनै थेगोको अर्थ हुनसक्छ तापनि गरिएको वा गरिरहेको कुराको सन्दर्भमा यिनीहरूको केही अर्थ लाग्दैन । नेपालभाषामा **छिगु (तपाईंको), (जो) चाहिंने (जो), माने, धाने, हाइँ** आदि यस्ता शब्द हुन् जो कुरै कुरामा वाक्य, वाक्यांश, शब्दको बीच बीचमा निरर्थक रूपमा प्रयोग भइरहन्छन् ।

५.५.१२ प्रश्नवाचक निपात

निपातको दृष्टिले दुई किसिमले प्रश्न गर्न सकिन्छ -

(क) छोटो जवाफ लिन गरिने प्रश्न (polar question)

/ ला /

छोटो जवाफ लिन सोधिने प्रश्नवाचक वाक्यको अन्तमा **ला** निपात आउँछ । यसको विकल्पमा वाक्यको अन्तमा आउने क्रियाको आँखिरी स्वरमा जोड दिई उच्चारण गर्न पनि सकिन्छ, जस्तै -

व	येँय्	वन-ला́
((के) त्यो	काठमाडौं	गयो́ ?)
व	येँय्	वन́ ?
(त्यो	काठमाडौं	गयो́ ?)

(ख) ध्यानाकर्षणको लागि गरिने प्रश्न (tag question)

ध्यानाकर्षणको लागि गरिने प्रश्नवाचक निपात स्वरूप वाक्यको अन्तमा **खःला ?, न्हाँय् न्हिंला ?, हाइँ, हँ** आदि आउँछन्, जस्तै -

/ खःला ? /

छगू	देसय्	छम्ह	जुजु	दु,	खःला ?
(एका	देशमा	एउटा	राजा	छ,	हकि ?)

/ न्हाँय् / न्हिं (ला) ?

अह्राउँदा, अनुरोध गर्दा कुरा नबिर्सियोस् भन्ने हिसाबले भन्नु पर्ने भनिसकेपछि अन्तमा **न्हाय् / न्हि** निपात जोडिन्छ, जस्तै -

उलि ज्या यानाब्यु / यानाबियादिसँ, न्हाँय् / न्हिं (ला) ?
(त्यति काम गरिदेउ / गरिदिनुहोस्, हइ ?)

/ हाइँ /

अर्काले भनेको कुरा राम्ररी सुन्न नसक्दा वा नबुझ्दा, फेरि भन्ने अनुरोध स्वरूप वक्ताले भनिसकेपछि श्रोताले यो निपात प्रयोग गर्छ ।

/ हाइँ / हँः

आफूले नजानेको घटना विशेषमा जिज्ञासु भई जान्नेसित सोध्दा पनि यो निपात वाक्यको अन्तमा प्रयोग गरिन्छ, जस्तै -

रोल्पाय् छु जुयाःच्वन, हाइँ / हाँ (=हं) ?
(रोल्पामा के भइरहेछ, हँ?

५.५.१३ सम्बोधनको निपात (vocative particle)

कसैलाई बोलाउँदा जसको नाम लिएर वा नाता जोडेर बोलाउने हो त्यसको अगाडि **अय्, यो, हे** निपात लाग्छ

/ अय् /

सर्वसाधारणलाई बोलाउँदा **अय्** हुन्छ, जस्तो -

अय् भाइ, अय् राम इ.

/ हे /

राजा, देवता जस्तो धेरै मान्नु पर्नेलाई बोलाउँदा हे हुन्छ, जस्तै -

हे ईश्वर, हे राजन, हे प्रभू इ.

' या /

नाताकुटुम्बी र साह्रै मन परेकालाई बोलाउँदा **यो** लाग्छ, **जस्तै** -

यो कका, **यो** तता, **यो** प्राण,
(काका, दिदी, प्राण) इ.

५.५.१४ जवाफ दिने निपात (responsive particle)

कसैले कसैलाई बोलाउँदा बोलाउने व्यक्तिलाई बोलाइने व्यक्तिले कति मान्नु पर्छ सो हेरी जवाफमा **हँः**, **हःइ**, **ज्यःउ**, **हजुर** आदि प्रयोग गरिन्छन् । सबभन्दा मान्नुपर्नेले बोलाउँदा **हजुर** ! त्यसपछिकोलाई **ज्यःउ**, बिल्कुलै मान्नु नपर्ने भए **हँ** ! भन्ने चलन छ । कृषक समाजमा **हःइ ज्यःउ**कै समानान्तरको रूप हो अर्थात् श्रेष्ठ समाजले **ज्यःउ** भन्ने ठाउँमा कृषक समाजले **हःइ** भन्ने गर्छ ।

/ **अँः (= अं)** /

वक्ताले लामो कुरा गरिरहँदा श्रोताले मैलै सुनिरहेको छु, भन्दै जानू भन्ने अर्थमा बीच बीचमा **अँः अँः** भनी रहने चलन छ ।

हःस् / दय्

केही गरिदिने अनुरोध वा आज्ञाको सकारात्मक जवाफ **हःस्** र **दय्**ले दिन्छ । मान्नु पर्नेले अह्राउँदा श्रोताले **हःस्** भन्छ भने मान्नु नपर्नेले मान्नु पर्नेसित अनुरोध तथा निवेदन गर्दा त्यसको जवाफमा **दय् (हुन्छ)** भन्ने चलन छ ।

६. कोटिकार

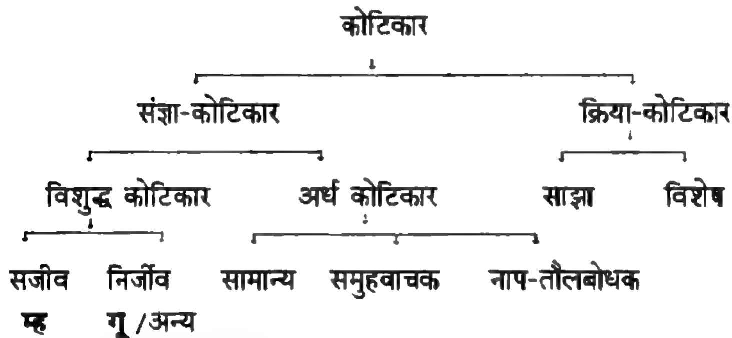
कोटिकारलाई नेपालभाषामा **ताजिग्वः** (classifier) भनिन्छ। संस्कृतमा **कोटिको** अर्थ श्रेणी तथा **वर्ग** हो। नेपालभाषामा **ताजिको** अर्थ **जिनिस** हो। सन् १९४१मा पुरानो **नेपालभाषाको व्याकरण (A Grammar of the Classiscal Newari)** लेख्दा हायन्स जोर्गेसनले व्याकरणको यस रूपलाई **श्रेणी शब्द (Class-Word)** लेखेका थिए। श्रेणीको नेपालभाषामा **तैं (तल्ला)** र **वर्ग** दुवै हुनसक्छ। श्रेणीको रूपान्तर गरी ईश्वरानन्द श्रेष्ठाचार्यले कोटिकारको नाम पहिले **तैंजिग्वः** लेख्नुभएको थियो, तर जिनिस बुझाई शब्दको वर्गीकरण गर्ने तत्व भएको हिसाबले अचेल यसलाई **ताजिग्वः** भन्ने चलन छ।

कतिपय कोटिकारहरू पहिले शब्द रूपमै थिए। तर नेपालभाषाको एकाक्षरी प्रवृत्तिले गर्दा शब्दहरूका पछिल्ला अक्षरहरू खिइँदै गए र यसरी खिइएका शब्दहरू मध्ये कुनै कुनै कोटिकारका रूपमा परिणत हुन गएको कुरा निम्न उदाहरणले प्रमाणित गर्छन्।

अर्थ	**शब्द**	**कोटि**	**संख्या**	**कोटि**	**संज्ञा**
थोपा	फुति	प्ति	छ	-प्ति	लः
			(एक	थोपा	पानी)
ढोका	(सं.) द्वार >	द्वाः	नि	-द्वाः	लुखा
			(दुई	वटा	ढोका)
लमाइ	हाकः(-ल)	हाः	स्व	-हाः	सुका
			(तीन	टुक्रा	धागो)
बाटुलो	चाकः(-ल)	चाः	प्य	-चाः	घःचाः
			(चार	चक्का	पांग्रा)

अर्थ	शब्द	कोटि	संख्या	कोटि	संज्ञा
नागको फण	फण	फँ=फं	न्या	-फं	केरा
			(पाँच	काइयो	केरा)
टुक्रा	त्वाक:(-ल)	त्वा:(-क:)	खु	त्वा:	कथि
			(छ	टुक्रा	लट्ठी)

कोटिकार दुई किसिमका छन् - संज्ञा-कोटिकार र क्रिया-कोटिकार । नेपालभाषाको कोटिकारलाई निम्न किसिमले विभाजन गर्न सकिन्छ ।

६.१ संज्ञा-कोटिकार

सामान्यत: संख्यावाचक शब्दपछाडि, संज्ञाशब्दअगि रही संज्ञा-कोटिकारले सम्बन्धित संज्ञाको रूप-आकार, गुण र कतै नाम अनुसार संज्ञाको वर्णीकरण गर्छ । नेपालभाषामा संख्यावाचक शब्दसित मात्र कोटिकार आउँछ भन्ने छैन, संख्यावाचक शब्दको ठाउँमा ठूलो जनाउने विशेषण **त:** र सानो जनाउने विशेषण **चीले** सोभै र त्यस्तै प्रश्नवाचक सर्वनाम / ग्व / **को** समीप दर्शक सर्वनाम / थ्व / **यो**, दूरदर्शक सर्वनाम / व / **त्यो** ले विशेषणको व्युत्पादक प्रत्यय **पाय्** तथा /-:/ पछि पनि संज्ञाको कोटिकार लिन सक्छ । -**पाय्** प्रत्यय लागेकोले तुलनामा अनिश्चित आकारको परिमाण बुझाँउँछ भने /-:/ प्रत्ययले अनिश्चित संख्याको परिमाण बुझाउँछ । नेपालभाषामा अति-दूरदर्शक सर्वनाम **/ हुं / परको त्यो** पनि छ जसले -**पाय्** प्रत्यय लिई अनिश्चित आकारको परिमाणको तुलनात्मक रूप देखाउँछ, जस्तै -

संख्या	कोटि	संज्ञा
छ	-पु	च्वसा
(एक	वटा	कलम)
नि	- पा	मरि
(दुई	वटा	रोटी) इ.

वि.	कोटि	सं.	संज्ञा	अन्तिम रूप
त:	कू	गु	ला	त:कूगु ला
(ठूलो	टुक्रा		मासु	ठूलो चौटा मासु)
ची	फ्व:	गु	स्वां	चीफ्व:गु स्वां
(सानो			फूल	सानो फूल
त:	धी	म्ह	किसि	त:धीम्ह किसि
(ठूलो	-	-	हात्ती	ठूलो हात्ती)
ची	धी	म्ह	न्या	चींधीम्ह न्या
(सानो			माछा	सानो माछा)

नेपालभाषामा गुणबोधक विशेषण र संज्ञा बीचमा संयोजक आउने नियम अनुसार यहाँ पनि अनिवार्य रूपमा निर्जीव संज्ञाअगि गु र सजीव संज्ञाअगि म्ह संयोजक आएको छ (हेनुहोस् ३.३.१.१ गुणबोधक विशेषण)

सर्व	मूल	प्र.	कोटि	सं	संज्ञा	अन्तिम रूप
समीप	थ्व > थ	- पाय्	पा	गु	मरि	थपायपागु मरि
- दशर्क	(यो > य	त्रो			रोटी	यत्रो रोटी)
	थ्व	:	पा		मरि	थ्व:पा मरि
	(यो > य	- ति	वटा		रोटी	यति (व⁻.) रोटी)
दूर	व > अ	- पाय्	फ्व:	गु	स्वां	अपाय्फ्व:गु स्वां
दर्शक	(त्यो > त्य	त्रो				फूल त्यत्रो फूल)
	व	:	फ्व:		स्वां	व:फ्व: स्वां
	त्यो > त्य	ति	वटा		फूल	त्यति(वटा) फूल
प्रश्न	ग्व > ग	- पाय्	पु	गु	कथि	गपाय्पुगु कथि ?
वाचक	(को > क	त्रो			लट्ठी	कत्रो (मोटो)लट्ठी
अतिदूर	हुँ (=हुं	पाय्	त्या:	म्ह	न्या	हुँपाय्त्या:म्ह न्या
दर्शक	(त्यो >त्य	त्रो			माछो	परको त्यत्रो माछे)

(क) वस्तुको रूप-आकार अनुसारको कोटिकार

/ पु /

अलि झीनो किसिमको लामो वस्तुले **पु** कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

संख्या	कोटि	संज्ञा	अन्तिम रूप
छ	-पु	च्वसा	छपु च्वसा
(एक	वटा	कलम	एउटा कलम)
नि	पु	चुरोट	निपु चुरोट
(दुई	वटा	चुरोट	दुइटा चुरोट)
स्व	पु	केरा	स्वपु केरा
(तीन	वटा	केरा	तीनटा केरा) इ.

/ प्वः (-ल) /

फूल आकारको वस्तुले **प्वः** कोटिकार लिन्छ, जस्तो-

प्य	प्वः	स्वां	प्यप्वः फूल
(चार	वटा	फूल	चारटा फूल)
न्या	प्वः	लवं	न्याप्वः लवं
(पाँच	वटा	ल्वाङ	पाँचौटा ल्वाङ)
खु	प्वः	तांख	खुप्वः तांख
(छ	वटा	टांक	छवटा टाँक) इ.

/ फँः (-न) = फं /

न्हय्	फँः (फं)	केरा	न्हय्फं केरा
(सात	काइँयो	केरा	सात काइँयो केरा)
नि	फं	सँ	निफं सँ
(दुई	चुल्ठो	कपाल	दुई चुल्ठो कपाल)

फँः-को व्युत्पति **फण**बाट भएको हो । केराको काइँयो (भुप्पा), चुल्ठोमाथिको कपाल सर्पको फण जस्तो देखिने हुनाले समुदायवाचक रूपमा यसको कोटिकार **फँः** (=फं) हुन गयो भने सिंगो एउटा मात्र केरालाई भने **पु** कोटिकार रहन गयो ।

(ख) वस्तुको गुण अनुसारको कोटिकार

/ पा / पाः (-त)

पा र पाः दुवै पातलो चेप्टो वस्तुसित आउँछ भन्दा यहाँ पनि रूप-आकार हेरी नै कोटिकारको प्रयोग भएको देखिन्छ तापनि यी दुईमा भेद भने वस्तुको प्रकृति वा गुण अनुसार भइराखेको देखिन्छ। चेप्टो भए पनि जुन पोल्नु हुन्छ वा पोलेरै बनाएको हुन्छ त्यसले **पा** लिन्छ भने जुन पोल्नु हुँदैन,पोल्यो भने खरानी भइजान्छ त्यस्ताले **पाः** लिन्छ, जस्तै -

संख्या	कोटि	संज्ञा	अन्तिम रूप
छ	पा	अप्पा	छपा अप्पा
(एक	वटा	ईंट	एकौटा ईंट)
नि	पा	मार्पा	निपा मार्पा
(दुई	वटा	मालपुवा	दुइटा मालपुवा)
स्व	पा	वः	स्वपा वः
(तीन	वटा	बाह्रा	तीनवटा बाह्रा) इ.

तर -

संख्या	कोटि	संज्ञा	अन्तिम रूप
प्य	पाः	सुकू	प्यपाः सुकू
(चार	वटा	सुकुल	चारौटा सुकुल)
न्या	पाः	दसना	न्यापाः दसना
(पाँच	वटा	डसना	पाँचौटा डसना)
न्हय्	पाः	हासा	न्हय्पाः हासा
(सात	वटा	नाङ्लो	सातौटा नाङ्लो)
खु	पाः	लासा	खुपाः लासा
(छ	वटा	ओछ्यान	छवटा ओछ्यान) इ.

/ प्वाकः (-ल) / गाः (-ल)

प्वाकः र **गाः** दुवैले एकै किसिमको खाल्टोलाई बुझाउँछ तापनि **प्वाः** भन्दा **गाः** अलि गहिरो हुन्छ, जस्तै -

संख्या	**कोटि**	**संज्ञा**
छ	प्वाक:	कुतिप्वाक:
(एक	वटा	ओखल)
नि	गा:	तुंगा:
(दुई	वटा	इनार)

ध्वः (-ल) / झ्वः(-ल)

ध्वः र **झ्वः** दुवैले लहर (पंक्ति) लाई बुझाउँछन् तापनि **ध्वः** भन्नाले कलमले कोरी तानेको धर्का (पंक्ति) लाई बुझाउँछ भने **झ्वः** ले वस्तु वा व्यक्तिहरू लहरै रहेको पंक्तिलाई बुझाउँछ, जस्तै -

छ	ध्व:	ध्व:	छध्व: ध्व:
(एक	धर्सो	**धर्को**	एक **धर्सो** धर्को)
नि	झ्व:	झ्व:	निझ्व: झ्व:
(दुई	लहर	मानिस	दुई लहर मानिस)

(ग) वस्तुको नाम अनुसारको कोटिकार

/खा /

/छें / **घर** शब्दले **खा** कोटिकार लिन्छ । **घरै** भए पनि / लायकू / **राजदरबार,** / बल्चा / **छाप्रो,** /सत: / **धर्मशाला,** / चपा: / **ज्यापु जातीले गुठीगाना चलाउने सत्तल घरले खा** कोटिकार नलिइ **गू** लिन्छ । तर ती शब्दको पछाडि **घर** शब्द जोडी संयुक्त शब्द बनाउँदा भने तिनीहरूले **खा** कोटिकार लिन सक्छ, जस्तै -

संख्या	**कोटि**	**संज्ञा**
छ	गू / खा	लायकु / लायकू-छें
(एक	- / वटा	राज-दरबार)
नि	गू / खा	बल्चा / बल्चा-छें
(दुई	- / वटा	छाप्रो)
स्वङ्	गू / खा	सत: / सत:छें
(तीन	- / वटा	धर्मशाला)

संख्या	कोटि	संज्ञा
प्यङ्	गू / खा	चपा: / चपा:-छें
(चार	- / वटा	सतल)

यहाँ **छें** भन्ने नाम अनुसार मात्र **खा** कोटिकार आएको छ ।

/बेयू /

छें शब्दले **खा** कोटिकार लिए जस्तै **ग्वा:** (पान) शब्दले मात्र **बेयू** कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

छ	बेयू	ग्वा:
(एक	बेडा (बिरा)	पान)

/पि /

यो **चुपि** (चुपी) सित मात्र आउँछ, जस्तै -

छ	पि	चुपि
(एक	वटा	चुपी)

/ प्वा: (-त) /

यो **बत्ती**सित मात्र आउँछ, जस्तै -

नि	प्वा:	मत
(दुई	वटा	बत्ती)

/ खँ /

एकजनाले खान सक्ने जति भातको परिमाणसित मात्र यो कोटिकार आउँछ, जस्तै-

छ	-खँ	जा
(एक	थाल	भात)

६.१.१ विशुद्ध कोटिकार

नेपालभाषामा केही कोटिकारहरूको संज्ञा रूपमा पनि मान्यता छ भने धेरै कोटिकारहरूको कोटिकारकै रूपमा मात्र मान्यता छ । कोटिकारकै रूपमा मात्र

मान्यता हुने विशुद्ध कोटिकार हुन्, उही शब्दको कोटिकार र संज्ञा दुवै रूपमा मान्यता हुने अर्ध कोटिकार हुन् ।

/ म्ह /

सजीव वस्तुको कोटिकार **म्ह** हो । मानिस, पशु-पन्छी, कीट-पटङ्ग, सजीवको कल्पना गरी बनाइएका पुतली, र अरू खेलौनाहरू, मूर्तिहरू,अलौकिक जीवात्माहरू (ख्याक, कंकाल, भूत, प्रेत, पिचास, बोक्सी, देव-देवी इ.) ले **म्ह** कोटिकार लिन्छ । नेपालीमा मानवजातिलाई मात्र **जना** अरू पशु-पन्छी कीट-पतङ्गलाई **वटा** प्रयोग गर्ने चलन छ । अलौकिक जीवले नेपालीमा **जना** वा **वटा** विरलै लिन्छन् । संस्कृतको प्रभावले गर्दा विना कोटिकारको प्रयोग नै ग्राह्य छ, जस्तै - **नौग्रह,अष्टमातृका, दशमहाविद्या, चारनारायण, चारगणेश** इ. । नेपालभाषामा भने यस्तो अवस्थामा **म्ह** अनिवार्य हुन्छ, जस्तै -

संख्या	कोटि	संज्ञा	
छ	-म्ह	मनू	
(एक	जना	मानिस)	
स्व	-म्ह	ब्विस्स	
(तीन	(जना)	बोक्सी)	
न्या	-म्ह	की	
(पाँच	वटा	कीरा)	
न्हय्	-म्ह	द्य:	
(सात	(वटा)	देवता)	
नि	-म्ह	किसि	
(दुई	वटा	हात्ती)	
प्य	-म्ह	कतांमरि	
(चार	वटा	पुतली)	
खु	-म्ह	ख्या:	
(छ	वटा	ख्याक)	
च्या	-म्ह	दुगुचा	
(आठ	वटा	बोका)	इ.

/ गू /

निर्जीव संज्ञाहरूमध्ये सबभन्दा बढीले लिने कोटिकार **गू** हो । नेपालभाषाका निर्जीव संज्ञाहरूको भिन्नाभिन्नै कोटिकारहरू छन् तापनि ती कोटिकारहरूले नसमेटेका कतिपय संज्ञाहरूले **गू** कोटिकार लिन्छन् । वचं (वचन), ज्या (कार्य), खँ (कुरा) आदि भाववाचक संज्ञा; देश, नदि (नदी), खुसि, कुलां (क्षितिज), आकाश, ग्रह आदि प्राकृतिक वस्तु; क:ति (कौरौंति), मार्तोल, रत्रा (रण्डा), कतां (छिनो), आदि ज्यावलहरू; खाता (खाट्), मेच, पंखा, त्रिपाइ आदि फर्निचरहरू; क्वथा (कोठा), च:बि (चर्बी), भुतू (चुल्हो), बैठक आदि घरका भागहरू; इञ्च, मिटर आदि नापोका शब्दहरू; उपन्यास, कथा आदि आगन्तुक साहित्यिक विधाका शब्दहरू र यी बाहेक अरू धेरैले **गू** कोटिकार लिन्छन् जस्तै -

संख्या	कोटि	संज्ञा	
छ	-गू	वचं	
(एक		वचन)	
स्वं	-गू	खँ	
(तीन	वटा	कुरा)	
न्या	-गू	ज्याब:	
(पाँच	वटा	ज्यावल)	
न्हय्	-गू	लायकू	
(सात	वटा	दरबार)	
नि	-गू	ज्या	
(दुई	वटा	काम)	
प्यं	-गू	गां	
(चार	वटा	गाउँ)	
खु	-गू	क्वथा	
(छ	वटा	कोठा)	
च्या	-गू	बल्चा	
(आठ	वटा	छाप्रो)	इ.

म्ह र **गू** कोटिकार मात्र होइन संयोजक रूपमा पनि आउँसक्छ (हेर्नुहोस : ५.३.३ विशेषण- विशेष्य संयोजक)

म्ह दुवैमा उस्तै हो, तर संयोजक गु ह्रस्व र कोटिकार गु दीर्घ हुन्छ । यसरी बस्दा पाँचौ छैठौं भनी किटान गर्दा पनि किटानक म्ह र गु नै प्रयोग हुन्छ, जस्तै

संख्या	कोटि	किटा	संज्ञा
न्या	म्ह	म्ह	मनू
(पाँच		औं	मान्छें
खु	प्व:	गु	स्वां
(छै		टौं	फूल)

/ का /

लँ(बाटो),सिँ(दाउरा) र ल्हा:(हात) ले का कोटिकार लिन्छ,जस्तै-

संख्या	कोटि	संज्ञा
छ	-का	लँ
(एक	वटा	बाटो)
स्व	-का	सिँ
(तीन	वटा	दाउरा)
नि	-का	ल्हा:
(दुई	वटा	हात)

देव-देवताका मूर्तिहरूमा हुने हात लाई मात्र का कोटिकार लाग्छ, मान्छेको हातले पा कोटिकार लिन्छ ।

खु	-का	ल्हा:
(छ	वटा	हात (मूर्तिको))
नि	-पा	ल्हा:
(दुई	वटा	हात (मान्छेको)

/ खा: (-ल) /

भातको बान / पाखसित खा: कोटिकार आउँछ, जस्तै -

संख्या	कोटि	संज्ञा	
छ	-खा:	जा	
(एक	बान / पाख	भात)	
नि	-खा:	जा	
(दुई	बान / पाख	भात)	इ.

६.१.२ अर्ध कोटिकार (quasi classifier)

संज्ञा र कोटिकार दुवै रूपमा मान्यता प्राप्त शब्दलाई अर्ध कोटिकार भनिएको हो । यस्ता शब्दलाई तीन समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ, जस्तै -

६.१.२.१ सामान्य

नेपालभाषाको एकाक्षरी प्रवृतिले गर्दा बढी अक्षर मिली बनेका शब्दमा पछिल्ला अक्षर (हरू) खिइएर एकाक्षरी बनेका मध्ये केही कोटिकार रूपमा परिणत भएका छन् तापनि परिर्वतनको संघारमा छँदा हाललाई तिनीहरूको संज्ञा रूपमा पनि मान्यता प्राप्त छ । यस्ता शब्दहरूमध्ये धेरै जसो अनिश्चित रूप र आकारका छन् जस्तै -

अर्ध कोटि.	अर्थ	संज्ञामा प्रयोग	उदाहरण
/ कू (-ति) /	टुक्रा	लाकू	छ - कू ला
		(मासुको चोक्टा	एक चोक्टा मासु)
/ चा: (-क: (-ल)) /	बाटुलो	त:सिचा:	नि - चा: त:सि
	वस्तु	(बिमिरोको चाक्लो	दुइ चाक्लो बिमिरो)
ग्व: / ग: (-ल)	गेडा	ग्व:	नि - ग: लाभा
		(दाना	दुई दाना लसुन)
/ फुति /	थोपा	फुति फुति वा	स्व - फुति मसि
		(सिमसिमे पानी	तीन थोपा मसि)
/ हाक (-ल) /	लमाइ	क्था-हाक:	न्या - हा: सुका
		(कोठाको लमाइ	पाँच टुक्रा धागो)
/त्वा: (-क)	टुक्रा	त्वा:दये	खु - त्वा: कथि
		(टुक्रिनु	छ टुक्रा लठी)

अर्थ कोटि.	**अर्थ**	**संज्ञामा प्रयोग**	**उदाहरण**
/ प्व: (-ल)	पोका	प्व: वल (टुटिलो उठ्यो	नि - प्व: प्व: दुईटा टुटिलो)
/ प्वा: (-ल)	प्वाल	ध्वन - प्वा: (जुठ्यान	स्व - प्वा:ध्वम्प्वा: तीनटा जुठ्यान)
/ ह्व: (-त)	प्वाल (ठूलो)	अंग:ह्व: भित्ताको प्वाल	प्य - ह्व: ह्व चारटा प्वाल)
/ प्वाक: (-ल) /	खोपिल्टो (खाल्टो	कुतिप्वाक: ओखल	नि - प्वाक: कुतिप्वाक: दुइटा ओखल)
/गा: (-ल) /	खाल्टो (कालीमाटीको खाल्टो	कँ-गा:	नि - गा: कँगा: दुईटा कालीमाटीको खाल्टो)
/ मा /	बोट	स्वांमा (बिरुवा	न्या - मा स्वांमा: पाच वटा बिरुवा)
/ मा: (-ला) /	माला	स्वांमा: (फूल-माला	नि - मा स्वांमा: दुइटा माला)
/ह: (-ल) /	पात	केरा- ह: (केराको पात	नि - ह: केराह: केराको दुई पात)
/ फ: (-ल) /	साँप्रो	ला-फ: (मासुको सपेटो	नि - फ: लाफ: दुई साँप्रो मासु)
/ कु /	भारी	जाकि-कु (चामलको भारी	नि - कु जाकि दुई भारी चामल) इ.

६.१.२.२ समूहवाचक

समूहवाचक संज्ञालाई कोटिकार रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । समूह भित्र वस्तुको यति-उति भन्ने हिसाब हुँदैन ।

कले / थु मुठ्ठा

वाउँ तरकारि (हरियो सागपात), सु (पराल), सिँ (दाउरा), घाँय् (घाँस) आदि धेरै हुने गरी बाँधिएको मुठ्ठालाई / कले / **कल्ली वा बिटो** र थोरै हुने गरी बाँधिएको मुठ्ठालाई / थु / **सानो कल्ली वा मुठो** भनिन्छ । एउटा **कले** भित्र केही **थु** पनि हुन सक्छन्, जस्तै -

संख्या	**कोटि**	**संज्ञा**
छ	-कले	तुकं
(एक	कल्ली	तोरीको साग)
छ	कले	वाउँचा
(एक	कल्ली	साग)
खु	-थु	तुकं
(छ	मुट्ठा	तोरीको साग)
खु	कले	पाछाइ)
(छ	कल्ली	रायोको साग)

जु / ज्वः (-ल) - **जोडी, सेट**

जोडा वा सेट मिलेका समूहलाई **जु** वा **ज्वः** भनिन्छ । वस्त्रको समूहले **जु** र गहनाको सेटले **ज्वः** कोटिकार लिन्छ । **जु** विशुद्ध कोटिकारमा पर्छ भने **ज्वः** **जोडा**को संज्ञा रूपमा पनि मान्यता हुनाले अर्ध कोटिकारमा पर्छ, जस्तै -

छ	-जु	वसः
(एक	सेट	पोशाक)
नि	ज्वः	तिसा
(दुई	सेट	गहना)

प्वाँय् / पुइँ - **झुप्पा, मुट्ठा (ठूलो) / बिटो (सानो)**

घाँय् (घाँस), सँ (रौं), ताःचा (साँचो), च्वसा (कलम), सर्प, दलम्बि (गड्यौला) आदि झिनो लामो सजीव वा निर्जीव वस्तुको ठूलो मुट्ठोलाई **प्वाँय्** र सानो मुट्ठो (बिटो) लाई **पुइँ** भनिन्छ, र तिनीहरूको गिन्तिमा **प्वाँय्, पुइँ** नै कोटिकार रूपमा पनि आउँछन्, जस्तै -

छ	-प्वाँय्	ताःचा
(एक	झुप्पा	साँचो)
नि	-पुइँ	सुका
(दुई	मुट्ठा	धागो)
स्व	-पुइँ	घाँय्
(तीन	बिटो	घाँस)

संख्या	कोटि	संज्ञा	
प्य	-प्वाँय्	द्लम्बि	
(चार	मुठ्ठा	गड्यौला)	इ.

पँ / ह्वँ

मिलाइएको चेप्टो वस्तुको चाङ (थेर) पँ हुन्छ, त्यसरी नमिलाइएको कुनै पनि रूपको वस्तुको रासलाई **ह्वँ** भनिन्छ, जस्तै -

छ	-पँ	सफू
(एक	चाङ	पुस्तक)
नि	ह्वँ	जाकि
(दुई	रास	चावल)

थ्व: (-ल)/ बथां (-न)

मानिसहरूको सानो समूहलाई **थ्व:** र ठुलो समूहलाई **बथां** भनिन्छ । **थ्व:** मानिसहरूको समूहलाई मात्र लाग्छ,**बथां** मानिस बाहेक अरू पशुपंछी र कीट-पतंग समेतको समूहलाई लाग्छ,जस्तै-

छ	-बथां	मनू/फइ
(एक	बगाल	मानिस/भेंडा)
नि	थ्व:	मनू
(दुई	समूह	मानिस) इ.

/ गाज: (-ल) / गाँज

बोक्राद्वारा बाँधिएको मकैको र बोटद्वारा बाँधिएको लसुनको गाँजले यो कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

छ	-गाज:	लाभा	
(एक	गाँज	लसुन)	
नि	-गाज:	कंनि	
(दुई	गाँज	मकै)	इ.

/ज्वाँय्/ झुप्पा

एउटै डाँठमा लटरम्म फलेका फलफूल, अन्न र गहनाको संकलनले **ज्वाँय्** कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

संख्या	**कोटि**	**संज्ञा**
छ	-ज्वाँय्	तिसा
(एक	झुप्पा	गहना)
नि	-ज्वाँय्	दा:ख
(दुई	झुप्पा	दा:ख) इ.

/ पुचः (-ल) /

सजीवमा मानिस र अरू ससाना कीराहरू र निर्जीवमा अन्न, सुपारी, ल्वाङ जस्ता ससाना वस्तुहरूका समूहले यो कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

छ	-पुचः	मनू
(एक	हुल	मानिसहरू)
स्व	-पुचः	कय्गु
(तीन	पुचल[११]	केराउ)
नि	-पुचः	इमू
(दुई	झुण्ड	कमिला)
प्य	-पुचः	लवं
(चार	पुचल	ल्वाङ)

६.१.२.३ नापतौलबोधक

माना पाथीले नाप्दा आउने परिमाण, ढक तराजुले जोख्दा आउने तौल र लमाइ चौडाइको नापोले नापतौलको कोटिकारको काम गर्छ । जहाँ नापतौलको काम विदेशी ज्यावलबाट गरिन्छ त्यहाँ परिमाणले **गू** कोटिकार लिन्छ । तर परम्परागत नापतौलमा नापतौलकै नामले कोटिकारको काम गर्छ । तर हातले लमाइ नाप्दा **कु** कोटिकार लिन्छ, त्यस्तै औंलाले नाप्दा **-लाह्नु** कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

विविध-

संख्या	कोटि	संज्ञा
छ	-कु	काप:
(एक	हात	कपडा)
नि	-लाङ्गु	का
(दुई	अंगुल	धागो
प्य	- कु	काप:
(चार	हात	कपडा)
स्व	क्वला	खिप:
(तीन	बित्ता	डोरी)
स्व	माना	जाकि
(तीन	माना	चामल)
न्या	-धानि	आलु
(पाँच	धार्नी	आलु)
न्हय्	धग:	दुरु
(सात	डाडु	दुध)
छ	गू मिटर	काप:
(एक	मिटर	कपडा)
झि	गू ग्राम	लुँ
(दश	ग्राम	सुन)
खु	-तला	लुँ
(छ	तोला	सुन)
च्या	- पुसा	चिनि
(आठ	बिर्को	चिनी)
नि	गू किलो	रहर
(दुई	किलो	रहर)
न्हय्	गू लिटर	मच्चिकं
(सात	लिटर	मट्टितेल) इ.

५.२ क्रिया-कोटिकार

संख्यावाचक शब्द, प्रश्नवाचक / ग्वः / **कति**, समीप दर्शक / थ्वः / **यति**-पछाडि, क्रियाअगाडि रही क्रिया कोटिकारले क्रिया-कार्य कसरी र कति पटक भन्ने बुझाउँछ ।

/ कः (-ल) / पल्ट

क्रिया -कोटिकार कः एक साझा कोटिकार हो जो विशेष कोटिकारको विकल्पमा कुनै पनि क्रियासित आउन सक्छ, जस्तै - .

व		छकः / धू	वल
(त्यो		एकपल्ट	आयो)
वं	दः	निकः / थु	दाल
(उसले	मलाई	दुईपल्ट / चोटि	पिट्यो
वं	वसः	निकः / धाः	चाल
(उसले	लुगा	दुइपटक	पखाल्यो)
जिं	चिनि	स्वकः / तु	तुया
(मैले	चिनी	तीनपल्ट	भरें)

/ कः / **पल्टले** पटक मात्र बुझाउँछ, तर तरीका बुझाउँदैन । वैकल्पिक विशेष कोटिकार **घू, थु** आदिले पटकसँगै तरीका समेत बुझाउँछन् । **कः**-ले समय बुझाउने र वैकल्पिक कोटिकारले तरीका पनि बुझाउने हिसाबले सामान्य **कः**-सित विशेष **घू, थु** आदि पनि आउन सक्छ, जस्तै

व		छ - कः	नि - धू	वल
(ऊ		एक पटक	दुई पल्ट	आयो)
वं	दः	नि - क :	नि - थु	दाल
(उसले	मलाई	दुई पल्ट	दुई चोटि	पिट्यो)

/झाः (-ल) / ताका

अलि लामो समयसम्म भइरहने काम बुझाउने क्रियासित **झाः** कोटिकार लाग्छ, जस्तै -

छ - भ्रा:	व	तस्सकं	बिरामि	जुल ।
(एक - ताका	त्यो	साह्रै	बिरामी	भयो)
छ - भ्रा:	थ्व खोसिंमाय्	यक	खोसिं	सल
(एक - ताका	यो ओखरबोटमा	धेरै	ओखर	फल्यो)

/ थु /

क्षणिक बल प्रयोग गरी गरिने कार्यले थु कोटिकार लिन्छ, जस्तै -

वं दः	छ - थु	दाल
(उसले मलाई	एक चोटि	पिट्यो)
जिं वयात	नि - थु	दाया
(मैले उसलाई	दुइचोटि	पिटें)

/ थू /

पृथ्वीको समतल रेखामा अलि लामो बाटो आउने जाने अर्थको क्रियासित यो कोटिकार लाग्छ, जस्तै -

व	यलय्	स्व - थू	वन
(ऊ	पाटन(मा)	तीन - पल्ट	गयो)
वं	चा	प्य - थू	ल्ह्वल
(उसले	माटो	चार - पल्ट	वसाऱ्यो)

न्हू (लि) / धाः (-ल)

लुगा धुँदा कपडामा साबुन लाउनु, धोएको लुगा पखाल्नु, माटोको गाह्रो लाउन माटो खुट्टाले मुछ्नु क्रियासित यी दुई न्हू र धा मध्ये एक कोटिकार विकल्पले आउँछ, जस्तै -

वं	वसतय् साबुं	छ - न्हू / धाः	थात
(उसले	लुगामा साबुन	एक - पल्ट	लायो)
वं	वसः	नि- न्हू / धाः	चाल
(उसले	लुगा	दुई - पल्ट	धोयो)
ज्यामिं	चा	छ - न्हू / धाः	न्हुल
(ज्यामीले	माटो	एक - पाख	मुछ्यो)

/ **लू (-न्)** /

/ लुये / टुटी भएको वा नभएको भाडाँबाट झोलपदार्थ खन्याउनु, भोज-भतेरमा पाहुनाहरूका लागि जाँड, रक्सी राख्नु क्रियासित **लू** कोटिकार आउँछ, जस्तै -

छ	-लू	लुये
(एक	पल्ट	खन्याउने)

/ **साः (-ल)** /

धुम्रपान गर्दा सासले धुँवा तान्नेलाई **साले** भनिन्छ । **साः** कोटिकार यिनै **साले**सित स् अनुप्रासित भई आउँछ, जस्तै -

छ	साः	साले
(एक	सर्को	तान्ने)

/ **सी** /

घिउ-तेलमा मासु भुटनुलाई नेपालभाषामा **सियेे** भनिन्छ । यिनै **सिये**सित **सी** कोटिकार अनुप्रासित भई आउँछ, जस्तै -

छ	-सी	सिये
(एक	पल्ट	भुट्ने)

/ **हिं (-न)** /

पटुका बाँध्दा कम्मरमा बेर्नु, त्यस्तै रोटी पकाउँदा (बनाउँदा) पीठो रयाल्नुलाई नेपालभाषामा / हिने / **रयाल्नु** भनिन्छ । यिनै **हिने** क्रियाको **हि**सित अनुप्रासित हुने गरी **हिं** कोटिकारको प्रयोग हुन्छ,

जिं	न्हय् - हिं	हिनाः	जनिं	चिना
(मैले	सात - फन्का	बेरी	पटुका	बाँधें)
चतांमरि	छुइतः वं	जाकिचुं	हानं नि - हिं हिन	
चटाँमरी	पकाउन उसले	चामलको पीठो	फेरि दुई - फन्का फिट्यो)	

/ स्ला /

बौद्धमार्गी नेवारहरूको ठूलो भोजमा विभिन्न परिकार राख्दा यति स्ला गयो भनी गिन्ति गर्ने चलन छ । ४ स्ला गए पछि एक समूहको भोजन सिद्धिन्छ । अत: यो बौद्धमार्गी कोटिकार / वने / जानुसित आउँछ, जस्तो

नि	स्ला	वन
(दुई	चक्कर	गयो)

६.३ कोटिकारको पुनरावृत्ति (reduplication of classifiers)

कोटिकारको पुनरावृत्ति सम्बन्धित संज्ञा र क्रियासित पनि हुन सक्छ, स्वयं ...सित पनि हुन सक्छ, जस्तै -

६.३.१ कोटिकारको सम्बन्धित संज्ञासित पुनरावृत्ति

छ	-पा	अप्पा
(एक	वटा	ईँट)
नि	-चा:	घ:चा:
(दुई	वटा	पाङ्ग्रा) इ.

६.३.२ क्रिया-कोटिकारको सम्बन्धित क्रियासित पुनरावृत्ति

जनिं	छ - हिं	हिने
(पटुका	एक -फन्का	बेर्नु)
चुरोट	स्व - सा	साले
(चुरोट	तीन - सर्को	तान्ने)
ला	नि - सी	सिये
(मासु	दुई - पाक	तार्ने) इ.

यस किसिमको पुनरावृत्तिमा ध्वनि अनुप्रासित भई आलंकारिक महत्त्व रहन गएको छ ।

६.३.३ कोटिकारको अर्को कोटिकारसित पुनरावृत्ति

यो दुई किसिमले सम्भव छ - बीचमा जोड दिने निपातका रूपमा अनुस्वार राखी र नराखी । पुनरावृत्ति हुने वित्तिकै सामान्य जोड त पर्न गएकै हुन्छ,

त्यसमाथि पनि जोड दिने निपात पर्न जाँदा अझ विशेष जोड पर्न जानु स्वाभाविक हो । यस किसिमको पुनरावृत्ति क्रिया-कोटिकार र संज्ञा-कोटिकार दुवैमा सम्भव छ । जहाँ पुनरावृत्ति हुन्छ त्यहीं सम्बन्धित संज्ञा र सम्बन्धित क्रिया रूप वहुवचनको हुन्छ ।

जोड दिने निपात स्वरूपको अनुस्वार (ं) पछिल्लो अक्षर लोप भई एकाक्षरी बनेका द्वयाक्षरी कोटिकारमा मात्र आउँछ जहाँ लुप्ताक्षरको स्वत: पुनरागमन हुन्छ र जसको अन्तिम स्वरमा सो अनुस्वार चढ्न गए पछि मात्र कोटिकारको पुनरावृत्ति हुन्छ, जस्तै -

(क) संज्ञा-कोटिकार

/ पा: (- त) /

पा:	पा:	लप्ते	~	पातं	- पा:	लप्ते
(पात	पात	पात		(पातका	पात	पातहरू)

/ कु (-ति) /

कू	कू	ला	~	कुतिं	-कू	ला
(टुक्रा	टुक्रा	मासु)		(टुक्राका	टुक्रा	मासु)

/ खा: (- ल) /

खा:	खा:	जा	~	खालं	- खा:	जा
(बान	बान	भात)		(बानका	बान	भात)

/ फ्व: (-ल) /

फ्व:	फ्व:	स्वां	~	फ्वलं	-फ्व:	स्वां
(थुँगा	थुँगा	फूल)		(थुँगाका	थुँगा	फूल)

/ मा: (-ला) /

मा:	मा:	स्वांमा:	~	मालं	-मा:	स्वांमा:
(माला	माला	फूलमाला)		(मालाका	माला	फूलमाला)

/ त्या: (-क) /

त्या:	त्या:	सलां		त्याकं	-त्या:	सलां
(गिंड	गिंड	खरी)		(गिंडका	गिंड	खरीहरू) इ.

(ख) क्रिया-कोटिकार

/ घू (-लि) /

घू	घू	वने	~	घुवां	- घू	वने
(बार	बार	जाने)		(बारं	बार	जाने)

/ फा: (-ल) /

फा:	फा:	मफये
(बार	बार	बिरामी हुनु)
तु	- तु	तुये
(बार	बार	उभाउनु)

क्रिया-कोटिकारमा जोड दिने निपात भएको उस्तो देखिएन। **घू**-मा लोप भएको अक्षर **-लि** हो तापनि **लि**को **इ** मा नआई अनुस्वार **वा**-को **आ**-मा आएको छ । **घुवां-घू** बाहेक अरू त्यस्तो जोड अरू क्रिया-कोटिकारमा देखिएन । संज्ञा-कोटिकारमा भने त्यस किसिमका पुनरावृत्ति अरू पनि धेरै छन् ।

७. वाक्य-विन्यास

रूप-विज्ञानले शब्द-गठन र त्यसका संघटक तत्वहरूको विवेचना गरे जस्तै वाक्य-विज्ञानले वाक्य-गठन र त्यसका संघटक तत्त्वहरू बारे विवेचन. गर्छ । *शब्दमा रूप, वाक्यांशमा शब्द, उपवाक्यमा वाक्यांश र वाक्यमा उपवाक्यको संयोजनलाई* **रचना** *भनिन्छ, र यही वृहद रचनाका ससाना अङ्ग (रूप, शब्द, वाक्यांश र उपवाक्य)* **संघटक** *हुन्*[११] ।

७.१ शब्द-क्रम

सामान्यतया: नेपालभाषाको शब्द-क्रम हो - कर्ता - कर्म - क्रिया (रामं रावणयात स्यात) । संस्कृत, हिन्दी, नेपाली, लैटिन आदि भाषाहरू जस्तै नेपालभाषा पनि रूपायित भाषा हो र रूपायित भाषामा अरूपायित भाषामा जस्तो शब्दको स्थान बदल्दैमा अर्थमा फरक पर्दैन । वाक्यमा जुन जुन शब्दार्थमा जोड दिनु पर्ने हो तिनीहरू क्रमश: अगि पर्दै जान्छन् -

रामं	रावणयात	वाणं	(कयूका)	स्यात
(रामले	रावणलाई	वाणले	(हानी)	मार्‍यो ।

सामान्यतया: शब्द-क्रम यस्तो हो तापनि यसमा शब्दको स्थान बदली निम्नानुसार लेखे पनि अर्थ बदलिन्न ।

रावणयात	रामं	वाणं	स्यात
(रावणलाई	रामले	वाणले	मार्‍यो)
वाणं	रावणयात	रामं	स्यात
(वाणले	रावणलाई	रामले	मार्‍यो)
रामं	वाणं	रावणयात	स्यात
(रामले	वाणले	रावणलाई	मार्‍यो)

अझ खास गरी पद्यात्मक अभिव्यक्तिमा क्रिया नै अगि राखी पनि लेख्न सकिन्छ, जस्तै -

स्यात	रामं	रावणयात
(माऱ्यो	रामले	रावणलाई)

अंग्रेजीमा जस्तो अरू रूपायित भाषामा यसरी **शब्दको** हेरफेर गर्दा अर्थ पनि उल्टोपाल्टो हुन जान्छ । Hari killed a snake को ठाउँमा A snake killed Hari लेख्दा हरिले सर्प मारेको नभई सर्पले हरिलाई मारको भन्ने पर्नजान्छ । यसरी शब्द-क्रम रूपायित भाषामा लचिलो र अरूपायित भाषामा वाक्यको अर्थ नै शब्दक्रमले जनाउने हुँदा कस्सिएका हुन्छन् ।

शब्द-क्रमको कुरा वाक्यको तहमा मात्र आउँदैन वाक्यांशको तहमा पनि आउँछ ।

७.२ वाक्यांश

वाक्यांश दुई किसिमका छन् - **नाम-वाक्यांश** र **क्रिया-वाक्यांश** । जुन वाक्यांशमा नाम शब्द मूल रूपमा रहन्छ त्यसलाई नाम-वाक्यांश र जुन वाक्यांशमा क्रिया-शब्द मूल रूपमा रहन्छ त्यसलाई क्रिया-वाक्यांश भनिन्छ ।

७.२.१ नाम-वाक्यांश

नाम-वाक्यांश दुई किसिमका छन् -

(क) ऐच्छिक गुणबोधक रूप अगाडि रही अनिवार्य नाम पछाडि रहेको वाक्यांश

गुणबोधक रूपमा नेपालभाषा दर्शक, सम्बन्ध कारक, विशेषण, संख्यावाचक शब्द र कोटिकार आउँन सक्छन् । सम्बन्ध कारक र गुणबोधक विशेषणपछिको संज्ञा सजीव भए संयोजक रूपमा **म्ह** र निर्जीव भए **गु** आउँछ, जस्तो -

द.	सम्.	सं.	वि.	सं.	संख्या	कोटि	संज्ञा
थ्व	जि	-गु	बांला:	- गु	नि -	जु	लाकां
(यी	मेरा		राम्रा		दुई	जोर	जुत्ता)
थ्व	वया -	म्ह	हाकु -	म्ह	छ -	म्ह	खिचा
(यो	उसको		कालो		(एउटा)		कुकुर)

(ख) कारक- रूपको नाम-वाक्यांश

विभक्ति सहितको संज्ञालाई कारक भनिन्छ । कारक-रूपले पनि नाम-वाक्यांशको काम गर्छ, जस्तो-

वि. ही.	**सक-क-अ.**	**कर्म-सम्प्र**	**सम्.**	**अधि.**
फय्	फसं	फय्यात	फय्या	फसय्
(हावा	हावाले / द्वारा	हावालाई	हावाको	हावामा)
सीता	सीतां	सीतायात	सीताया	सीतायाके
सीता	सीताले / द्वारा	सीतालाई	सीताको	सीतासित)

७.२.२ क्रिया - वाक्यांश

क्रिया वाक्यांश दुई किसिमका छन्

७.२.२.१ सामान्य क्रिया-वाक्यांश

यसमा एउटै मात्र क्रिया हुन्छ जो भूत, अभूत, आज्ञार्थक वा स्वभाव / स्थितिबोधक रूपको हुन्छ, जस्तै -

अर्थ	**धातु**	**आ.भू**	**प.भू.**	**आ.अ.**	**प.अ.**	**आज्ञा**	**स्व/स्थि**
खानु	न-	न-या	न-ल	न-ये	न-इ	न-Ø	न - :
	खा-	खा-एँ	खा-यो	खा-ने	खा-न्-छ-Ø		खा-न्-छ (वर्त.)
							खा-न्-थ्यो (भूत)

७.२.२.२ संयुक्त क्रिया-वाक्यांश

संयुक्त क्रिया-वाक्यांश नेपालभाषामा तीन किसिमका छन् -

(क) सामान्य संयुक्त-क्रिया

अनाश्रित संयोजक / व / र-ले जोडेको दुई मूल-क्रियाको संयुक्त रूप, जस्तै -

नयाव	वन >	नया:	वन>	नयावन
खायो	र गयो >	खाएर	गयो>	खाइगयो) इ.

(ख) सहायक क्रिया भएको संयुक्त क्रिया

सहायक क्रियाको सामान्य र सहायक गरी दुई भिन्न भिन्न अर्थ हुन्छ । / च्वन् -/ को सामान्य अर्थ **रहनु** हो भने सहायक अर्थ **लगातार भइ रहनु (Continue)** हो । मूल क्रिया / न- / **खानु** धातुको पूर्वकालिक **नया:** पछि सहायक क्रिया **च्वने** आउँदा त्यसको अर्थ **खाने काम जारी राख्ने** भन्ने हुन्छ । त्यस्तै मूल क्रिया स्वभाव / स्थितिबोधक पछि सहायक क्रिया **जुये** राख्दा **न: जुये** को अर्थ **बराबर खाइरहने, एकपल्ट छोडेपछि पनि भविष्यमा सो काम बारम्बार दोहोरिरहने** भन्ने बुझाउँछ । त्यस्तै मूल क्रिया क्रियार्थकपछि सहायक क्रिया **त्यने** राख्दा **नयृत्यनेले खाने काम सुरु हुन लागेको** प्रारम्भिक पक्ष (inceptive aspect) बुझाउँछ भने सहायक क्रिया **धुने** राख्दा **नयृधुनेले क्रियाको काम पूरा भइसकेको** पूर्ण पक्ष (perfective aspect) बुझाउँछ । यसरी नेपालभाषाको क्रिया-वाक्यांश तथा वाक्य-प्रणालीमा सहायक क्रियाको खेल गजब ढंगको हुन्छ । मूल क्रिया क्रियार्थक, पूर्वकालिक र स्वभाव / स्थितिबोधकपछि आउने विविध सहायक क्रियाले विभिन्न पक्ष तथा भावका विविध अर्थ बुझाउँछन् (हेर्नुहोस ४.२.४ क्रिया-पक्ष, ४.२.५ क्रिया-भाव) कतै कतै नेपालभाषामा धेरै क्रियाहरू लामो माला गाँसिएर पनि आउँछन्, जस्तै -

घया:	बिया:	दिसँ	धका:	घया:	वया	>घयाबियादिसँ	धका:	घयावया ।
भनेर	कार्य पूरा	गर्नु	भनी	भनेर	आएँ	>(भनिदिनुस्	भनी	आएँ)
(पू.का.)	(पू.का)	(अनु.)	(उद्ध.)	(पू.का.)	(आ.भू.)	अन्तिम रूप		

घया: बिया: दिसँ र **घया: वया** को रूप-सन्धि गर्दा क्रमश: **घयाबियादिसँ** र **घयावया** हुन गएका छन् जहाँ शब्दहरूको संश्लेषण गर्दा पूर्वकालिक रूपको : लोप हुन गएको छ । त्यसैले तिनीहरूको विश्लेषण गर्दा शब्दहरू छुटिन्छन् र लुप्त विसर्ग स्वत: आउँछन्, जस्तै -

घया: बिया: दिसँ र **घया: वया:**

यस्तो स्थितिमा काठमाडौं र भक्तपुरमा संश्लेषण गरी बोल्छन्, ललितपुरमा विश्लेषण गरी । विश्लेषण गरी बोल्दा विसर्गको दीर्घ उच्चारण स्वत: आएकोलाई काठमाडौंकाले पाटनकालाई राग गाएको भनी खिज्छन् ।

७.३ संघटक तत्त्व

संश्लेषण र विश्लेषण गर्न संघटक तत्त्वको ज्ञान हुनु आवश्यक भएकोले यहाँ संघटक तत्त्व बारे चर्चा गरिन्छ । गठन गर्दा प्रयोग गरिने सम्पूर्ण संघटक तत्त्वलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

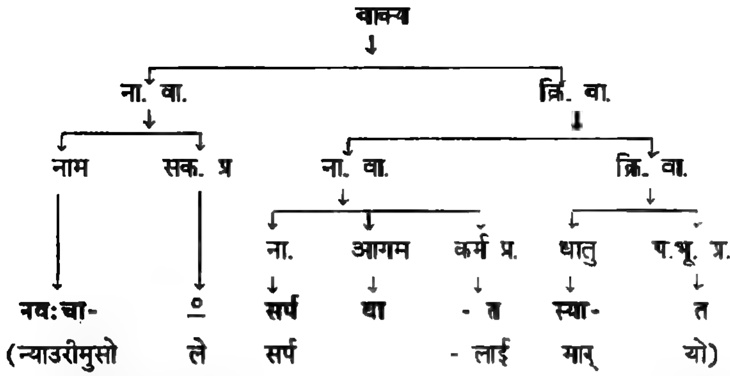
७.३.१ निकटतम र अन्तिम संघटक

वाक्य वा वाक्यांशमा जुन दुई भागको सबभन्दा नजिकको सम्बन्ध रहन्छ जुन दुई भागले आ-आफ्नो अर्थलाई स्वभाविक रूपमा सुरक्षित राख्छन् तिनीहरूलाई **निकटतम संघटक (immediate constituent)** भनिन्छ । वाक्यमा निकतम संघटक खोज्नु भनेको भाषा विँशेषको प्रकृति र विश्लेषकको सहज ज्ञानमा भरपर्ने हुनाले सम्बन्धित भाषाभाषीलाई जत्तिको सजिलो हुन्छ विभाषीलाई त्यत्तिको सजिलो हुँदैन । वाक्यमा सबभन्दा पहिले निकटतम संघटक भनेको **उद्देश्य** र **विधेय** हो । उद्देश्य नाम-वाक्यांश रूपमा *बायाँपट्टि* र विधेय क्रिया-वाक्यांश रूपमा *दायाँपट्टि* रहन्छन् । क्रिया -**वाक्यांशको** क्रिया सकर्मक भए त्यसको कर्म पनि क्रिया-वाक्यांशकै एक हाँगारूपमा त्यस अन्तर्गत रहन्छ । नेपालभाषाको शब्द-क्रम **कर्ता-कर्म-क्रिया** (SOV) भएकोले सो कर्म स्वरूपको नाम-वाक्यांश दायाँपट्टि क्रिया अगि रहन्छ, जब कि अंग्रेजीभाषा **कर्ता-क्रिया-कर्म** (SVO) हुनाले सो कर्म स्वरूपको नाम-वाक्यांश क्रियापछि रहन्छ । त्यस्तै क्रिया संयोजक (copulative) भई पूरक स्वरूपको कर्म आएमा सो पनि नाम वाक्यांशकै रूपमा क्रिया-वाक्यांशकै अन्तर्गत रहन्छ ।

यसरी उद्देश्य र विधेय स्वरूपको नाम-वाक्यांश र क्रिया-वाक्यांशबाट सुरु गरिएको रूप-विभाजन विभिन्न तहका निकटतम संघटकहरूमा विभाजित हुँदै फेरि विभाजन हुन नसक्ने गरी आँखिरी अवस्थामा जो आउँछन् तिनीहरू **अन्तिम संघटक** (ultimate constituent) हुन् । निकटतम संघटकबाट अन्तिम संघटकसम्म यसरी हाँगाबिङ्गामा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

वाक्य - *नवं:चां सर्पयात स्यात*

(न्याउरीले सर्पलाई मार्‍यो)

यही वाक्यलाई वैकल्पिक रूपमा यसरी कोठा नक्सामा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

उद्देश्य (ना. वा.)		विधेय (क्रि. वा.)				
नाम	सक. प्र.	कर्म - ना. वा.			क्रि. वा.	
नव:चा-	०	नाम	आगम	क. प्र.	धातु	प.भू. प्र.
		सर्प	या	त	स्या-	त

७.३.२ अन्तर्केन्द्रिक र बहिर्केन्द्रिक संघटक

वाक्यांश विशेषमा कार्यगत दृष्टिले कुनै एक शब्दले त्यसमा निहित अरू शब्दहरूको सामानान्तर महत्व राख्छ वा राख्दैन भन्ने दृष्टिले दुई संघटक तत्त्वहरू छन् - समानान्तर महत्व नराख्ने **अन्तर्केन्द्रिक** र महत्त्व राख्ने **बहिर्केन्द्रिक** ।

(क) अन्तर्केन्द्रिक संघटक

यस संघटकमा दुई वा बढी शब्दहरूमध्ये एक मुख्य हुन्छ र अरू गौण भई कार्यगत दृष्टिले गौण जम्मै हटाए पनि वाक्य सुरक्षित रहन्छ, जस्तै -

जिगु तस्सकं बांला:गु यक्व मूवंगु ल्व:वनापुसेच्वंगु घडि तन
(मेरो धेरै राम्रो धेरै मोल पर्ने लोभलाग्दो घडि हरायो)

यहाँ नाममा **घडी** र क्रियामा **हरायो** मुख्य हुन् । घडीका गुणबोधक रूपहरूमा *जिगु, तस्सकं, बांला:गु, यक्व मूवंगु, ल्व:वनापुसेच्वंगु* हटाई दिए पनि वाक्य बिग्रँदैन ।

(ख) बहिर्केन्द्रिक संघटक

शब्दहरूमध्ये कुनै एक झिक्दा बाँकी रहेकोबाट काम नआउने भा भन, अर्थात् त्यसबाट झिक्नाले वाक्य नै नबन्ने भो भने त्यस्तो संघटकलाई **बहिर्केन्द्रिक संघटक** भनिन्छ, जस्तै -

(अ) परसर्गिक वाक्यांश

झ्याःच्वय्	मरि दु।
(झ्यालमाथि	रोटी छ)

यहाँ *झ्यालमाथि* भन्ने वाक्यांशमा **झ्याल** झिके पनि, **माथि** झिके पनि वाक्य बन्दैन। अनि **झ्याल** र **माथि** ले यी दुई देखि **भिन्न** ठाउँ जनाउने क्रिया-विशेषणको रूप बुझाएकोले यसलाई बहिर्केन्द्रिक (घटक देखि बाहिरको) संघटक भनेको हो। यसमा **झ्याल** अक्ष (axis) रूपमा र **च्वय्** निर्देशक (deictic) रूपमा रहेका मानिन्छन्।

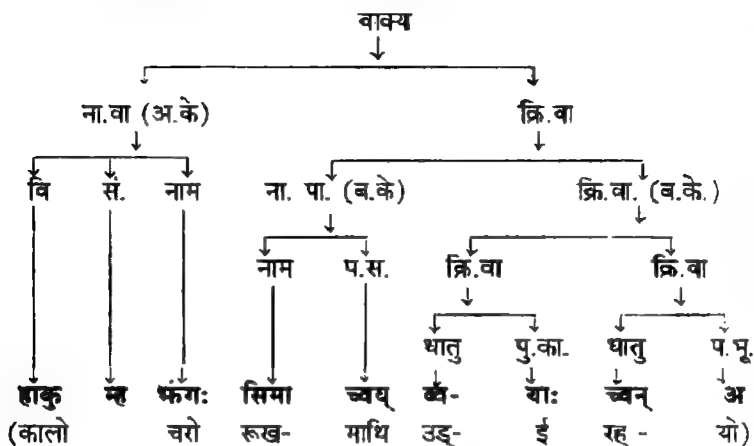
(आ) लाक्षणिक अर्थ दिने वाक्यांश

लाक्षणिक अर्थका वाक्यांशहरू (Idiomatic phrases) पनि बहिर्केन्द्रिक संघटकमा आउँछन्। यसमा दुई संज्ञाका संयुक्त शब्द पनि छन्, क्रियाद्वारा पछ्याइएका संज्ञा सहितका संयुक्त क्रिया पनि छन्। यी वाक्यांशहरूमा संघटकहरूदेखि भिन्नै खालको अर्कै अर्थ बुझिने हुन्छ, जस्तै -

		अर्थ
छ्यनं	चुये	
(टाउकोले	टेक्नु	कडा परिश्रम गर्नु)
तुतिं	चुये	
(खुट्टाले	टेक्नु	स्वावलम्बी हुनु)
न्हासं	चुये	
(नाँकले	टेक्नु	बाध्य हुनु, कर पर्नु)
धलिं	स्वये	
(दलिन	हेर्नु	सुत्नु)
लुँ	-भंगः	
(सुनको	चरो	धेरै आर्थिक लाभ गराउने मान्छे)
माकः	-ख्वाः	
(बादरको जस्तो मुख भएको		दुब्लो / बाँदरमुखे) इ.

कुनै पनि वाक्यांश अनिवार्य रूपमा अन्तर्केन्द्रिक वा [illegible] मा पर्छ ।

वाक्य - *हाकुम्ह झंग: सिमाच्वय् ब्वयाच्वन ।*
(कालो चरा रूखमाथि उडिरह्यो ।)

ब्वयाच्वन संयुक्त क्रिया हो जसलाई विश्लेषण गर्दा **ब्व-** धातुको पूर्वकालिक रूप **ब्वया:** र **च्वन** हुन्छ । पदान्त दीर्घ सन्धि भई बीचमा पर्न जाँदा ह्रस्व हुन जाने नियमानुसार मात्र **ब्वयाच्वनमा ब्वया:**को विसर्ग लोप हुन गएको हो (जस्तो नेपालीमा **गरी + आएको = गरिआएको** हुन्छ ।) विश्लेषण गर्दा **ब्वया: च्वन** हुन्छ ।

७.३.३. वाक्य संघटक (sentence constituent)

दुई वा दुई भन्दा बढी सरल वाक्यहरू जोडी एउटा बनाउने प्रक्रियालाई **संश्लेषण** भनिन्छ । वाक्य-संश्लेषण अनाश्रित वा आश्रित [illegible] जोडी गरिन्छ । अनाश्रित संयोजकले जोडी संश्लेषण गरिएको संयुक्त (compound) वाक्य हुन्छ र आश्रित संयोजकद्वारा जोडिएको वाक्य मिश्रित (complex) [illegible] ।

७.३.३.१ संयुक्त वाक्य

निम्न संयोजकहरूद्वारा जोडिएका वाक्यहरू संयुक्त-वाक्य हुन्छन् -

सं.	सरल वाक्यहरू	संयुक्त-वाक्य
/व /	राणातसें शुक्रराजयात स्यात (राणाहरूले शुक्रराजलाई मारे)	राणातसें शुक्रराज, धर्मभक्त, दशरथ चन्द्र व गंगालालयात स्यात
	राणतसें धर्मभक्तयात स्यात (राणाहरूले धर्मभक्तलाई मारे)	(राणाहरूले शुक्रराज, धर्मभक्त,दशरथ चन्द र गङ्गालाललाई मारे)
	राणतसे दशरथ चन्दयात स्यात (राणाहरूले दशरथ चन्दलाई मारे)	
	राणातसें गंगालालयात स्यात (राणाहरूले गंगालाललाई मारे)	
/ कि...कि /		
	मरि घ्यलय् छु (रोटी घ्यूमा पकाऊ) मरि चिकनय् छु (रोटी तेलमा पकाऊ)	मरि **कि** घ्यलय् **कि** चिकनय् छु (रोटी **कि** घ्यूमा **कि** तेलमा पकाऊ)
/ कि /		
	जाँच बिसेंलि पास जुइ (जाँच दिएपछि पास हुन्छ) जाँच बिसेंलि फेल जुइ (जाँच दिए पनि फेल हुन्छ)	जाँच बिसेंलि पास **कि** फेल जुइ (जाँच दिएपछि पास **कि** फेल हुन्छ)
/ तर /		
	राम वल (राम आयो) सीता मव: (सीता आइनन्)	राम वल **तर** सीता मव: (राम आयो **तर** सीता आइनन्)
/ न...न /		
	हरि वल (हरि आयो) कृष्ण वल (कृष्ण आयो)	**न** हरि वल **न** कृष्ण वल (**न** हरि आयो **न** कृष्ण आयो)

७.३.३.२ मिश्रित वाक्य (complex sentence)

कठिन वाक्यमा एक मुख्य उप-वाक्य हुन्छ जसमा आश्रित भई अरू उप-वाक्यहरू रहेका हुन्छन् । वाक्यमा अन्त:स्थापित हुने उप-वाक्यहरूमध्ये नामले जस्तो काम गर्ने नाम-उपवाक्य, विशेषणले जस्तो काम गर्ने विशेषण-उपवाक्य र क्रियाविशेषणले जस्तो काम गर्ने क्रिया -विशेषण उपवाक्य हुन्छन् । मूल उप-वाक्यलाई भाषाविज्ञानमा **मातृ** (Matrix) **वाक्य** भनिन्छ र त्यसको गर्भमा अरू उपवाक्य रहनुलाई **अन्तःस्थापन** (Embedding) **हुनु** भनिन्छ । गर्भ नभएसम्म वाक्य सरल हुन्छ, गर्भधारण गरे पछिको वाक्यलाई **मिश्रित वाक्य** भनिन्छ ।

(क) नाम-उपवाक्य

नाम -उपवाक्य अन्त:स्थापना हुँदा भनाइ उद्धरण गर्ने निपात / धका: / **भनी** - ले संयोजन गर्छ, जो विकल्पले लोप पनि हुन सक्छ, जस्तै -

वं वय् (धका:) धाल
त्यसले आउँछु (भनी) भन्यो)

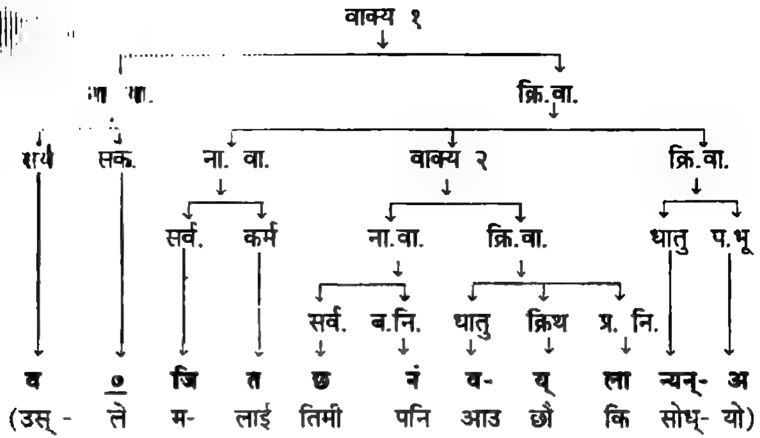
नाम-उपवाक्य प्रश्नवाचक भएमा मात्र **धकाः** अनिवार्य छ,अरू किसिमका वाक्यमा त्यो विकल्पले लोप हुन सक्छ, जस्तै -

वं	जित	जय	जुइमा	(धका:)	धाल ।
(त्यसले	मलाई	जय	होस्	(भनी)	भन्यो ।)

वं	जित	छ नं	वय्	ला	धका:	न्यन
(त्यसले	मलाई	तिमीपनि	आउँछौ	कि	भनी	सोध्यो ।)

माथिको पछिल्लो वाक्यलाई सरल वाक्यमा रूपान्तरण गर्दा दुइटा सरल वाक्य निम्नानुसार हुन्छन् ।

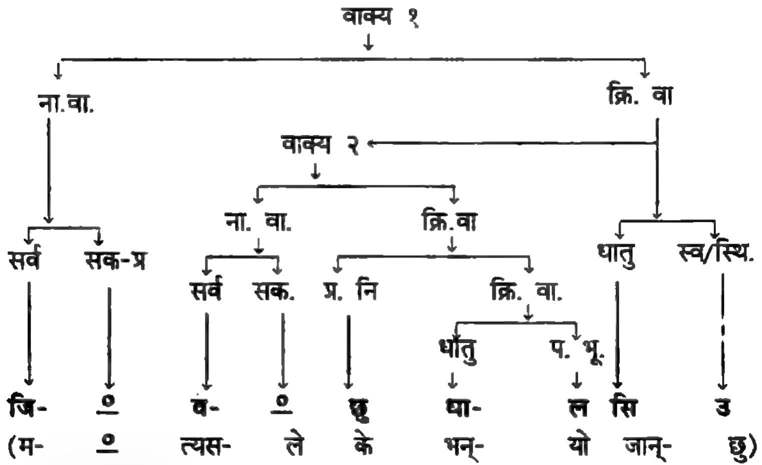
१. मुख्य उपवाक्य (मातृ वाक्य)	वं जित न्यन
२. प्रश्नवाचक नाम - उपवाक्य	छ नं वय् ला ?
३. संयोजक	**धकाः**

रूपायित भाषामा कर्म स्वरूपका नाम-उपवाक्यअगि आए पनि त्यो विधेयमा बाँयापट्टि गर्भस्थ रहन्छ ।

वाक्य - *वं छु धाल जिं सिउ ।*

त्यसले के भन्यो म जान्छु ।

(ख) विशेषण-उपवाक्य

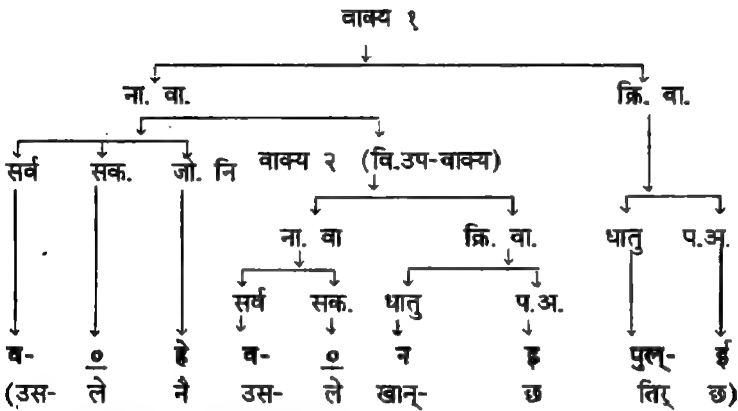
विशेषणले जस्तै संज्ञाको गुणजाहेर गर्ने उप-वाक्यलाई विशेषण-उपवाक्य भनिन्छ । मिश्रित वाक्यमा विशेषण-उपवाक्य अन्त:स्थापना गर्ने कामको संयोजन सम्बन्धित सर्वनामले गर्छ । विशेषण-उपवाक्यले जहाँको संज्ञाको गुण जाहेर

गर्छ त्यही फाँटमा रहन्छ, जस्तै -

(अ) वाक्य - *सुनां नइ वं हे पुली।*
जस्ले खान्छ उसैले तिर्छ।

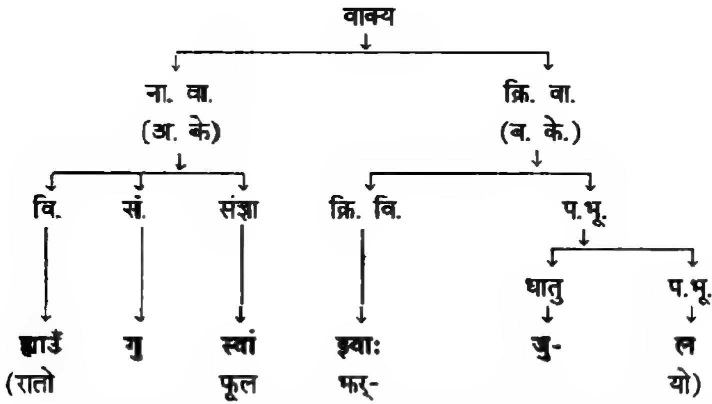
सरल वाक्यहरूमा रूपान्तरण गर्दा यसका दुई वाक्यहरू निम्नानुसार हुनेछन् -

विशेषण-उपवाक्य-	वं नइ
मातृ वाक्य	वं हे पुलि
सं. तथा सम्बन्धवाचक सर्वनाम	सुनां

वाक्यमा दुईवटा छुट्टाछुट्टै क्रिया आएपछि त्यो सरलवाक्य हुँदैन। तर क्रियात्मक-विशेषण (ह्याउँ, वाउँ, म्हासु, ख्याउँ, ताकु आदि) का रूपमा एक्लो विशेषणले सम्बन्धित संज्ञाको गुण जाहेर गरिसकेको सन्दर्भमा त्यस्तोलाई गुणबोधक विशेषण मात्र मानी त्यस्तो वाक्यांश भएका वाक्यलाई सरल वाक्यका रूपमा निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ -

(आ) वाक्य - *ह्याउँ गु स्वां ह्वा:जुल।*
(रातो फूल फुल्यो)

यहाँ कसैले **ह्याउँ** क्रियात्मक विशेषण भएको कारणले **ह्याउँ स्वां** वाक्यांशलाई **स्वां ह्याउँ** (फूल रातो छ), **व ङ्वाः जुल** (त्यो फऱ्यो) भनी विश्लेषण गरी यस सरल वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनी सोच्न सक्छ तापनि **ह्याउँगु**को **-गु स्वां**को निमित्त मात्र आएको संयोजक भएको र **ङ्वाः जुल**सित जोड्न कुनै अर्को संयोजक नभएकोले यहाँ सरल वाक्यकै रूपमा लिइ विश्लेषण गरिएको छ ।

(ग) क्रिया-विशेषण उपवाक्य

क्रिया-विशेषणले जस्तै क्रिया-विशेषण उपवाक्यले पनि क्रियाको गुण जाहेर गर्दा निम्न कुराहरू बुझाउँछन् । क्रिया-विशेषण उपवाक्यलाई मातृवाक्य (स्वाधीन उपवाक्य) मा अन्त:स्थापन गर्दा संयोजक कतै प्रत्यय स्वरूप शब्दसँगै जोडिएर आउँछन् र कतै छुट्टै अलगिएर आउँछन् र ती संयोजकहरूले निम्न कुराहरू बुझाउँछन् । यहाँ नमूना स्वरूप केही वाक्यहरू संयोजकलाई रेखाङ्कित गरी तिनीहरूले देखाउने कुराहरू समेत उल्लेख गरिन्छ, जस्तै -

देखाउने कुरा	**वाक्य**
अ. **समय**	जि वय्**बलय्** छ नं वा
	(म जाने **बेलामा** तिमी पनि आऊ)
आ. **ठाउँ**	जि वने**थाय्** छ नं वा
	(म जाने **ठाउँमा** तिमी पनि आऊ)
इ. **कारण**	यक्व ब्वंगु**लिं** व न्हापा जुल
	(धेरै पढेको**ले** त्यो पहिला भयो)
ई. **उद्देश्य**	वा:स याकेत:/**थकाः** व विदेश वन

(उपचार गराउन / भनी उ विदेश गयो)

उ. **अवस्था** राम व:सा सीता वइ
(राम आउँछ भने सीता आउँछिन्)

ऊ. **रीति** **गुकथं** याय् मा:गु ख: वं **उकथं** यात
(**जसरी** गर्नु पर्थ्यो त्यसले उसरीनै गऱ्यो)
= वं याय्मा:**कथं यात**
(उसले गर्नु पर्ने **तरीकाले** गऱ्यो)

ऋ. **तुलना / भेद** दाजुम्ह **गुलि** हारा किजाम्ह नं **उलि** हे हायं
(दाजुचाहिं **जत्तिको** मापाको छ भाइचाहिं पनि **उत्तिकै** मापाको छ)

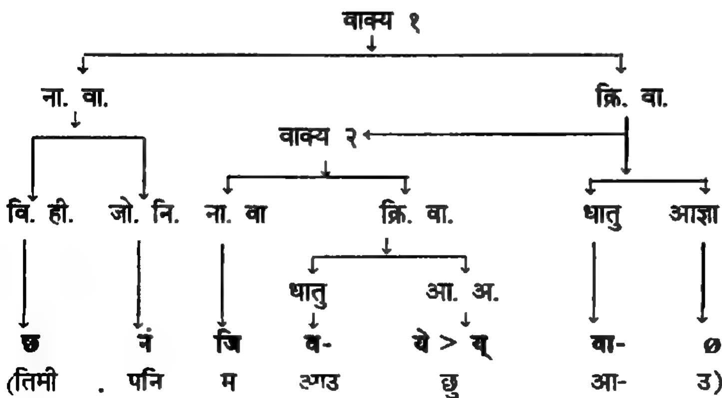
ॠ. **परिणाम** वं थपाय्स्तकं कुत: यात कि **लिच्चलय्** व न्हाप हे जुल
(त्यसले यतिको कोसिस गऱ्यो कि परिणाममा त्यो पहिलानै भयो)

वाक्य विश्लेषण

वाक्य विश्लेषणको लागि माथिकै वाक्यहरू लिइएका छन् ।

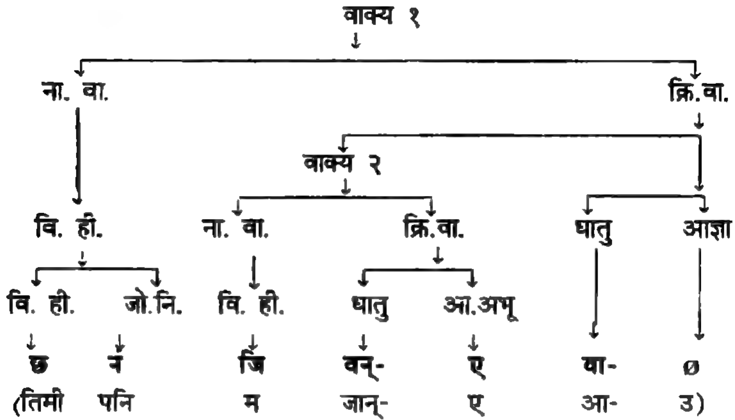
(अ) **वाक्य** - *जि वय्बलय् छ नं वा*
(म आउँदा तिमी पनि आऊ ।)

सरल वाक्यहरूमा रूपान्तरण
क्रिया-विशेषण उपवाक्य -जि वये
मातृ वाक्य - छ नं वा
संयोजक -समय बुझाउने **बलय्**
यसलाई विश्लेषण गर्दा निम्नानुसार हुनेछ -

(आ) **वाक्य** - *जि वने थाय् छ नं वा ।*
(म जाने ठाउँमा तिमी पनि आउ ।)

सरल वाक्यहरू रूपान्तरण -
क्रि. वि.उपवाक्य : जि वने
मातृवाक्य : छ नं वा
संयोजक : ठाउँ बुझाउने **थाय्**

(ई) **वाक्य** : *यक्क ब्वंगुलिं व न्हाप जुल ।*
(धेरै पढेकोले ऊ पहिला भयो ।)

सरल वाक्यहरूमा रूपान्तरण -
क्रि. वि. उपवाक्य : वं यक्क ब्वन
मातृवाक्य : व न्हाप जुल
संयोजक : कारण बुझाउने **-लिं**

वाक्य १

ना. वा. (वि. हीं.) — क्रि. वा.

वाक्य २ — ना. वा. — क्रि.वा.

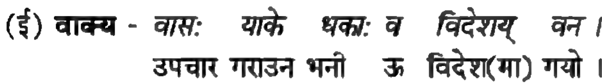
ना. वा. — क्रि.वा. — ना. वा. — क्रि.वा.

सर्व. — सक. — क्रि.वि — क्रि. वा. — विशेषण — धातु — प.भू.

धातु — प.भू.

व व- ० यक ब्वन्- अ न्हाप जु ल

(ऊ उस- ले धेरै पढ्- यो पहिला भ- यो)

(ई) **वाक्य** - *वासः याके धकाः व विदेशय् वन।*

उपचार गराउन भनी ऊ विदेश(मा) गयो।

सरल वाक्यहरूमा रूपान्तरण -

क्रि. वि.उपवाक्य : (जि) वासः याके

मातृवाक्य : व विदेश वन

संयोजक : उद्देश्यमूलक **धकाः**

वाक्य १

ना.वा. — क्रि. वा.

सर्व (वि. ही.) — वाक्य २ — क्रि. वा.

ना. वा. — क्रि. वा. — ना. वा — धातु — प.भू

सर्व — नाम — क्रि.वा.

धातु — प्रे. — आ.अ — नाम — अधि

व (जि) वासः या- क्- ए विदेश- य् वन्- अ

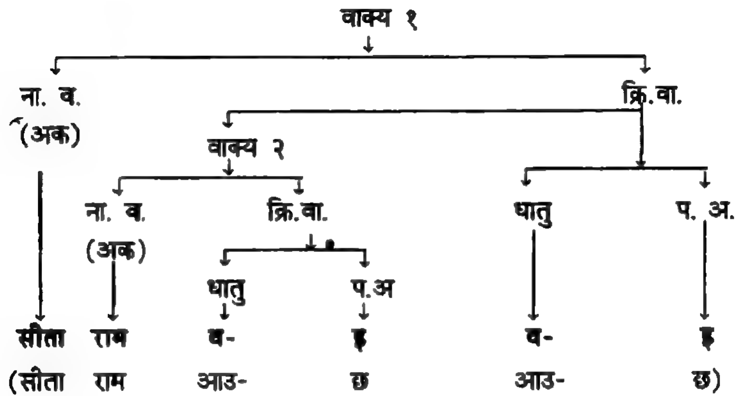
ऊ (म) उपचार गर्- आउ- न विदेश (मा) ग- यो

(उ) **वाक्य** - *राम व:सा सीता वइ*

(राम आएमा सीता आउछ ।)

सरल वाक्यहरूमा रूपान्तरण -

क्रि. वि.उपवाक्य : राम वइ
मातृवाक्य : सीता वइ
संयोजक : अवस्था बुझाउने **सा**

रीति बुझाउने कठिन वाक्यमा सम्बन्धवाचक सर्वनामको सट्टा रीतिवाचक क्रिया-विशेषण प्रयोग गरी अलि छोटो बनाउन हुन्छ, जस्तै -

लामो

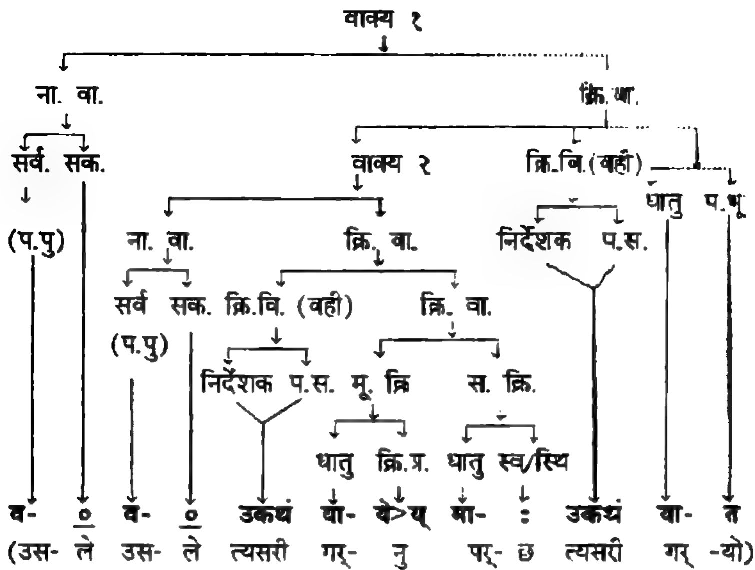
/ गुकथं याय्मा: वं उकथं यात / **कसरी गर्नु पर्छ उसले त्यसरी गऱ्यो**

छोटो

/ वं याय्मा:कथं यात / **उसले गर्नुपर्ने किसिमले गऱ्यो**

सरल वाक्यहरूमा रूपान्तरण गर्दा यस्तो हुन्छ -

क्रि. वि.उपवाक्य : वं उकथं याय्मा:
मातृवाक्य : वं उकथं यात
संयोजक : रीति बुझाउने **कथं**

(ऋ) **वाक्यहरू**

दाजुम्ह गुलि हारां किजाम्ह नं उलि हे हारा ।
(दाजुचाहि जत्तिको मापाको (छ) भाइचाहिं पनि उत्तिकै मापाको (छ))
दाजुम्ह स्वया: किजाम्ह (भन्) हारां ।
(दाजुचाहि भन्दा भाइचाहि झन् मापाको (छ))

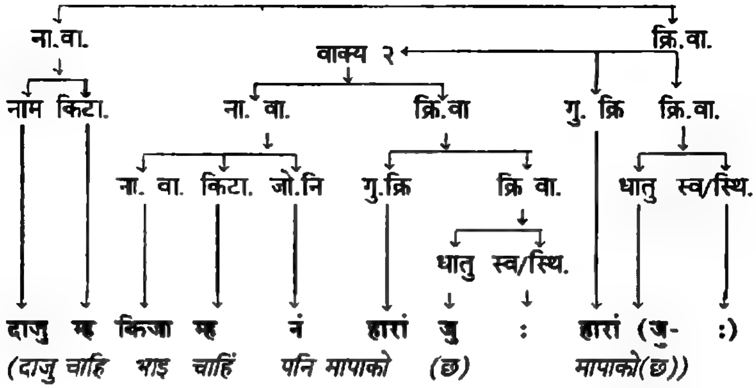
/ गुलि ..... उलि / **जति** .....**उति**ले तुलना वा भेदमा समान परिमाण बुझाउँछ भने / **स्वया:** / **भन्दा**ले एउटामा भन्दा अर्कोमा घटी वा बढी हुने परिमाण बुझाउँछ । यहाँ विश्लेषणको लागि माथिका दुई वाक्यहरूमध्ये अगिल्लो एउटा मात्र लिइएको छ -

वाक्य : *दाजुम्ह गुलि हारां किजाम्ह नं उलि हारां*

(दाजुचाहि जत्तिको मापाको (छ) भाईचाहि पनि उत्तिकै मापाको (छ))

सरल वाक्यहरू रूपान्तरण गर्दा यस्तो हुन्छ -

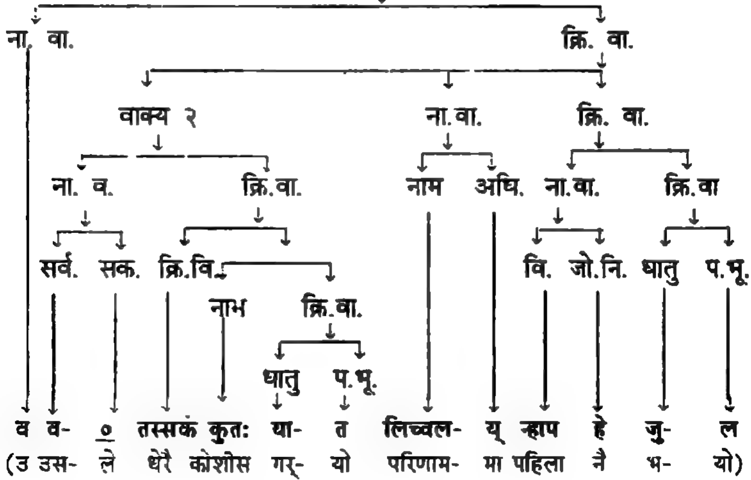
क्रि. वि.उपवाक्य	: दाजुम्ह हारां
मातृवाक्य	: किजाम्ह नं हारां
संयोजक	: तुलना बुझाउने **गुलि ...उलि**

(ॠ) वाक्य : थपायुस्तकं कुत: यात कि लिच्चलयू व न्हाप हे जुल

सरल वाक्यहरू रूपान्तरण -

क्रि. वि. उपवाक्य : व तस्सकं कुत: यात
मातृवाक्य : लिच्चलयू व न्हाप हे जुल
संयोजक : **कि**

टिप्पणी

१. नेपालभाषामा / ँ : / (अनुनासिकको दीर्घ रूप) लाई / ँ० / नासिक्य मात्रै प्रयोग छ । ध्वनितात्विक दृष्टिले यो ठीक नभए पनि वार्णिक दृष्टिले ठीक मानिन्छ ।

२. **संवर्ण** - अवस्था विशेषमा वर्ण जस्तै प्रयोग हुनेलाई संवर्ण भनिन्छ ।

३-४ आलेखनमा **वार्णिक** भनेको मानी आएको र **ध्वनितात्विक** भनेको जस्तो बोलिन्छ उस्तै लेखिने रूप हो ।

५. *V= Vowel* (स्वर)

६. *C= Consonant* (व्यञ्जन)

७. **ख्वाँय्, त्वाय्** आदिमा अन्तिम **य्** यहाँ अर्धस्वर (व्यञ्जन) देखिए पनि खास स्वर **ए** (*e*) हो । रोमन लिपिमा लेख्दा *Khwæ̃, twæ* लेखिन्छ र अन्तिम आय् (*ae*) एउटै स्वर मानिन्छ ।

८-९. शब्दको बीचमा उच्चारण गर्न सजिलो पार्न आउने वर्ण वा अक्षरलाई **आगम** र एउटा वर्ण वा अक्षरको ठाउँमा सो हटाई अर्को वर्ण वा अक्षर आउनलाई **आदेश** भनिन्छ (शास्त्री १९८५: २४,४२)

१०. **अन्धो** शब्दले नै आखा नदेख्ने भन्ने बुझाउँछ,नेपालीमा **आँखान्धो** भन्ने चलन छैन । तर नेपालभाषामा **मिखांकां** वाक्पद्धतिको रूपमा रहेको छ । तर पनि यस प्रकृतिको भनी बुझाउँनलाई मात्र यहाँ रूपान्तर गरी **आँखान्धो** लेखिएको हो ।

११. प्राचीन रूप होस् वा आगन्तुक तद्भव रूप होस् सुरुमा बाहेक अन्यत्र **स** > **य्**मा परिणत हुन्छ, जस्तो खस > खय्, रस > लय्, राक्षस > लाखय्, झ्यालस > झ्यालय् इ.

१२-१५. नेपाली र नेपालभाषामा द्वन्द्व समासका यी संयुक्त शब्दमा कुन पहिला आउँछन् भन्ने बारे सामाजिक चलन अनुसार लेख्दा कतैकतै उल्टोपाल्टो हुन जाँदोरहेछ । नेवारहरू **लालुसि** (मासुनङ) भन्दछन् भने नेपालीमा **नङमासु** भन्ने चलन छ । त्यस्तै जसलाई नेवारहरू **लः-मि** (पानीआगो) भन्छन् त्यसलाई नेपालीभाषामा **आगोपानी** (मि-लः) भन्ने चलन छ । त्यस्तै अव्ययीभाव समासको नेवारी **उखेथुखे** (उतायता)को नेपालीमा उल्टोपाल्टो भई **यताउति** (थुखेंउखें) हुन्छ ।

१६-१७. **य्** तालव्य अर्ध-स्वर हो र त्यस अनुरूपको स्वर **इ** हो । **इ** उच्च स्वर हो जो उच्च स्वरहरू इ, उ पछाडि आउँछ । **य् (e)** निम्न स्वर हो जो निम्न स्वरहरू क्रमशः **अ, आ**-पछाडि आउँछ । यहाँ **खु** उकारान्त भएको कारणले आत्म अभूतको अन्तिम रूपमा **ये, इ**मा बदलेको छ भने **ख्व, - छा-** क्रमशः **अ, आ**-कारान्त भएकोले **ये य् (e)**मा बदलेको छ ।

१८. अ / आकारान्त धातुले **क** प्रत्यय आगम विना सोझै लिंदा सो **क** द्वित्व भइ अघिल्लो **क्** अगिल्लो अक्षरको अन्तिम वर्ण र पछिल्लो **क्** पछिल्लो अक्षरको पछिल्लो वर्ण भइबस्छन् ।

१९-२०. व्यञ्जनान्त धातुमा अन्तिम न् क्-वर्गको अक्षरअगाडि वर्गीय नासिक्य ङ्मा बदलेको छ भने अन्तिम ल् प्रत्यय लिनुअघि लोप भएको छ ।

२१. पुच्छल नेपालभाषाको शब्द हो । नेपालीमा अलिकति मत्रै विशेषणले काम चलाई आएको देखिन्छ । समूहवाचक अर्ध-कोटिकार रूपमा देखाउन यहाँ पुच्छल प्रयोग गरिएको छ ।

२२. गु विशुद्ध कोटिकार हो भने मिटर, ग्राम, किलो, लिटर जस्ता नापोका आगन्तुक शब्दहरू अर्ध कोटिकार हुन् । नेपालभाषामा विशुद्ध कोटिकार गुपछि अर्ध कोटिकार रूपमा सम्बन्धित संज्ञाहरूको अगाडि यी आगन्तुक अन्तर्राष्ट्रिय नाप-तौलका शब्दहरूको प्रयोग (दोहोरो कोटिकार रूपमा) हुन्छ ।

२३. *If we are concerned with the item as a part of a larger whole, it is constituent, if as a whole composed of smaller parts, it is constructon (H.A. Gleason 1979:133)*

सन्दर्भ सूचि

कंसाकार, तेजरत्न २०३९ **नेपालभाषा व भाषाविज्ञान** । देगः-२ । यें : देगः म्हिचासफू (ने. सं. ११०२)।

कंसाकार, हितकरवीरसिंह २०२५ **पौभाः** । यें : इसला प्रकाशन (ने. सं. १०८८) ।

जोशी, पत्राप्रसाद २०११ **संक्षिप्त नेपालभाषा शब्दकोष** । यें : रत्नप्रसाद जोशी (ने. सं. १०७६) ।

जोशी, सुन्दरकृष्ण २०४९ **नेपालभाषाया भाषावैज्ञानिक व्याकरण** । यें : लाकौल पियना, (ने. सं. १११२)।

तमोट, काशीनाथ २०५४ **नेपालभाषा साहित्यया ब्वःकिया** । यें: नसना पब्लिकेशन (ने. सं. १११७) ।

तामाङ, अमृत योन्जन २०५४ **तामाङ-व्याकरण** । काठ्माडौं : ने. रा. प्र. प्र.।

तुलाधर, प्रेमशान्ति २०५१ **नेपालभाषा साहित्यया इतिहास** । यें : नेपालभाषा एकेदमी (ने. सं. ११२०)।

नेवाःमि, दरशा २०४५ *स्वनिगःया थीथी गांया नेवाः भासाय् माआखः हिलीगु पह,* **नेपालभाषा व थ्वया साहित्य-विभागया गोष्ठी** । (ने.सं. ११०८), पौ ९०-१०२ ।

माली, इन्द्र २०३५ **फ्रोगु भाय् फ्रोगु खँग्वः** । पोखरा : मांभाय् पुचः (ने. सं. १०९०) ।

पोखरेल, माधव २०५४ **नेपाली वाक्य व्याकरण** । काठ्: ने. रा. प्र. प्र. ।

शर्मा, रमापतिराज २०३६ **नेपालभाषाया बँ, नेपालभाषाया नँ** । यें : च्वसापासा (ने. सं. १०९९) ।

शाक्य, हेमराज २०३७ **श्रीरुद्रवर्ण महाविहारस्थित तालपत्र** अभिलेख । पाटनः बुद्धजयन्ति समिति, उकुबहाः (ने. सं. ११००)।

शास्त्री, शुक्रराज १९८५ **नेपालभाषा व्याकरण** । कलकत्ता : अम्बिकाप्रसाद वाजपेयी ।

श्रेष्ठ, ओमकारेश्वर — २०५७ — (क) *नेपालभाषाया धुत क्व:छीगु समस्या : छगू अध्ययन*, **नेपालमण्डल ब्वंमा: - २** । पृष्ठ १-२४ ।

२०५७ — (ख) **तानसेन व यें-यल नेवा: भाषिकाय् रूपायन् भेद**, लघुअनुसन्धान पत्र कीर्तिपुर: मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र अध्ययन संकाय, त्रि. वि. ।

श्रेष्ठ, स्वयम्भूलाल — २०३४ — *यूरोपे नेपालभाषा*, **स्वयम्भूलाल श्रेष्ठया ल्ययाच्वखँ** । पृष्ठ ८६-९७ ।

श्रेष्ठाचार्य, ईश्वरानन्द — २०२३ — क. **चलंचा** । यें : सुधादेवी ।

२०२९ — ख. **मूलुखा** । यें : सुधादेवी ।

सागर, पुष्परत्न — २००९ — **सुबोध नेपालभाषा व्याकरण** । यें : थौंकन्हे प्रकाशन (ने. सं. १०७२) ।

सिंह, लोकमान — २०४३ — **नेपालभाषा व्याकरण** । यें: स्वयं (ने. सं. ११०६) ।

'हृदय', चित्तधर — २००९ — **नेपालभाषा गय् च्वयगु** ? यें: नेपालभाषा परिषद् (ने. सं. ११७२) ।

Bhaskararao, Peri and Sunder k. Joshi — 1985 — *A Study of Newari Classifier*, **Bulletin of Deccan College Research Instiute** 44M 17-31

Delancy. Scot — 1989 — *On the historical status of the conjunct/ disjunct pattern* presented at the twenty second annual meeting of the internatonal Conference on Sino-Tibetan Lanuages and Linguistics.

Genetti, Carol — 1989 — *Inperatives, prohibitives and optatives in Newari*. Presented at the 22nd annual meeting of the International Conference on Sino-Tibetan Languages and Linguistics.

Hale, Austin — 1973 — (a) *On the form of verbal bases in Newari*, **Issues in Languistics:** Paprs in honour of Henry and Rene Kahanee, ed. by B. Kachro et al, 279-299. B. UrbasnaM University of Illinois Press

1980 — (b) *Preson markers: Finite Con-*

		junct and Disjunct verb forms in Newari. **Papers in South-east Asian Linguistics (no. 7)**, ed by R. Trail, et al., 79-93 ConberraM Australian National University.
Hale, Austin, and I. Shresthacarya	1973	*Is Newari a Classifier Language?* **Contributions to Nepalese Studies 1.1, 1-21.**
Hargreaves, David	1986	*Independent verbs and auxiliary function in Newari*-**Proceedings of the 12th annual meeting of the** Berkeley Linguistics Society. Berkeley: Berkeley Linguistic Society.
Hargreaves, David	1991	**The Concept of intentional action in the grammar of Kath. Newari**. University of Oregon. Ph. D. dissertation.
Jorgensen, Hans	1941	**AGrammar of the Classical Newari.** Copenhagen: Det. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.
Joshi, Sunder K.	1984	*Kathmandu Newari on the threshold of change*, **Rolamba 8**: 1, 29-37.
Kansakar, Tej R.	1982	*Morphophonemics of the Newari Verbs*, **Occassional papers in Nepalese Linguistics**, 12-29.
Kölver, Ulrike, and B. Kölver	1975	*On Newari noun inflection*. **Zentralasiatische Studies**. 9. 87-117.
Konow, Sten	1909	**Linguistic syrvey of India, Vol. III**, Part I ed. by GA Griesson Delhi: Motilal Banarsidas.
Malla, K. P.	1985	**The Newari Language: A working outline** Tokyo: Institute for the study of languages and cultures of Asia and Africa.
Shafer, Robert	1952	*Newari and Sino-Tibetan*. **Studia Linguistica**. 6-92-109.
Shrestha,Omkareshwor	2000	**Verb Morphology in the Tansen**

		Dialect of NepalBhasa. M. A. thesis submitted to Humanities Faculty T.U. for partial fulfilment of M. A. degree in English.
Sthapit, S.K.	1979	**English, Nepali and Newari: A comparison and its pedagogic applicatons** Ph. D. dessertaion submitted to Poona University India.
Sthrethacharya, I.	1991	**Newari Root Verbs.** Kathmandu: Ranta Pustak Bhandar.